

МІНІСТЕРСТВО КУЛЬТУРИ І ТУРИЗМУ УКРАЇНИ

УПРАВЛІННЯ КУЛЬТУРИ І ТУРИЗМУ
ХАРКІВСЬКОЇ ОБЛДЕРЖАДМІНІСТРАЦІЇ
ХАРКІВСЬКИЙ ІСТОРИЧНИЙ МУЗЕЙ

ВІСІМНАДЦЯТИ СУМЦОВСЬКІ ЧИТАННЯ

Збірник матеріалів
наукової конференції,
«Музей як соціокультурний інститут
в умовах інформаційного суспільства»
(проводиться в рамках
XVIII Сумцовських читань)

18 квітня 2012 р.

Харків
«Майдан»
2012

УДК 069.01:745/749:929:930
ББК 79.1(4Укр)я5:63.2/3(4Укр)я5
В 76

*Друкується за рішенням науково-методичної ради
Харківського історичного музею,
протокол № 2 від 12 березня 2012 р.*

Редакційна колегія:

О.М. Сошнікова, заступник директора з наукової роботи Харківського історичного музею; А.В. Панченко, завідувач науково-методичного відділу ХІМ; В.В. Буличова, завідувач відділу науково-фондової роботи ХІМ; І.П. Шевцов, співробітник 3-го науково-експозиційного відділу (усі — Харківський історичний музей)

Рецензенти:

С.М. Куделко, заслужений працівник культури України, кандидат історичних наук, професор (Харківський національний університет ім. В.Н. Каразіна)

С.І. Посохов, доктор історичних наук, професор, декан історичного факультету (Харківський національний університет ім. В.Н. Каразіна)

В 76 Вісімнадцяті сумцовські читання. Матеріали наукової конференції на тему «Музей як соціокультурний інститут в умовах інформаційного суспільства», Харків, 18 квітня 2012 р. / Харківський історичний музей. — Х.: Майдан, 2012. — 274 с.: іл.

ISBN 978-966-372-429-4.

До збірника увійшли матеріали доповідей і повідомлень з проблем музейної справи, збереження та популяризації історико-культурної спадщини співробітників музею, учених ВНЗ, краєзнавців м. Харкова, які брали участь у науковій конференції «Музей як соціокультурний інститут в умовах інформаційного суспільства», що проходила у рамках XVIII Сумцовських читань.

Для музейних фахівців, істориків, працівників культури, краєзнавців, студентів вищих і середніх навчальних закладів.

УДК 069.01:745/749:929:930
ББК 79.1(4Укр)я5:63.2/3(4Укр)я5

ISBN 978-966-372-429-4

© Харківський історичний музей, 2012
© Шевцов І.П., художнє оформлення, 2012

ПЛЕНАРНЕ ЗАСІДАННЯ

МУЗЕЙ В СИСТЕМІ «СУСПІЛЬСТВА СПОЖИВАННЯ»: ПОШУКИ НОВИХ РІШЕНЬ

*О.М. Сошнікова,
заступник директора
з наукової роботи ХІМ*

На початку ХХІ ст. музейна справа України переживає світоглядну кризу. Знаходячись під впливом ринкових відносин, музеї змушені пристосовуватися до системи «суспільства споживання», для якого є характерним максимальне розширення доступу до товарів і послуг. Людина у «суспільстві споживання» прагне споживати так, аби з одного боку, «бути не гірше інших», а з іншого — «не зливатися з натовпом». Одна з головних рис цього суспільства в галузі професійного знання, суспільної кваліфікації, індивідуального шляху — це так звана «перепідготовка». Вона означає, що кожний, хто не хоче бути відкинутим на другий план, дистанційованим, дискваліфікованим, то має прийняти необхідність «оновлювати» свої пізнання, свої навички, взагалі «операційний багаж» на ринку праці. У зв'язку з цим принципом будується сьогодні вся «масова» культура. Всі ті, хто бажає долучитися до культури, мають право на культурну перепідготовку. Культура більше не створюється для тривалого існування: вона звичайно зберігається як універсальна інстанція, як ідеальний еталон, однак у своєму способі виробництва підкоряється тому ж покликанню актуальності, що й матеріальні блага [1].

Необхідність розробки нової концепції музею, що мала бути обумовлена реаліями умов «суспільства споживання», змусила вітчизняних музеологів звернутися до зарубіжного досвіду. У 1970—1980-тих рр. музеї Америки і Європи у зв'язку з фінансовими проблемами і з метою збільшення кількості відвідувачів по-новому осмислили свою роль у суспільстві. Це виявилось у розвитку розважальної функції, яке детермінувала новий зміст роботи: вивчення запитів і врахування емоцій відвідувачів, орієнтація на такий пізнавальний процес, який робить наглядною концепцію експозиції, де головним стає не показ публіці пам'ятників — цьому відводиться другорядна

роль, а демонстрація оформлення експозиції. У світлі комунікативних ідей, розповсюджених у цей час була сформульована концепція музею як відкритої системи у якості культурно-дозвільного і просвітницько-розважального центру. Хвиля комерційної суперактивності породила «кризу совісті» — більше уваги стало приділятися гаманцю відвідувача, аніж просвітництву. Відвідування музеїв перетворилося на джерело отримання позитивних емоцій, які, однак не сприяють розвитку особистості. Погоня за прибутком нерідко оберталася на зниження освітньо-культурного рівня музейних акцій, втратою професіоналізму, відсутністю естетичного смаку [7, с. 89].

Закордонні музеологи замислилися над ціною інтеграції музею у соціальний світ, від якого він отримував засоби до існування. На їх думку, виживання суспільного інституту залежить від здатності виконувати покладені на них завдання, пристосовуючись до постійних змін в соціальному та інтелектуальному контекстах суспільного розвитку [5, с. 56]. Інтелектуальний контекст 1970—1980-х рр. був пов'язаний на Заході з філософією «постмодернізму», для якої характерною є культ незалежної особистості; бачення реального повсякденного життя як театру абсурду, апокаліптичного карнавалу; використання підкреслено ігрового стилю, щоб акцентувати на ненормальності, несправжності, протиприродності панівного в реальності способу життя [6]. В цей період відбулися великі зміни у в західній концепції історичної науки. Головний виклик був спрямований проти уявлень про історичну реальність. Об'єктивній історичній реальності постмодерністи протиставили «образ» реальності і звели її до мови, а історію — до літератури. Так званий «лінгвістичний поворот» призвів до того, що мова почала розглядатися не в якості засобу комунікації, а в якості головного фактору смислових утворень, на основі яких будується текст. Сам авторський текст представ як простір, виражений культурними знаками, символами, образами і обумовлений властивостями буття автора і читача. Таким чином, досвід було ототожнено з текстом, реальність — з мовою, а історію — з літературою [6].

Використовуючи досвід постмодерністів, музеологи спробували теоретично обґрунтувати образно-сюжетний метод, що перетворив проектування експозиції на новий вид мистецтва [2]. На думку одного з його авторів, Т. Полякова, провідного наукового співробітника лабораторії музейного проектування Російського інституту культурології, музейні предмети представляють собою «опредмечений образ». Являючись основним експозиційним засобом, вони виступають як мовні одиниці художнього тексту. У результаті перетво-

рень вони часто втрачають своє основне «профільне» значення і набувають якості художнього символу чи метафори для втілення певної ідеї. Відбувається художнє моделювання історичного процесу. В цьому Т. Поляков вбачає перевагу свого методу. Музейна специфіка експозиції зберігається шляхом використання музейних предметів. На зміну завданням об'єктивного відображення реальності прийшло суб'єктивне бачення її автором, та художня модель часу і світу, що склалася в його уявленнях [10].

При теоретичному обґрунтуванні образно-сюжетного методу Т. Поляков вказує на те, що для більшої атарактивності використовується мова театру. Музейний предмет інтерпретується у якості актора, тільки позбавленого голосу і здатності до руху. Все це відновлюється за рахунок засобів функціонально-декоративного оформлення, серед якого особливу роль відіграють метафоричні скульптурні конструкції. Т. Поляков розвиває ідею поєднання вітрини-образу та музейного експонату, для якого, можливо створення спеціальних експонатів. Беручи участь у музейному спектаклі, музейний предмет, на думку Т. Полякова, переходить в нову якість, але за традицією, продовжує називатися експонатом. Основними творцями експозиції стають художник і сценарист. Художник розробляє експозиційні ідеї, а автор сценарію у якості посередника згладжує протиріччя і створює програму сприйняття експозиції відвідувачем. Поєднав літературу та історію, автори образно-сюжетного методу його основою зробили сценарій, який через систему експозиційно-художніх образів переноситься до музею з метою перетворення його на шоу. Сценарій обумовлює і програмує комплекс емоційних реакцій, відчуттів і форм сприйняття, які автори хотіли б викликати у відвідувачів [10]. В результаті музей, жонглюючи символами і предметними цінностями різних епох, перетворюється на один з ланцюгів індустрії розваг. Такі маніпуляції вказують на вторинність музею і первинність дизайнерського мистецтва, якому однаково, що перетворювати — магазин, офіс чи музей. При таких маніпуляціях з предметами зникає сутність музейної комунікації, залишається гра смислами і символами.

Дещо інакше ідеї музейної комунікації обґрунтовує завідувач лабораторією музейного проектування Російського інституту культурології Н. Нікішин, який розглядає музей як знакову систему і виділяє в ній два структурні блоки: самі знаки — музейні предмети та їхні просторові зв'язки і відношення у тексті експозиції. При цьому він виступає проти традиційного підходу, апробованого багатолітнім музейним досвідом, віддаючи «на відкуп» художникам такі види

діяльності, як групування музейних предметів в комплекси, наукова структура експозиції і т. д. Звертаючись до просторових зв'язків і відносин в тексті експозиції, що покликані розкрити ракурс розгляду музейного предмету і смислу його експонування, Н. Нікішин показує переваги образно-сюжетного методу тим, що художник-дизайнер використовує зовнішнє обличчя власне цих музейних предметів. Інструментом їхнього узгодження як мовних одиниць виступають допоміжні засоби функціонально-декоративного оформлення. Натомість науковий співробітник має у своєму арсеналі засобів тільки можливості словесної анотації або графічної схеми. На його думку, мало хто з музейних відвідувачів читає всі етикетки, а тим більше вступні тексти, тому функцію вираження думки авторів експозиції і формування на її основі відношення відвідувача до її змісту бере на себе дизайн. Для широких мас музейних відвідувачів найбільш придатним і доступним може виявитися художній стиль експозиційного твору [8, с. 90].

Однак соціологічні опитування у музеях показали зворотнє: більшість опитуваних відзначили необхідність пояснювальних текстів, оскільки розглядають музей в якості додаткового джерела інформації [9, с. 14]. Відвідувачів цікавлять реальні події історії країни, а не образ, створений чиймсь уявленням. Не заперечуючи значення форми, художньо-дизайнерських підходів до проектування експозицій на теперішній час слід особливу увагу звернути на змістовний бік. Натиск художників, можливо, був би менш рішучим, якщо б ті експозиції, які зараз існують, були б достатньо інформативні і цікаві. Дуже часто вони створюються відповідно з власними уявленнями авторів, без аналізу того, що хотів би бачити відвідувач. Розходження між професійною елітарною свідомістю музейних працівників та свідомістю більшості відвідувачів також небезпечне, як і дизайнерські перекося. Це загрожує відчуженням історичних пам'яток від масової свідомості.

Течія постмодернізму поставила під сумнів розуміння історичної істини, загрожує втратою історичної пам'яті і разом з нею почуття спадкоємності з минулим. Музей є одним із основних зберігачів цієї пам'яті. Саме він дає можливість відчувати спадкоємність поколінь. Зміна його сутності як інституту і перетворення на центр розваг загрожує відключенням населення від культурного коду своєї країни. У цьому зв'язку гостро постало питання про саме існування музеїв як унікальних сховищ культурної спадщини.

Устремління музеїв співпали з якісними, змінами, що відбулися у науковому пізнанні. У 1990-х рр. гуманітарні науки з їх проблемою інтеграції, диференціації та міждисциплінарного діалогу вчених

стали формуватися як єдине знання про людину. Особливу роль у формуванні нового підходу до методології історичного дослідження на Заході відіграла школа «Анналів», провідною ідеєю якої була концепція «глобальної історії», що охоплювала увесь спектр життя людини і суспільства. Вчені школи «Анналів» зайнялися переглядом відносин між істориком, історичною пам'яткою і фактом історії. У фокусі їхньої уваги опинилися проблеми збирання, зберігання та вивчення історичних джерел. На перший план висунулась проблема інтерпретації джерел, без рішення якої неможливе отримання інформації [3, с. 278]. Досягненню цієї мети був підпорядкований міждисциплінарний підхід, стали застосовуватися методи і пізнавальні засоби антропологів — створення історії життя, родинної історії, аналіз епізоду, події і т. д. В результаті антропологічного перевороту всі традиційні галузі історичного знання підлягали осмисленню і оновленню. Центральне місце у методологічних дискусіях сучасної історіографії зайняв пошук шляхів до нового синтезу індивідуального й групового, національного й універсального в історичному процесі. У зв'язку з цим був стимульований підвищений інтерес до способів виробництва, збереження, передачі історичної інформації і маніпуляції нею, тобто всі ті проблеми, що безпосередньо пов'язані з інститутом музею. Розроблена школою «Анналів» методика джерелознавчого аналізу озброїла музейних співробітників чудовим інструментом для кращого вивчення свого «продукту», тобто музейних джерел. На підставі цієї методики стала можливою глибока інтерпретація культурної спадщини.

В умовах незалежної української держави відбувається переосмислення історико-культурної спадщини, розвиток краєзнавства, що сприяє вихованню національної самосвідомості та патріотизму. Сучасний музей виступає як ретранслятор пам'яток і традицій, й, вважаючи своїм завданням формування соціокультурної свідомості населення. Питання про відповідальність за те, що і як представлено в музеї, є основними вимогами часу. Орієнтація на правдивість покладає на музей особливу місію в процесі формування історичної свідомості народу. Що стосується вітчизняної музейної діяльності по відновленню історичної пам'яті, то насамперед слід зазначити, що визначаючи завдання по комплектуванню фондів, слід конче враховувати необхідність заповнення прогалін у фондowych колекціях, потребу усунення одноманітності матеріалів із багатьох тем, активніше розгортати пошук оригінальних, справді вражаючих музейних предметів. І сьогодні, як засвідчує змістовний аналіз вітчизняного музейного зібрання, далеко не у всіх колекціях основного

фонду достатньо повно і глибоко представлені необхідні музейні предмети, є нерівномірності у відображенні матеріалами окремих історичних періодів, поступу певних регіонів. Часто спостерігається деяка одноманітність видів тих чи інших джерел, абсолютно тотожних за змістом. Колекції формуються здебільшого в ході тематичного комплектування. На жаль, експозиційні завдання залишаються практично єдиним орієнтиром при доборі матеріалів, що відображають процеси і явища, які документуються музеєм. Ще й досі існуючі у музейній практиці недосконалості та обмеження, властиві першому рівню відбирання, наклали свій відбиток і на оцінку предметів музейного значення для поповнення музейного зібрання, призвели до збідніння джерелознавчого аналізу музейних предметів. До музейної колекції здебільшого відкомплектовані матеріали, які характеризують безконфліктність розвитку суспільства і замовчують суперечності та труднощі. Так, у багатьох вітчизняних колекціях практично відсутні матеріали, які б свідчили про спад економічного розвитку протягом 1970—80-х рр., про загострення соціальних проблем, зокрема таких, як житлова, екологічна, занепад охорони здоров'я, культури тощо. Надзвичайно мало їх і про негативні явища у суспільно-політичному житті, у тому числі і в міжнародних відносинах. З новітньої історії більшість виставок організується за темами Великої Вітчизняної війни, а також пов'язаних з періодом репресій та боротьби за національну незалежність України, решту подій радянської історії музеї частіше обходять. Відмова від формаційного принципу, як основного при створенні експозицій, призвела до розгубленості: зникла визначеність, тверда основа, на яку нанизують історичні матеріали. Багато музеїв демонтували свої стаціонарні експозиції з радянської історії, замінивши їх тимчасовими виставками. І все ж музей не може постійно існувати у якості виставкового залу, все рівно буде поставлений перед необхідністю створити повноцінну стаціонарну експозицію. Виставковий показ дозволяє зосередити увагу на темах, які обов'язково увійдуть у майбутню експозицію.

Предметом палких дискусій продовжує залишатися проблема, чим і як комплектувати фонди з питань сучасності. Сьогодні ми можемо абсолютно чітко, без будь яких вагань визначити, які саме музейні предмети найкраще характеризують історичні предмети дорадянського періоду, або точно зорієнтуватись за допомогою яких експонатів найдоцільніше висвітлювати, скажімо, події 1920—80-х років. А ось завдання виділити предмети, котрі, у майбутньому можуть стати символом сьогодення, залишається складним. Справ-

ді, якщо зазирнути на 20—25 років уперед, то можна збагнути, що звичайна, нічим сьогодні не приваблива для нас газета для прийдешніх поколінь може вже стати надзвичайно цікавим документом нашої епохи. Музейна практика минулих десятиліть переконливо доводить це [4, с. 22—29]. Тому музейні колективи критично переглядають власну діяльність, розробляють нові концепції подальшого розвитку. Відображення у експозиціях актуальних проблем сьогодення багато музеїв вважає важливою формою участі у суспільному житті країни. Розділи музейної експозиції, присвячені поточному періоду життя українського суспільства стали не менш привабливими для відвідувачів, ніж минула історія України. Відбувається переосмислення історичних фактів, накопичення нового матеріалу, розширення інформаційного потенціалу вже існуючих колекцій.

Активний і послідовний процес українського національного відродження зумовлює необхідність осмислення безцінного культурного потенціалу, набутого нашими предками. Важливим засобом піднесення української національної свідомості є музейні заклади, які у складних історичних умовах свого функціонування зуміли зберегти і донести до нас унікальні пам'ятки культури, які яскраво демонстрували самотність українського народу. Саме в музеях України широко представлені багатовікові традиції, матеріалізована історія українського народу, збереження і пропаганда яких забезпечує зв'язок поколінь, сприяє індивідуальному та колективному духовному самовизначенню людей, ствердженню української нації як самодостатньої одиниці світової цивілізованої спільноти, державним утвердженням національних цінностей і пріоритетів.

Хочеться сподіватися, що спираючись на досягнення світового та вітчизняного музеєзнавства, використовуючи весь арсенал наукових і художніх методів, незважаючи на складності суспільного життя, музей зберігатиме свою специфіку і роль посередника, котрий створює і підтримує культурне середовище нашого суспільства.

Література

1. Бодийяр Ж. Общество потребления [Электронный ресурс] / Ж. Бодийяр. — Режим доступа: knigosite.ru/librari/books/26581. — Заглавие с экрана.
2. Гафарова Ю.В. Пространство музея: постмодернистское прочтение / Ю. Гафарова [Электронный ресурс]. / Ю.Гафарова. — Режим доступа: www.antrjpologu.ru/ru/text/gafarova/studia.01_12.html. — Заглавие с экрана.
3. Гуревич Д.Я. Исторический синтез и школа «Анналов» / Д.Я. Гуревич. — М.: Индрик, 1993. — 328 с.

4. Деякі основні напрямки вдосконалення діяльності музеїв на сучасному етапі : Тематичний збірник наукових праць. — К. : Дім УРСР, 1990. — 120 с.
5. Ідея культури : Виклики сучасної цивілізації / [Бистрицький Є.К., Пролеєв С.В., Кобець Р.В., Зимовець Р.В.]. — К. : Альтерпрес, 2003. — 192 с.
6. Лиотар Ж. Состояние постмодерна. [Электронный ресурс] /Ж. Лиотар. — Режим доступа: www.gemer.info/bogoslov_Buks/Philos/Liot/index.php. — Заглавие с экрана.
7. Моль А. Теория информации и эстетическое восприятие / А. Моль. — М. : Мир, 1966. — 352 с.
8. Монтебелло Ф. Обратная сторона успеха в популярности музеев / Ф. Монтебелло // *Museum*. — 1991. — №168/169. — С. 89—91.
9. Музей в современном обществе. Поиски новых решений. (По материалам конференции музейных работников, состоявшихся в гг. Москве и Екатеринбурге в 1998 г.). — М.: ГЦМСИР, 1999. — 233 с.
10. Поляков Т.П. Как делать музей (О методах проектирования музейной экспозиции). [Электронный ресурс] / Т.П. Поляков. М. [б. и.] 1997. — Режим доступа: www.window.edu.ru/window/catalog.n/d=66377. — Заглавие с экрана.

ПЕРСПЕКТИВИ РОЗВИТКУ МУЗЕЙНОГО ЛАНДШАФТУ УКРАЇНИ У СТВОРЕННІ МУЗЕЇВ СЕРЕДОВИЩНОГО ТИПУ (НА ПРИКЛАДІ МУЗЕЮ «ПАРК КИЇВСЬКА РУСЬ»)

О.В. Жукова,
канд. іст. наук,
доцент ХДАК

Сучасний музейний ландшафт України складається з різнопрофільних музеїв, вагому частину яких має історичний профіль. Наслідуючи радянську музейну модель, більшість з них репрезентує колекційний тип зберігаємої спадщини — тобто будується на базі сформованих колекцій музейних предметів [2, с. 24]. Якість колекційних музеїв визначається складом музейних фондів, кількістю одиниць збереження, наявністю рідкісних та унікальних музейних предметів й т. і. Враховуючи, що на сьогодні всі більш-менш цінні предмети вже становлять музейні фонди, говорити про перспективи розвитку музейної мережі в цьому напрямку доволі складно — досить важко набрати достатню кількість вагомих предметів, щоб вони стали основою нового колекційного музею.

З точки зору перспектив розвитку музейної комунікації колекційний музей теж має свої недоліки — глибина та повнота переда-

ваємої інформації обмежені наявністю предметів у музейних колекціях [5, с. 311]. Але ж є багато процесів, явищ історико-культурного середовища, що викликає зацікавленість з боку суспільства. І це тим більш актуально, що на сьогодні традиційні історичні музеї стикаються з низкою проблем, пов'язаних з їх затребуваністю. В соціумі поступово формується думка «застарілості» традиційних музеїв, що лише віддзеркалює невідповідність традиційних форм музеїв сучасним запитам суспільства. Але проблема не в тому, «застарілі» чи ні традиційні музеї, а в тому, що українське музеєзнавство не використовує всіх форм і типів музеїв, що пропонує музейна наука на сьогодні. Однією з таких форм є середовищний музей — одна з найбільш популярних та активно розвиваючихся форм музеїв у світі. Середовищним музеєм прийнято називати музейні установи, діяльність яких базується на відновленні взаємозв'язків між елементами середовища та елементами нематеріальної спадщини [4, с. 178].

На жаль, в українському музейництві така форма як середовищний музей не набула належного розвитку. На початку XXI ст. починають з'являтися лише поодинокі концепції середовищних музеїв, що сучасними засобами відтворюють історико-культурне середовище конкретної епохи. Одним з таких музеїв є Центр культури та історії Київської Русі «Парк Київська Русь», втілений благодійною організацією «Слов'янський фонд».

Його мета — створення культурної столиці східнослов'янських держав, одного зі стовпів світової цивілізації шляхом відтворення архітектурного образу Дитинця — Кремля Стародавнього Києва V—XIII століть у масштабі 1:1 та відтворення атмосфери Київської Русі на основі всіх існуючих наукових даних [1].

Проект реалізується в с. Копачів, Обухівського району, Київської області (34 км від Києва).

Центральним об'єктом Парку став Дитинець — Кремль Стародавнього Києва, відтворений у повному обсязі. На території музею відбудовуються стародавні будівлі, жодна з яких не збереглась до нашого часу — це оборонні споруди, палац князя Володимира, палац княгині Ольги, Федорівський монастир, Десятинна церква, Ярославів двір, Ротонда, Гридниця та інші, — вигляд споруд відтворений таким, яким він би міг бути в V—XIII ст. в стародавньому Києві (на основі першоджерел і свідчень археології) [1].

Діяльність музею базується на відтворенні взаємозв'язків між елементами середовища давнього Києва та нематеріальною спадщиною. В основу проекту покладені наукові базові знання, його кураторами стали відомі дослідники Київської Русі, тому відтворені

на основі наукової інформації елементи музею несуть в собі дійсну історико-культурну інформацію.

Складовою частиною середовищного музею є експозиції. Одна з них — побудована за класичними принципами, знайомить з процесом реалізації першого етапу проекту «Парк Київська Русь». Друга експозиція — відтворення обліку та ритму життя давнього Києва, традицій, обрядів і побуту його жителів. Вона демонструє, як виглядав давній Київ за княжих часів, як виглядали князі Володимир Великий, Ярослав Мудрий, Володимир Мономах, якими були вірші, гімни, вишиванки, колір одягу, мова та манера поведінки й т. і. [3]. Таким чином Центр культури й історії «Парк Київська Русь» перетворюється на унікальне середовище, де з максимальною історичною достовірністю відтворена атмосфера Київської Русі V—XIII ст., що повністю занурює відвідувачів у ті далекі часи.

Одним з основних завдань середовищного музею є всебічне пропагування тієї історико-культурної інформації, носієм якої він являється. Тож серед усіх видів музейної діяльності в середовищному музеї на перше місце виступає музейна комунікація. «Парк Київська Русь» розробив розгалужену програму музейних комунікацій. До цієї програми входять як новітні форми комунікації, так і вже звичні, традиційні — екскурсії та музейні об'єднання. Традиційна екскурсія передає ту історико-культурну інформацію про вигляд та життя Давнього Києва, яка створена на основі достовірних даних на території парку.

Специфіка середовищного музею дозволяє розробити досить велике розмаїття музейних кружків, студій і клубів. Концепцією музею передбачено створення тематичних клубів за інтересами: верхова їзда (на конях чи поні), стрільба з лука верхи й метання ножів, бої на мечях і шаблях; створення творчих студій, присвячених правильному носінню історичного костюму (військовий і світський костюм), вивченню історичного етикету, основ історичної естетики; проведення інтерактивних ігор, тематичних бесід і чаювань [3]. Завдання музейних об'єднань — зробити дух того часу цікавим для сучасних поколінь, реалізується через можливості всебічної самореалізації.

Пріоритетною категорією для музейних об'єднань залишається дитяча аудиторія та молодь, оскільки головне в діяльності «Парку» — не розірвати ланцюжок наслідування, передачі традицій від наших пращурів до сьогодення. Тож для дітей тут спеціально розроблена дитяча програма, діє музичний спектакль «Коза Дереза». На майданчику для активних ігор відтворюють давньоруські

дитячі ігри, що дозволяє наблизити підростаюче покоління до традицій давніх русичів.

В середовищному музеї головний акцент роботи з відвідувачами ставиться на новітні, нетрадиційні форми музейної комунікації. Тому, залежно від тематики, «Парк Київська Русь» розробляє досить унікальні музейні заходи, запропоновані відвідувачам музею, головна мета яких — відтворити атмосферу життя в давньому Києві.

Однією з таких рідкісних пропозицій є давньоруська костюмерна. Вона пропонує відвідувачам приміряти реконструйовані зразки киеворуського міського й князівського одягу, військові обладунки. Всі костюми розроблені на основі історичних даних і археологічних досліджень, тому вони максимально точно відтворюють одяг, взуття, обладунки і аксесуари, які носили наші предки — жителі Київської Русі [1].

Серед найбільш розповсюджених нетрадиційних форм музейної комунікації тут застосовуються фестивалі, відпочинок вихідного дня, історичні реконструкції, організація свят.

У «Парку» проводиться щорічний Міжнародний фестиваль «Парк Київська Русь», який збирає учасників та гостей з України, країн СНД і Європи. Яскраві видовища дають можливість зануритися в прекрасну і величну епоху Київської Русі, щ не залишає байдужими найвимогливіших відвідувачів.

Форма відпочинку вихідного дня розрахована на відвідування «Парку Київська Русь» із родиною або друзями. Вона пропонує відпочинок у давньоруському стилі — прогулятися по передграддю Давнього Києва, піднятися на сторожові вежі й вали, посидіти на справжньому князівському троні, приміряти давньоруський одяг, опанувати стрільбу із традиційного лука й мистецтво метання ножів, або просто влаштувати пікнік.

Кожні вихідні музей пропонує долучитись до середньовічних розваг у Центрі історичного відпочинку. Центр пропонує: лучний тир, метання ножів та списів, історичне фехтування, середньовічну боротьбу, богатирські забави, давньоруські ігри.

Для прихильників активного відпочинку відтворено табір вікінгів і стан кочівників. Тут на відвідувачів чекають багаття і справжні монгольські юрти, а також намети вікінгів для ночівлі.

Досить популярною формою є організація свят на будь-яку тематику в давньоруському стилі: це можуть бути й дні народження, й весілля, ювілеї, тематичні заходи. Свята стилізовані під оригінальні заходи: відбуваються у відтвореній княжій палаті, опісля можна

насолодитися панорамою Передграддя та мальовничими пейзажами, піднявшись на вали або сторожові вежі. Територія парку передбачає проведення корпоративних свят, пікніків, тренінгів, активних ігор, квестів і концертів [3].

Завдяки розробленій концепції середовищного музею у центрі культури й історії «Парк Київська Русь» кожен відвідувач може відчути себе справжнім жителем давнього Києва, давньоруським воїном, князем або княгинею. Музей допомагає відвідувачам відкрити для себе давньослов'янські традиції — магічний світ пісень і обрядів, долучитися до культури своїх предків.

На відміну від інших форм музеїв середовищний музей дозволяє ще більш глибоко зануритися в історію Київської Русі й вжитися в образи давньокиївських городян, оцінити силу й міць давньоруських воїнів, примірявши реконструйовану кольчугу й шолом, взяти в руки щит і меч; уявити себе великим київським князем, одягнувшись у парадний церемоніальний плащ правителів Русі, і зайняти місце на княжому троні; вжитися в колоритні образи городян, воїнів, князів і блазнів у таборі вікінгів, стані кочівників, на сторожових вежах, на валах і навіть у князівській палаті; побачити бій давньоруських богатирів, веселі потіхи блазнів і танцюристок, побувати на справжньому князівському бенкеті. Унікальність розробленої концепції ще й в тому, що відвідувачі проходять своєрідну перевірку на засвоєння ними отриманої історико-культурної інформації — вони мають можливість застосувати отримані знання та навички в «живому процесі», беручи участь у фестивалях і анімаційних програмах парку.

Отже, концепція середовищного музею «Парк Київська Русь» — це не просто тематичні заходи в історичному стилі, а своєрідна подорож на машині часу, яка переносить у далекі часи Київської Русі. Завдяки яскравому відтворенню на основі наукових даних конкретного середовища з усіма його компонентами та взаємозв'язками, форма середовищного музею здатна передавати історико-культурну інформацію за допомогою її візуалізації предметно-експозиційними засобами. Така властивість значно розширює можливості музейного показу, що є своєрідним орієнтиром для перспектив розвитку музейного ландшафту.

Співіснування усіх видів і форм музеїв на музейному просторі України здатне врівноважити розвиток самої мережі [2, с. 64]. Поряд з середовищним типом традиційний історичний музей не здається «застарілим», він існує на противагу новітнім формам і виконує головну музейну функцію по збереженню рухомих історико-культур-

них пам'яток. Новітні форми розвитку музеїв здатні вдовольнити попит сучасного суспільства на інші засоби передачі історико-культурної інформації, створити середовище, якого вже не існує, відтворити в динаміці явища чи події минулого.

Враховуючи багатство української нематеріальної спадщини можна говорити про перспективи розвитку музейного ландшафту через створення новітніх форм музеїв, що будуються зовсім на інших принципах, ніж традиційні.

Музейна мережа Харківщини на сьогодні досі не має достатньо розвиненої музейно-заповідної мережі, що не відповідає ні історико-культурному значенню регіону, ні його масштабам, ні наявності історико-культурних пам'яток. В музейній структурі області повністю відсутні такі типи, як ансамблевий та середовищний музеї, музеї-заповідники чи історико-культурні заповідники, та й профільна структура існуючих музеїв не відрізняється своїм розмаїттям. При цьому Харківська область має всі передумови для всебічного розвитку музейного ландшафту: тут і значна кількість історико-культурних пам'яток, і багаті духовні традиції Слобожанщини, й значні історичні події, й значення міста Харкова в історії і часі.

Дослідження вже існуючих форм середовищних музеїв в Україні й за кордоном здатне стати базою для розвитку в сучасному напрямку музейної мережі й на Харківщині.

Література

1. Мальшєва А. *Детинец земли русской* // Туризм в Украине. — 20 квітня. — 2010.
2. Маньковская Р.В. *Музееведение в Украине* / Р.В. Маньковская. — К., 2000. — 140 с.
3. *Парк Київська Русь*: Інтернет-ресурс // Режим доступу: <http://www.parkkyivrus.com/>
4. *Современные тенденции в развитии музеев и музееведения: материалы Всерос. науч.-практ. конф.* / Рос. институт культурологии / отв. ред.: В.А. Ламин, Н.М. Щербин. — Новосибирск, 2011. — 398 с.
5. Шляхтина Л.М. *Основы музейного дела: теория и практика. Учеб. пособие* / Л.М. Шляхтина. — М.: Высш. школа, 2005. — 478 с.

ФОРМУВАННЯ НОВОЇ МОДЕЛІ МОДЕРНОВОГО МУЗЕЮ ВІДПОВІДНО ДО ВИМОГ СУЧАСНОГО ВІДВІДУВАЧА

*Л.М. Орел,
зав. відділом ХІМ*

В двадцять першому сторіччі відбуваються стрімкі зміни. Бурхливо розвиваються інформаційні технології та засоби масової інформації, посилюється конкуренція у сфері дозвілля та індустрії туризму. В освіті та науці запроваджуються інноваційні та інтерактивні методи роботи. Одночасно люди прагнуть пізнати більше про минуле власної країни, свого краю, своєї сім'ї [3, с. 25]. Під впливом перерахованих факторів і відбувається формування нової моделі модернового музею.

Хибно і архаїчно вважати, що музей повинен залишатися таким, яким він був завжди. Адже він завжди був різним. Він повинен мінятися та пристосовуватися до нових умов та потреб відвідувачів.

Яким є сучасний відвідувач? Які вимоги він ставить до музею? Що може йому запропонувати музей? Це — низка нагальних питань та проблем, які першочергово потребують розв'язання.

Серед багатьох проблем сьогодення як теоретико-методологічних, так і практичних, пов'язаних з ефективною діяльністю музейних закладів, залишається питання модернізації.

Мета даної статті — показати деякі напрямки модернізації в сучасному музеї, задля його подальшої ефективної діяльності на сучасному етапі. Завданням стане проаналізувати позиції, пріоритетні чинники та подальше впровадження їх у діяльності ХІМ.

Важливим рушієм діяльності музею можна вважати його бренд. Слово іншомовного походження і має тлумачення. Бренд (англ. brand) — комплекс понять, які узагальнюють уявлення людей про відповідний товар, послугу, компанію або особистість. Широко використовується в маркетингу та рекламі, але тим не менше є фінансовим поняттям [1].

Чомусь, відразу, зазвичай, такі поняття, як музей і бренд, сприймаються як не сумісні один з одним. Відвідувачі та працівники музеїв розглядають музей як цілісний освітній заклад, а бренд націлює на думку про комерційну експлуатацію. В багатьох музеях слово «бренд» являється табу і використовується тільки співробітниками відділу маркетингу.

Відтак, важливо розглядати «бренд» не з точки зору логотипу чи графічного дизайну, навіть маркетингового ходу. Бренд-це суть організації і основа її щоденної діяльності. Всі виставки, експозиції із колекцій, можливі події повинні бути пронизані чіткою ідеологією музею.

Метою створення та просування бренду стане створення монополії в даному сегменті ринка.

В розробку бренду, як частини маркетингової стратегії Харківського історичного музею, де основною стануть пропозиції в галузі культурних послуг, необхідно включити наступні позиції:

1. Створити власний фірмовий слоган, приміром, «В серці міста — його історія». Слоган експресивний і використовується для підкреслення емоційних та функціональних вигод. Слоган певною мірою використовується, щоб передати відмінність від конкурентів.

2. Створити логотип закладу, куди включити аббревіатура закладу, зображення його будівлі чи комплексу будівель або малих архітектурних форм, що знаходяться поруч та будуть єдиним цілим архітектурним ансамблем, приміром, центральної частини площі Конституції, образи, що асоціюються з ним, відобразити дату створення музею за допомогою числового позначення та зображення відповідного атрактивного експоната, підібрати відповідну кольорову гаму, можливо, поєднати сучасну колористику міста, що відобразить сучасну діяльність музею з коричнево-пастельною гамою, вкладаючи зміст закладу, що зберігає визначні пам'ятки минулого та сучасності, розробити графічний дизайн.

3. Створити фірмовий стиль, куди включити елементи, які підкреслять унікальність та відмінність від конкурентів. За основу взяти дві вище запропоновані пропозиції.

Бренд життєво важливий музею, як і інші організації, він відповідає на питання «чому». Чому відвідувачі будуть відвідувати той чи інший музей? Чому керівництву потрібно його фінансувати? Чому його повинні підтримувати спонсори?

Відповідаючи на питання «чому», бренди можуть сприяти росту ролі музеїв, зробити їх більше знаменитими і розкрити їх потенціал.

Встановлюючи основну концепцію музею, бренд виступає платформою і ричагом який задає напрямок діяльності творчого колективу, вибору колекції, тематику виставок. Бренд-це позиція, відношення музею до світу. Бренд спонукає відвідувачів приходити до музею знову і знову, мотивує кураторів і спонсорів, просуває нові ідеї і веде музей до самовдосконалення і комерційного успіху.

Не менш важливим джерелом поширення інформації про музей є інформаційний ресурс у вигляді інтернет-сайту. Оскільки основні завдання та функції музею викладені в його статуті, то веб-сайт як «відображення музею в інформаційному просторі», має виконувати ті ж самі функції, що й установа в «реальному житті» [6, с. 53]. Значна частина музейної аудиторії зацікавлена в отриманні ґрунтовної інформації про сам музей, його програми та готова користуватися новими ресурсами.

В Харківському історичному музеї ведеться активна робота по створенню повноцінного, профільного, веб-сайту. Основною метою якого передбачено надання поширеної інформації про всі види діяльності та перспективи закладу.

Всі види інформаційних ресурсів, якими розпоряджається музей, як культурно-освітній та науково-дослідний заклад, усі види діяльності музею, що визначені його Статутом, а саме, культурно-освітня, науково-дослідна діяльність, комплектування музейних зібрань, експозиційна, фондова, видавнича, реставраційна, пам'яткоохоронна робота [4, с. 2], його результати знайдуть своє відображення в інформаційному представництві (веб-сайті).

Науково-дослідна робота буде представлена науковими матеріалами та засобами професійної комунікації (у тому числі — міжнародне співробітництво), що передбачає здійснення комунікації співробітників музею з широким загалом та професіоналами, задля обміну досвідом, підвищення власного професійного рівня та ін. Зокрема, через сайт можна проводити наукові онлайн-конференції (або надавати можливість участі у «живих» конференціях учасникам, які з певних причин, не можуть бути на них присутніми), семінари та інші подібні заходи. Також, через сайт можна запропонувати відвідувачам взяти участь у майбутніх експедиціях на посадах, що не вимагають спеціалізованої кваліфікації.

Науково-фондова робота — поряд з можливостями, описаними вище, за допомогою сайту можна координувати роботу з відвідувачами щодо комплектування предметами фондів, придбання та обміну предметів музейного значення, а також спростити та автоматизувати роботу для спеціалістів та осіб, що цікавляться минулим з підбору музейних предметів, що зберігаються у фондах ХІМ для фотографування та інших видів копіювання, а також, отримання необхідної інформації про окремі предмети чи їх комплекси, проведення необхідних консультацій та ін.

Науково-методична (а також пам'яткоохоронна робота) — розміщення методичних матеріалів: посібників, інструктивно-методич-

них листів — з актуальних питань музейного будівництва, з метою удосконалення усіх видів роботи музеїв, здійснення дистанційного керування, консультування представників державних та недержавних музеїв області, а також проведення, за допомогою механізму, описаного вище, конференцій, семінарів та інших заходів.

Науково-освітня робота — може бути представлена переліком заходів та інших форм роботи, що організовує чи може організувати і провести музей, зокрема: оглядові та тематичні лекції-екскурсії по експозиціях і виставках, виїзні екскурсії, лекції з демонстрацією музейних предметів, музейні свята, тематичні вечори, зустрічі з ушанованими земляками, уроки-екскурсії, клуби за інтересами, лекторії, дні спеціалізованого обслуговування відвідувачів, дні відкритих дверей та ін. Можливе також створення і відповідних освітніх програм в Інтернеті.

Науково-експозиційна робота може бути представлена за допомогою створення віртуальних експозицій, виставок, як таких, що вже існують, так і таких, що можуть бути створені і цікаві потенційній аудиторії (в цьому разі можна дати можливість відвідувачам самим взяти участь у створенні, проектуванні виставок чи окремих їх елементів).

Маркетинг — координація та проведення окремих елементів роботи щодо дослідження ринку та запитів споживачів культурних послуг, проведення акцій, заходів, fundraising (пошук ресурсів: людей, устаткування, інформації, часу, грошей та ін. для реалізації проєктів та/або підтримання існування організації [5]), розміщення інформації про потреби музею в закупівлях та пошук контрагентів, залучення спонсорів, продаж сувенірної продукції та інша подібна діяльність.

Сюди ж можна включити таке поняття як «брендінг» — поширення інформації про бренд музею та створення його унікального іміджу. В цьому випадку можливості, що надає сайт є досить корисними.

Всі ці заходи є нині важливими та необхідними для сучасного модернового музею, які сприятимуть підвищенню якості роботи музею.

Важливим комунікаційним прийомом може стати соціологічне дослідження, що дасть змогу виявити різних фокус-груп із аудиторії музею, а також, екскурсійних та виставкових програм, підлаштуватися до бажань та потреб їх, тим самим підготувати спільний продукт, зібрати навкруг себе велику музейну аудиторію.

Пріоритетним чинником для діяльності музею варто вважати його рекламу. Методи поширення її можуть бути різними: ЗМІ,

реклама в метрополітені та на всіх видимих носіях. Такі методи поширення реклами є традиційними і серед великого ряду реклами різного продукту важко вичленити культурну рекламу, тим самим, вона губиться.

Реклама може бути у вигляді: плакатів, банерів, на телевізійних екранах, на міському транспорті, у вигляді матеріалів для розповсюдження, SMS повідомлень, на екранах ТВ, радіо, в Інтернеті на сайтах, форумах, в чатах.

Наприклад, виставку «Україна. Час змін» можна представити за допомогою новаторських прийомів. По-перше, створити іменний квиток із зображенням фрагменту експозиції, адресою, годинами роботи та іншою додатковою інформацією. При отриманні такого квитка відвідувачі забажають його залишити на згадку, подивитися час від часу, показати друзям та знайомим. По-друге, створити серію заходів про визначних діячів сучасності. Показати діяльність та особисті речі визначних діячів в мистецтві, науці, Героїв України регіону:

- Мала Любов Трохимівна, директор інституту терапії АМН, академік НАН України і АМН України;
- М'ялиця Анатолій Костянтинович, радник Президента України, генеральний директор Харківського державного авіаційного виробничого підприємства;
- Борисюк Михайло Дем'янович, генеральний конструктор бронетанкобудування України, начальник Харківського конструкторського бюро з машинобудування імені О.О. Морозова, генерал-лейтенант;
- Криворучко Анатолій Тихонович, директор ТОВ «Агрофірма «Новий шлях»», Борівський район Харківської області;
- Бугаєць Анатолій Олександрович, генеральний директор акціонерного товариства «Турбоатом»;
- Мельников Василь Олександрович, молодший сержант, радист-парашутист пошуково-рятувального взводу 95 окремої аеромобільної бригади (померло).
- Клочкова Яна Олександрівна, багаторазова олімпійська чемпіонка з плавання.
- Тацій Василь Якович, ректор Національної юридичної академії України ім. Ярослава Мудрого, президент Академії правових наук України, академік НАН України, академік Академії правових наук України;
- Жданов Олександр Андрійович, директор ДП Харківський машинобудівний завод «ФЕД»;

- Остапчук Віктор Миколайович, начальник Південної залізниці;
- Кудревич Олександр Андрійович, генеральний директор аграрно-орендного підприємства «Зоря», Красноградський район Харківської області;
- Сташис Володимир Володимирович, перший проректор Національної юридичної академії України імені Ярослава Мудрого, академік Академії правових наук України, професор, м. Харків;
- Масельський Олександр Степанович, голова Харківської обласної державної адміністрації у 1995—1996 роках (по смертно);
- Вороновський Геннадій Кирилович, голова правління акціонерного товариства «Харківська ТЕЦ-5», доктор технічних наук, професор, член-кореспондент НАН України;
- Гулий Іван Михайлович, генеральний директор приватного аграрно-орендного підприємства «Промінь», Красноградський район Харківської області;
- Коваленко Алла Арестівна, генеральний директор, голова правління АТЗТ «Харківська бісквітна фабрика»;
- Ровчак Андрій Яковлевич, голова сільськогосподарського кооперативу «Восток», Ізюмський район Харківської області;
- Шитикова Лариса Олександрівна, вчителька математики Харківської гімназії № 47 Харківської міської ради;

Такий показ сприятиме пробудженню гордості за власний регіон, його величі. По-третє, організовувати зустрічі для студентів ВНЗ міста з політологами, соціологами, народними депутатами України, науковцями, які займаються вивченням сучасної історії. Такі зустрічі сприятимуть жвавим дискусіям, теоретичним та практичним заняттям, інтерактивним методам навчання, що є нині невід'ємною частиною дидактики.

Виготовлення сувенірної продукції із зображенням логотипу музею, музейних предметів, пам'яток історії, культури та інших об'єктів пов'язаних з діяльністю Харківського історичного музею. Такі зображення можна перенести на значки, календарики, канцелярські вироби, картонно-паперову та пакувальну продукцію, керамічні вироби, одяг.

Спробуємо розглянути рух реклами музею в соціальних мережах. Соціальними мережами називається інтерактивні веб-сайти, зміст яких наповнюється самими учасниками. Вони об'єднують навкруг себе людей, визначених соціальних груп, або людей, об'єднаних спільними інтересами. Серед них відомі проекти: Вконтакті,

Однокласники, Facebook, Twitter. І вони збирають численну аудиторію. Головна цінність заключається в тому, що така «реклама» має високий ступінь довіри у користувачів: якщо про музей пишуть щось схвальне, важливе, новаторське на улюбленому сайті, знайомий по соціальній мережі, або просто хтось на форумі, то звичайний користувач буде сприймати це повідомлення як цінну інформацію, а не рекламу. Люди втомилися від реклами і часто дивляться на неї через призму недовіри, або і взагалі її ігнорують.

Інформація про діяльність музею повинна бути активною і широкою. Важливо розмістити у найбільш значимих мережах, що раніше згадувались. Крім цього потрібно відповідати на питання, які будуть виникати у зацікавлених користувачів. Залишаючи чіткі продумані коментарі можна звернути на себе потрібну увагу. Після приємних відгуків більше користувачів побажають відписатися і на вашій сторінці. Інколи, звичайне спілкування веде до довготривалих ділових стосунків.

Важливою комунікаційною ланкою між відвідувачем і музеєм є застосування сучасних інформаційних технологій.

Великий доступ до сучасної техніки робить її обов'язковим елементом сучасного життя. Нині вона широко використовується в музеях різного профілю. З одного боку — це можливість вводити в музейну експозицію додаткову інформацію, з іншого — поле для експериментів, розробки та застосування ігрових методик, щоб не лише навчати, але і розважати, діяти на всі органи відчуттів. Використання нових технологій не є питанням престижу музею, а його необхідністю. Вони повинні бути вмонтовані і органічно діяти з експонатами, які можна розглянути, а в подальшому, і при необхідності, вивчити.

Для повноцінної діяльності нових технічних засобів важливо розробити електронний путівник, електронний каталог колекції, електронну програму діяльності музею на майбутній період.

При вході до музею відвідувач за короткий термін може безкоштовно завантажити на власний iPad путівник з подробицями по будь-якій виставці, а з виставок — опис будь-якого предмета. По такому iPadу можна цілеспрямовано рухатись по плану, вибираючи потрібний експонат, можна не лише прочитати про музейний об'єкт, але і прослухати про нього запис через навушники, при бажанні, розглянути предмет детально — збільшити його до розміру екрану.

При бажанні, таку інформацію можна забрати з собою. Це гарна альтернатива паперовому путівнику, які при вході в музей часто пропонують здати.

Таким методом відвідувачі вчать спілкуватися з предметами, визначати їх цінність, їх важливість та необхідність у певний відрізок часу, та для майбутніх поколінь.

При нагоді, відвідувач залишить відгук в соціальній мережі, тим самим, збільшить аудиторію, що бажатиме відвідати музей. Так з'явиться ланцюжок з відгуків, обговорень, пропозицій, які можуть слугувати підґрунтям для нових тем виставок та створенню віртуального музейного простору.

Не дивлячись на широке розповсюдження великої кількості сайтів, що називаються «віртуальними музеями», в останній час спостерігається тенденція до зведення цього «інтернет-явища» до єдиного визначення. Якщо ми звернемось до визначення, даного в посібнику М. Рутинського та О. Стецюк «Музеєзнавство», то, отримаємо наступне: «Віртуальні музеї — це музеї, що існують у глобальній інформаційно-комунікаційній мережі Інтернет завдяки об'єднанню інформаційних і творчих ресурсів для створення принципово нових віртуальних продуктів: віртуальних виставок, колекцій, віртуальних версій неіснуючих об'єктів та ін.» [2].

Звідси отримаємо і наступне важливе визначення.

«Віртуальні відвідувачі музею — численна аудиторія осіб, які цілеспрямовано чи спонтанно «заходять» на офіційний веб-сайт музею і знайомляться з його віртуальною експозицією і каталогами, новинами і рекламними анонсами, а також здійснюють on-line чи e-mail-запити до адміністрації цього музею з метою пошуку і з'ясування певної дослідницької інформації, придбання квитків для відвідування музею чи його нової виставки, купівлі музейних зображень високої якості чи поліграфічної продукції цього музею» [2].

В зарубіжній музеології віртуальний музей, також, частіше за все визначається, як «музей», діючий лише «онлайн».

Конкретизуючи, можна визначити віртуальний музей як інформаційний ресурс, створений засобами комп'ютерних технологій, представляє у віртуальному просторі цифрові версії об'єктів матеріального і нематеріального спадку. Форми представлення можуть бути різними: веб-сайт, веб-сторінка, DVD-диск, CD-диск та інше.

Невід'ємна складова мультимедійного ресурсу з системою навігації у віртуальному музеї дієва та сумісна з напрямками діяльності реального музею. Наприклад, експозиційний напрямок у віртуальному музеї може приймати форму демонстрації електронних зображень музейних предметів. Науково-фондовий напрям представлений базами даних, освітній — інтерактивними іграми, екскурс-віртуальними турами. Віртуальний музей розроблений у формі

веб-сайту, може включати додаткові сервіси, комунікаційні пропозиції (форуми, чати і т. д.).

«Виртуальний музей не станет причиной снижения интереса к реальному музею до тех пор, пока у человека существует интерес к культурным ценностям и подлинным предметам, без которых, на наш взгляд, музей лишен; смысла, подобно «телевизору без пульта управления, книге без букв, преступлению без расследования...» [3].

Здійснені музеєм проекти додадуть привабливості його іміджу, працюватимуть на примноження культурно-символічного потенціалу території. Нові технології тактично вмонтовані в музейний простір, підвищать експозиційну активність відвідувачів, стануть приводом відвідання музею для задоволення, а не ради обов'язку, вибудовують комунікацію в бажаному форматі.

Література

1. Бренд // Вікіпедія. — Режим доступу: <http://uk.wikipedia.org/w/index.php?title=%D0%91%D1%80%D0%B5%D0%BD%D0%B4&oldid=8646423>
2. Рутинський М.Й., Стецюк О.В. Музеєзнавство [Електронний ресурс] / М.Й. Рутинський, О.В. Стецюк. — Режим доступу: http://pidruchniki.ws/12120124/kulturologiya/slovník_osnovnih_muzeynih_ekskursiynih_terminiv
3. Смирнова Т. Виртуальный музей в современном культурно-информационном пространстве / Татьяна Смирнова // Музей. — 2010. — №8. — С. 24—26.
4. Статут обласного комунального закладу Харківський історичний музей
5. Фандрайзинг // Вікіпедія. — Режим доступу: <http://uk.wikipedia.org/w/index.php?title=%D0%A4%D0%B0%D0%BD%D0%B4%D1%80%D0%B0%D0%B9%D0%B7%D0%B8%D0%BD%D0%B3&oldid=9033858>
6. Шевцов І.П. Створення музейного сайту-необхідна складова сучасної маркетингової системи закладів культури / І.П. Шевцов // Сімнадцяті Сумцовські читання. Матеріали наукової конференції на тему: «Комунікаційний підхід у музейній справі як відповідь на потреби соціуму», Харків, 18 квітня 2011 р. — Х. : Майдан, 2011. — С. 53.

ПРОБЛЕМИ РОЗВИТКУ МУЗЕЙНИХ ЗАКЛАДІВ ХАРКІВСЬКОЇ ОБЛАСТІ У РОКИ НЕЗАЛЕЖНОСТІ ТА ШЛЯХИ ЇХ ВИРІШЕННЯ

*А.В. Панченко,
зав. відділу ХІМ*

На сьогодні музейна мережа Харківської області є однією з найбільших по Україні і налічує 111 закладів. З них: 2 музеї — національні, 3 музеї утримується з обласного бюджету, 5 — підпорядкованих Харківській міській раді, 5 музеїв у містах обласного підпорядкування та 19 районних краєзнавчих музеїв. Крім цього, на обліку управління культури Харківської ОДА перебуває 75 музеїв, що створені при організаціях та установах і 2 приватних музеї.

Більшість цих музейних закладів створені на різних засадах ще за часів радянської влади. Але слід відзначити, що попри економічні проблеми 90-х років, на хвилі піднесення національної самосвідомості на Харківщині було створено цілу низку нових музеїв. Це Дворічанський (1992 р.), Валківський (1992 р.), Зміївський (1991 р.), Люботинський краєзнавчі музеї (1992 р.), Краєзнавчий музей Печенізького району ім. Т.А. Суліми (2000 р.), Історико-археологічний музей-заповідник «Верхній Салтів» (1997 р.), Харківський літературний музей (1992 р.), Обласна художня галерея «Мистецтво Слобожанщини» (1999 р.), Міська художня галерея ім. С.А. Васильківського (1995 р.). У 2005 році було відкрито філію Харківського історичного музею «Харківщина у Великій Вітчизняній війні 1941—1945 рр.», який з 2007 року відокремився і носить назву Меморіальний комплекс «Висота Маршала І.С. Конєва», останнім Харківською міською радою було створено Музей приватних колекцій. У цей же час цілий ряд музеїв в районних центрах, містах обласного підпорядкування та селах області, що працювали на громадських засадах були прийняті у комунальну власність: Богодухівський, Великобурлуцький, Вовчанський, Золочівський, Краснопавлівський, Первомайський, Шевченківський, Чапаєвський, Сахновщинський краєзнавчі музеї, музей історії с. Верхній Бишкін, Приколотнянський музей ім. Героя Радянського Союзу К.Ф. Ольшанського, Міський музей К.І. Шульженко Меморіальний музей-квартира сім'ї Гризодубових. Щодо музеїв, що створені при організаціях та установах, то слід відзначити, що точна статистика таких музеїв, на жаль, відсутня. Оскільки, останнім часом виникає досить значна кількість приватних музеїв (Музей міської садиби, галерея

«Маестро», галерея АВЕК), музеїв, створених при акціонерних товариствах, закритих установах або громадських організаціях (Музей історії Харківської єпархії, музей Чічібабіна), засновники яких не вважають за потрібне вставати на облік. Музеї, що працюють при навчальних закладах обліковуються обласною станцією юних туристів. Але, загалом, можна прослідити наступну тенденцію: під час розладу 90-тих років ряд громадських музеїв припинили своє існування (музеї історії заводів «Радіодеталь» та «Гідропривід», машинобудівельного заводу «Кондиціонер», Харківського кахельного заводу, Харківського електромеханічного заводу, фабрики ім. Тінякова, музей історії розвитку та трудової слави ДСК-1 тощо). Причому тільки у двох з них (завод «Радіодеталь» та АТЗТ «Будянський фаянс») ліквідацію було проведено у відповідності до законодавства із збереженням колекцій та передачі їх Харківському історичному музею. Всі інші безслідно зникають у процесі руйнування економіки та ліквідації підприємств. Наприкінці 90-х цей процес уповільнюється. І на початку 2000-х років поступово починається процес відбудови музеїв, що створені при організаціях, установах та підприємствах. У цей час поновлюються експозиції вже існуючих музеїв (Музей історії Південної залізниці, Музей трудової слави державного підприємства «Харківський приладобудівний завод ім. Т.Г. Шевченка», музей історії державного авіаційного підприємства «Харківський авіаційний завод», Музей історії харківської міліції тощо), створюються нові (Музей-діорама воїнів інтернаціоналістів м. Харкова, Харківський музей Голокосту та історії євреїв, Музей керамічної плитки, Музей історії Холодногірської виправної колонії № 18, Музей зв'язку Харківської філії «Укртелеком», Перший український музей горілки ЛГЗ «PRIME», Музей Східного регіонального управління прикордонних військ України, Морський музей тощо).

Тобто, як бачимо, за часи незалежності музейна мережа Харківщини не тільки не зменшилася, але суттєво розширилася.

Разом з тим, як правило, музеї утворені з колишніх музеїв на громадських засадах, і їх експозиції так і залишилися на науковому, технічному та естетичному рівні громадських музеїв 60—70-х років. Для цих музеїв не йдеться про створення якогось оригінального образу експозиції, про сучасні художні рішення або новітні наукові концепції, що врахували би вимоги сьогодення, тут не вирішуються питання щодо придбання самого елементарного експозиційного обладнання, для деяких з них гостро стоїть проблема браку експозиційної площі. Не краще справи у музеях, створених у 90-х роках

та на початку цього віку. Так Люботинський краєзнавчий музей та Музей приватних колекцій досі знаходяться без приміщень, у Валківського краєзнавчого музею, Меморіального музею квартири сім'ї Гризодубових — відсутнє будь-яке експозиційне обладнання, через що Валківський музей працює тільки у виставковому режимі, приймаючи за рік 4—5 тис. осіб (тоді як, наприклад Балаклійський краєзнавчий музей приймає за рік понад 17 тис. відвідувачів), музей сім'ї Гризодубових закритий для відвідувачів зовсім.

Проблема нестачі експозиційного обладнання існує і в інших музеях. Так в Ізюмському та Куп'янському музеях відремонтовані будівлі та приміщення, але гроші на обладнання не виділяються вже кілька років. Гостро стоїть проблема з експозиційним обладнанням також у Первомайському, Печенізькому музеях.

З іншого боку цілий ряд музеїв (Красноград, Барвінкове, Сахновщина, Шевченкове тощо) мають експозиції, створені наприкінці 80-х — на початку 90-х років, коли гроші стрімко знецінювалися і районі відділи культури мали змогу виділити кошти на створення нових експозицій за професійними художніми проектами. Та, на жаль, рівень їх виконання дуже низький, і інакше як халтурою ці проекти назвати не можна.

Іншою проблемою для всіх цих музеїв є невідповідність змісту експозицій історичним реаліям та відсутність наукового підходу до їх створення. За радянських часів музею відводилася роль такої собі збірки ілюстрацій для підручника саме радянської історії. У ті часи будувалися музеї-близнюки, створені за єдиним тематично-хронологічним принципом, заповнені однаковими грамотами, дипломами, посвідченнями, фотографіями, фронтовими листами, та трошечки предметами етнографії. Зараз перед музеями постають інші завдання. Сьогодні музей повинен виконувати загальнокультурні функції. Музейна експозиція, як і будь-яке інший витвір мистецтва, повинна не тільки вчити, а й пробуджувати асоціації, народжувати образи, думки, почуття, збагачувати культуру як творців експозиції, так і її відвідувачів. Слід пам'ятати, що музеї є не тільки місцем збереження культурної спадщини — а й місцем презентації історії та культури району, закладом який є частиною іміджу району або міста. Саме в музей можна привести делегацію або гостей будь-якого рівня, щоби показати свої історичні та економічні досягнення, рівень культури та ті особливості, що притаманні саме цьому району або місту. Адже саме музей, що концентрує пам'ятки культури, може, при наявності відповідної інтерпретації, дати дуже цікаву пізнавальну і емоційну інформацію про культуру народу,

коріння багатьох релігійно-міфологічних уявлень, допомогти зрозуміти джерела народної культури та засвоїти цю інформацію як частину історико-культурної спадщини. Крім цього, саме музей має унікальну можливість справляти емоційний вплив на відвідувача. А, відтак, музейні експозиції мають бути естетично досконалими, мати глибоку змістовність та науковість і, безумовно, відповідати технічним вимогам сьогодення. Але це стане можливим тільки за умови повного взаєморозуміння між владними структурами всіх рівнів та музейними закладами. Тобто, можновладці повинні добре розуміти місію та можливості музеїв, їх роль у виховному і освітньому процесі і, разом з тим, розуміти потреби музейних закладів. Адже досвід показує, що саме там, де влада любить гордитися своїми музеями, їх любить і відвідує населення, вони є популярними як серед місцевого населення так і для туристів. Вкладаючи кошти в музеї, держава вкладає їх у майбутнє своєї нації, у рівень культури та освіти своїх громадян, їх патріотизм та усвідомлення своєї самобутності. Інше питання, яке необхідно вирішити на законодавчому рівні, це розвиток меценатства. Зараз, з одного боку, спонсори не поспішають з допомогою, бо відсутня мотивація (в багатьох країнах для суб'єктів господарської діяльності, які вкладають кошти в музейні проекти або музеї впроваджений спеціальний податковий режим). З іншого боку, музеї не дуже прагнуть цієї допомоги через безліч проблем з бухгалтерією та контролюючими органами, що виникають у разі отримання такої допомоги. Наше законодавство не передбачає і створення такого, наприклад, як в США державно-приватного партнерства, коли різноманітними структурами створюється базовий капітал, який не просто направляється на окремі музейні проекти, а передається у керівництво грамотній фінансовій компанії, яка оперує цим капіталом, отримує прибуток і пускає його на підтримку тих чи інших музейних проектів. Проблемою є й відсутність діючої системи підвищення кваліфікації музейних співробітників. Адже саме поняття розвитку музейної справи передбачає засвоєння і впровадження в музейну практику новітніх технологій у музейному будівництві, нових форм експозиційної, виставкової та освітньої роботи. Отже, навчання музейних співробітників та обмін передовим досвідом є необхідною умовою для успішної роботи музеїв.

Слід відзначити, що вирішенню цього питання в Харківській області приділяють значну увагу. При управлінні культури і туризму облдержадміністрації працює обласний навчально-методичний центр підвищення кваліфікації працівників культосвітніх закладів.

Одним з напрямків його роботи є підвищення кваліфікації музейних співробітників. Для них регулярно проводяться короткотермінові семінари під час яких слухачі отримують як теоретичні знання, так і практичні навички у проведенні інтерактивних освітніх заходів, обліку та науковій обробці музейних предметів. Програма цих семінарів передбачає також ознайомлення з досягненнями музеїв Харківської області в експозиційному будівництві.

Також, з метою ознайомити директорів музеїв регіону з найкращими досягненнями музейної практики, щорічно проводиться науково-практичні семінари. З 2007 року він проводиться на базі кращих музеїв не тільки області, а й України. Таким чином директори музеїв Харківщини побували у Літературно-меморіальному музеї Г.С. Сковороди, Меморіальному комплексі «Висота Маршала І.С. Конєва», Чугуївському художньо-меморіальному музеї І.Ю. Рєпіна, Полтавському краєзнавчому музеї, Дніпропетровському національному історичному музеї. Також директори районних та міських музеїв ознайомилися з найкращими наробками Харківського історичного, Харківського художнього, Харківського та Харківського літературного музею.

Відчутним результатом цих семінарів є якісне зрушення музейної роботи в області у галузі науково-освітньої роботи. В музеях розробляються нові форми роботи з відвідувачем: фестивалі, історичні реконструкції, музейні свята, цикли музейних занять, квести тощо. Три роки поспіль музеї області беруть активну участь у всесвітній акції «Ніч у музеї», що з кожним роком набуває все більшої популярності у населення. Дуже активно у пошуках нових форм науково-освітньої роботи працюють Літературно-меморіальний музей Г.С. Сковороди, Куп'янський, Краснопавлівський, Ізюмський краєзнавчі музеї, Міський музей К.І. Шульженко. Що стосується Харківського літературного музею, Чугуївського художньо-меморіального музею та Міської художньої галереї ім. С.В. Васильківського — то це музеї, досвід та наробки яких у науково-освітній роботі можуть бути прикладом для будь-якого музею України. Так, наприклад, завідувачем науково-освітнього відділу Харківського літературного музею О.В. Черемською було проведено тренінг «Стили навчання: когнітивні уподобання різних відвідувачів» на міжнародному тематичному тренінгу ЮНЕСКО/ІКОМ.

Всі ці зрушення дали свій дуже позитивний результат. За 5 років кількість відвідувачів тільки комунальних музеїв Харківщини збільшилася більш як на 220 тис. і склала 1 млн 134 тис. осіб.

Але тільки за умови державної підтримки, внесення змін в законодавство щодо спонсорської діяльності, надання платних послуг музейними закладами, вирішення питань про надання музеям місця для розміщення реклами, створення нових сучасних експозицій обладнаних необхідними технічними засобами можна чекати від музеїв насправді ефективного використання свого могутнього потенціалу.

ІНТЕРАКТИВНІ МЕТОДИ РОБОТИ З ВІДВІДУВАЧАМИ ЯК РІЗНОВИД МУЗЕЙНОЇ КОМУНІКАЦІЇ (ІЗ ПРАКТИКИ ХАРКІВСЬКОГО ЛІТЕРАТУРНОГО МУЗЕЮ)

*Т.М. Трофименко,
заступник директора
з наукової роботи Харківського
літературного музею*

Експозиція як основа музейної комунікації дає широкий простір для провадження в сучасних музеях екскурсій, занять та лекцій, що мають інтерактивний характер, реалізують навчальну та пізнавальні цілі музейної діяльності, а головне — слугують засобом спілкування представників різних соціо-культурних груп сучасного суспільства. Безперечно, «експозиція музею є ключовою пропозицією, неповторним елементом, що доступний мало яким іншим організаціям» [3, с. 319], проте велике значення має «оживлення» експонатів, представлених на виставці, організація процесу екскурсії як пізнавального, що стимулює відвідувача заглибитися в тему, дивитися уважніше й пізнати більше.

Саме такі форми роботи в експозиції активно впроваджує у своїй щоденній діяльності колектив Харківського літературного музею, шукаючи нові шляхи й форми для праці з відвідувачами, насамперед шкільною та студентською молоддю. Співробітники музею намагаються створювати інтерактивні освітні програми, що враховували б потреби й бажання відвідувачів. Зокрема, як твердять дослідження аудиторії музеїв, відвідувачі потребують від екскурсії насамперед активних (практичних) вражень, можливостей застосовувати всі органи чуття та можливості винести практичні навички чи нові знання зі свого візиту [3, с. 321].

Отож, Літмузей пропонує своїм відвідувачам низку інтерактивних освітніх та прикладних занять. Частина з них відбувається в межах експозицій, що діють на постійній основі. Наприклад, інтерактивна екскурсія в межах експозиції «Григорій Сковорода: мандрівка за щастям» не просто розповідає про життєвий та духовний шлях мислителя й поета XVIII ст., а в доступній формі ілюструє його головні філософські ідеї. Що означало для нього бути щасливим і бути вільним? Що він вкладав у метафори «двох натур» та «трьох світів»? На ці питання відвідувачі можуть відповісти, виконуючи завдання, обговорюючи проблеми, відгадуючи загадки. У спеціальній освітній програмі «Античність і Сковорода» використовуються різноманітні картки з завданнями, наприклад для ілюстрації тези «если кто краску на словах видит, а письмен прочесть не может...», видит ли такой письмена?» Для інтерпретації важливого у творчості Сковороди образу Нарциса юним відвідувачам пропонується описати себе самого, а потім зіставити цей опис із відображенням у дзеркалі. Принцип дзеркала лежить і в основі ілюстрації до заклик «пізнай себе»: двоє учасників стоять один навпроти іншого, один робить якісь рухи, а інший (дзеркало) намагається їх повторити. В освітній програмі «Дві натури» діти за тіннями від силуетів мають вгадати, що це за тварини, а екскурсовод коментує, з якої байки ці персонажі, переповідає сюжет і силу (мораль) твору. У межах цих освітніх програм використовується збирання пазлів, ліплення з глини, поєднування емблем із філософськими висловлюваннями. Із поодиноких фраз і слів учасники можуть зібрати вірш Григорія Сковороди, створити власну орацію за місто Харків, обрати собі експонат для презентації іншим учасникам. У такий спосіб кожен із відвідувачів виставки не просто дізнається про факти життя й основні ідеї мислителя, але відчуває зменшення культурно-часової дистанції, ототожнює власний набутий досвід із духовним досвідом філософа.

Інша інтерактивна екскурсія «Письменники Розстріляного відродження» відбувається в постійній експозиції «Апокриф: тексти і долі українських письменників XX ст.» знайомить із персоналіями письменників 1920-х — 1930-х рр., які працювали в Харкові, представляє літературні стилі й угруповання тих років на матеріалі біографій і творів Миколи Хвильового, Миколи Куліша, Михайла Семенка, Остапа Вишні, Павла Тичини та інших. Відвідувачі виконують творчі завдання ведучого, щоб відшукати потрібні експонати за окремими ознаками, реконструювати портрет письменника 1920-х, навчитися елементам аналізу вірша тощо. У цій же експозиції відбувається літературний квест «Санаторійна зона» — гра-подорож для команди

гравців. Ігрове завдання полягає у відновленні біографії літератора, який зазнав втрати пам'яті, а також дізнатися, ким із письменників 1920-х років ви могли би стати. Такі заняття для сучасних школярів є більш прийнятними, аніж виключно розповідь екскурсовода, що або перевантажує історико-літературним матеріалом, або, навпаки, є вимушено спрощеною. Поєднання огляду виставкового матеріалу та активної інтелектуальної роботи відвідувачів дозволяє твердити, що основною експозиційною формою Літературного музею є комбінована, коли музейні предмети застосовують для втілення концепції [2, с. 378].

Окрім експозицій, що працюють на постійній основі, в Літературному музеї доволі часто змінюються стаціонарні виставки короткого терміну тривання. Для кожної з них співробітники намагаються розробити інтерактивне заняття чи освітню програму. Так, у межах експозицій, що були проведені протягом 2011 року, звертають на себе увагу пізнавальне заняття «Український Великдень», на якому співробітники в цікавій формі розповідали про великодні обряди українців і значення символів свята: паски, писанки, вербового гілля, а також знайомили із великодніми творами Т. Шевченка, І. Франка, М. Зерова, Л. Костенко та інших. Специфікою Літмузею є активне залучення прикладного компоненту до занять: скажімо, на великодній виставці відвідувачам пропонувалося власноруч розмалювати писанку, а в межах експозиції «Різдвяне диво» (грудень 2011 — січень 2012) — виготовити неодмінний для наших предків атрибут зимових свят, різдвяного павука.

В експозиції «Розпросторся, душе моя, на чотири татамі...», присвяченій творчості Василя Стуса (вересень 2011), для відтворення суспільно-політичної атмосфери, в якій змушені були творити шістдесятники, відвідувачам пропонувалися різні завдання: наприклад, здогадатися про призначення речей у валізці політ'язня, знайти «маляви» з віршами поета, заховані в експозиції. Суто літературознавчий блок давав можливість познайомитися з поезією автора шляхом співтворчості: порівняти різні редакції віршів Василя Стуса, викласти гіпертекст із фрагментів його творів тощо. Суттєвим аспектом заняття став перегляд тематичних слайдів — це стосується багатьох інтерактивних екскурсій та занять Літмузею, особливо тих, що не залежать від наявності постійної експозиції і можуть проводитися в будь-якому, не обов'язково музейному, просторі. Таким є, скажімо, пізнавально-розважальне заняття «Аліса в Країні Див», що поєднує слайд-екскурсію (біографія Керролла, історія твору, показ ілюстрацій від робіт першого ілю-

стратора Теніела до малюнків Сальвадора Далі), розгадування загадок «Аліси в Країні Див» та перегляд першої екранізації «Аліси» 1903 року. Серед інших ігрових завдань: уявити себе в ролі учня часів англійської Вікторіанської епохи, пограти в «Чеширського Кота», написати твір із неіснуючих слів. Це заняття користується незмінною популярністю у відвідувачів музею, як і два інших, пов'язаних із знаковим для української літератури твором — «Енеїдою» Івана Котляревського.

Заняття «Мандри світами: Іван Котляревський та його «Енеїда» не лише охоплює біографію письменника, а дозволяє реконструювати, як він виглядав і одягався, які мав обов'язки і як проводив дозвілля, чому так ніколи й не одружився і до яких таємних організацій належав. Саме в ході цього заняття учасники дізнаються рецепти давніх страв і можуть зіграти у традиційні українські картярські ігри. Заняття «Вбрання та головні убори українок XVIII ст. (за «Енеїдою» І. Котляревського)» знайомить відвідувачів із модою XVIII ст., традиційним костюмом. Учасникам заняття пропонують установити, хто перед ними: дівка чи заміжня, молодиця чи стара, багата чи бідна. Під час практичної частини можна навчитися вив'язувати хустки і намітки за давніми зразками. Обидва заняття з успіхом проводяться на виїзді разом із пересувною виставкою — одягом та головними уборами з фондів Харківського літературного музею.

Отож, з огляду на те, що в сучасних умовах традиційна музейна діяльність потребує більшої варіативності, активної реклами та нових форм розкриття, творчі пошуки Літературного музею видаються перспективним напрямком розвитку закладу. У діяльності музею реалізуються всі ті принципи, котрі, на думку сучасних дослідників, визначають комунікаційний підхід у музейній дійсності: антропоцентричність (організовує музейний рух «від суб'єкту», а не «від речі»); культурологічність (передбачає, що суб'єкти, включені в музейну комунікацію, виступають як представники культурних позицій, а музейні предмети — як метакультурні тексти-послання); діалогічність (конститууючим елементом будь-якої ситуації музейної комунікації є «відмінність культурних потенціалів») та аксіологічність (міжкультурне спілкування у своїй основі є ціннісним, а відтак головним аспектом музейної комунікації разом із навчанням, передачею інформації та знань) [1].

Хоча експозиція й лишається основним каналом комунікації, музейні працівники намагаються активно включати відвідувачів в експозиційний простір за допомогою завдань, запитань, квестів;

пропонують самостійно дійти певних висновків або створити новий культурний продукт. Відтак практично реалізується концепція «музею, привабливого для відвідувачів», в якому експозиційний простір є не просто місцем, де можна побачити експонати, але територією спілкування й співтворчості.

Література

1. Алимаева О.И. Коммуникативное пространство современного музея // Режим доступу: <http://www.sgu.ru/files/nodes/63395/Alimaeva.pdf>
2. Вайдакер Ф. Загальна музеологія : Посібник / Пер. з нім. — Львів : Літопис, 2005.
3. Котлер Н., Котлер Ф., Котлер В. Музейний маркетинг і стратегія: формування місії, залучення публіки, збільшення доходів і ресурсів / Пер. з англ. — К. : Видавничий дім «Стилос», 2010.

ЕКСПОЗИЦІЯ ЯК ОСНОВА МУЗЕЙНОЇ КОМУНІКАЦІЇ

КОНЦЕПЦІЯ РЕЖИСЕРСЬКОЇ ДІЯЛЬНОСТІ У ФОРМУВАННІ МУЗЕЙНОЇ ЕКСПОЗИЦІЇ

*Ю.О. Тітінюк,
головний художник ХІМ*

Історія не є застиглою наукою. Суспільство постійно знаходить-ся у розвитку, змінюються цілі, погляди, смаки, з'являються нові факти і документи. Відносно цих перетворень змінюються і погляди на історичні події. Музейний історик, через експозиційні матеріали показує зміни у поглядах на події та процеси, що минули. Він складає висновки на задану тему. Підсумком цього творчого процесу є концепція-сценарій майбутньої експозиції.

На базі концепції-сценарію формується тематико-експозиційний план (ТЕП) шляхом:

- відбору експонатів в наявності фондів музею;
- пошуку нових експонатів у процесі експедицій та відряджень у архіви та інші музеї;
- укладення договорів про оренду, обмін чи передачу на тимчасове зберігання тематично необхідних артефактів з інших музеїв;
- закупівлі макетів, муляжів та новоробів.

Але історик-музейник, в силу своєї специфіки, не володіє просторовим мисленням побудови експозиції, а тому не може визначитися в кількісному і якісному доборі експонатів при складанні ТЕПа. Цей хаотичний процес формування ТЕПа носить попередній характер і є тільки базою для подальшого творчого пошуку при формуванні нової експозиції. При цьому необхідно зазначити, що неприпустимо рухатися старим випробуваним радянським академічним методом в експозиції, що характерний дбайливим ставленням до традицій та еталонів, в той же час канонізацією апробованих прийомів і творчого пошуку і новаторства. Сьогодні у музейників «розв'язані» руки. Можна діяти. Але повторюються старі методологічні помилки.

Враховуючи, що музейна експозиція знаходиться на зрізі історичної науки і мистецтва, музейні співробітники звертаються за допомогою до художників. Але ця співпраця не завжди дає позитивний результат, а виливається у приведення художніми засобами до задоволення лише естетичних завдань. Основним недоліком цієї співпраці є дуалізм між істориками, що пропонують фрагментарно-оповідну розповідь і абстрактно-образним баченням художника. Як історик так і художник, часто не можуть користуватися системою «простір — тема — експонат», щоб аргументовано довести співвідношення історично значимого факту і кількості надання цьому місця при організації простору експозиції. І якщо історик розробляє історичний концептуальний сценарій експозиції, то кажучи про художника, ми навіть не здогадуємося, що це абстрактне поняття професії. До приставки «художник» мають відношення понад 300 професій. Так у створенні експозиції беруть участь художники: станковисти, монументалісти, графіки, скульптори, концептуалісти, дизайнери, прикладники, модельєри, освітлювачі, реставратори, стилісти, етнографи, макетчики та ін. У кожній спеціалізації своя специфіка і набір застосовуваних художніх засобів. Якщо дати всім свободу дії, то загального синтезу експозиції ми не отримаємо. Необхідний пошук сполучної дії.

Сучасна музейна експозиція може характеризуватися рівнем поставлених завдань щодо застосування архітектурно-художніх засобів (дизайн, стиль, колір, світло, ритм, фактура, модуль та ін.) і емоційно-психологічного впливу на глядача (сценарій, тематичне зонування, театральнo-сюжетне побудова, концептуально-художні образи й асоціації, програмування рівнів емоційного впливу). Якщо з першою групою завдань художник може впоратися, то друга частина йому не під силу. Це зовсім інша творча діяльність — режисура музейної експозиції.

Абстрагуючись можна порівняти процес формування експозиції з театром, де історична концепція-сценарій — це літературний твір письменника, а ТЕП — трупа артистів театру. І на горизонті з'являється режисер. В театрі він займається постановою вистави, в нашому випадку — формуванням експозиції.

У театрі режисер зобов'язаний знати можливості: акторів, художників, декораторів, костюмерів, освітлювачів і ін. фахівців. Знати специфіку кожного учасника вистави. І тільки в цьому випадку можна задовільно розставити акценти і поставити завдання іншим — це одна сторона процесу, а з іншої — він особисто зобов'язаний розробити постанову спектаклю у часі, у діях, в образах, в розподілі

звукових, світлових, просторових акцентів, психологічного впливу на глядача. Аж до формування кульмінації театральної дії. Такими ж професійними характеристиками зобов'язаний відповідати і режисер музейної експозиції, тільки арсенал засобів у нього інший, і в результаті їх застосування повинна сформуватися концепція музейної експозиції. Концептуальний проект, на відміну від робочого проекту, розглядає не формування експозиції, а формує понятійний образ майбутньої експозиції. При розробці концепції приділяється увага формуванню задуму, закріплюючи його за допомогою різного роду знакових засобів і перетворенню художньої мови в новий алфавіт символізації в мистецтві. Концептуальний проект займає проміжну позицію (синтезуючу вісь) в системі «сценарій — концепція — проект».

Далі описані основні розділи і етапи розробки режисерської концепції експозиції. Але необхідно зазначити, що всі розділи розробляються паралельно, відбувається коректування і взаємозв'язок між ними. Даний процес завершується тільки при закінченні в натурі формування нової експозиції.

* * *

В основі концептуального режисерського проекту знаходяться три складові — площі (що відводяться під експозицію) та можливості їх перепланування, концептуальний сценарій і ТЕП. Кожна зі складових та попарні зв'язки між трьома складовими, мають свої структурні набори.

Так при розгляді **планування** визначаються можливості організації екскурсійних зв'язків. До уваги беруться планувальні структури: один великий зал, послідовно розташовані зали, центральний і тупикові зали, що примикають до нього. І якщо відняти площі, необхідні для проходу екскурсій, то залишаться площі, які можна зайняти під експозиції. Планувально можна організувати кілька варіантів проведення екскурсій:

- регульований прохід з односторонньою організацією експозиції;
- регульований прохід з двосторонньою організацією експозиції;
- вільний, коли експозиція розміщується «острівцями».

На цьому етапі виокремлюються основні осі сприйняття майбутніх композицій (кадрування), на яких розміщуються кульмінаційні центри експозиції.

Знайомлячись зі сценарієм-концепцією виділяються **ключові теми** експозиції. Вони можуть бути побудовані:

- у логічно-оповідній послідовності;
- фрагментарний показ тем, як складових загального задуму з завершенням розв'язки — висновку;
- фрагментарний показ тем, об'єднаних загальною лінією в часі (історичні періоди), в поняттях (мораль, виховання, обов'язок, любов ...) і в напрямках (промисловість, місто, відпочинок ...);
- в оповідній послідовності але з додаванням нових тем, для більш повного розкриття окремих тем.

У підсумку формується структура головних і допоміжних тем в межах сценарію-концепції, з відпрацюванням ієрархії тем (головна тема, теми, підтеми).

Знайомлячись з **експонатами** (ТЕП) майбутньої експозиції відзначаються їх габарити, експозиційні характеристики (контур-абрис, фактура, колір), їх можливість у розкритті заданої теми. Наприклад, якщо експонат займає значну частину площі, відведеної для даної теми, а відображає лише образ часу, то користь від його присутності в експозиції буде мінімальна, або центральний тематичний експонат, але невеликий в розмірах. Цей аналіз експонатів ще не вказує на те, що їх недоцільно виставляти. Підкреслюючи властивості експонатів, в подальшому необхідно враховувати їх і змінювати простір за допомогою архітектурно-художніх засобів.

Далі проводиться аналіз кількісної насиченості експонатів на кожній визначеній темі. Відмова від експонатів-дубляжів, як в об'єктовому, так і в тематичному ряду, якщо вони не несуть нової інформації. Аналіз заповнюваності експонатів щодо визначених тем спричинить за собою пошук нових, додаткових експонатів, які відкриють нові межі позначених тем. Визначається роль експоната як основного акценту, супутнього, доповнюючого або фонового.

Після знайомства з трьома складовими експозиції «тема — експонат — простір» проводиться аналіз зв'язків попарно між собою. Так в системі «**тема — експонат**» на основі виділеної структури тем проводиться аналіз можливості експонатів до розкриття заданих тем. При цьому може слідувати відмова від визначеної теми через відсутність необхідних тематичних експонатів або поставлення питання про додатковий їх пошук, якщо тема дуже важлива, або змінюється і коригується сама тема. Визначається головний набір експонатів з кожної теми. В результаті роботи в системі «тема — експонат», відпрацьовується попередній набір експонатів щодо їх важливості в розкритті заданої теми.

У системі «**тема — простір**» визначається кількісна необхідність площ під фрагменти експозиції відповідно значимості тем. Відповідно з ієрархією тем обумовлюється адекватне місце кожного експоната в структурі зони щодо його важливості (центральне, сусіднє, бокове, периферійне, фонове місце) у тематичній зоні. При цьому бажано, щоб головні теми розташовувалися на відокремлюваних планувальних візуальних осях.

Розглядаючи систему «**експонат — простір**» необхідно підкреслити наступні характеристики розміщення експонатів в просторі щодо:

- тематичного значення;
- переднього — другого плану;
- візуальне сприйняття експозиції відносно лінії горизонту (вище, нижче або на рівні очей);
- сусідства експонатів в розмірах (великого чи дрібного);
- тематичної значущості при рівних розмірах;
- кольору і фактури при рівних розмірах.

При цьому відпрацьовуються рекомендації по їх розміщенню в просторі або прийомів їх виділення в загальній експозиції.

Аналіз і рекомендації, проведені в системі «тема — експонат — простір», дозволяють розробити **тематичне зонування** експозиції. Маючи в розпорядженні ряд виділених тем (від центральної до підтем), необхідні або можливі для їх розміщення відповідної площі, рекомендації якісного і кількісного застосування експонатів наносяться на масштабний план приміщень, що відводяться під експозицію. Якщо даються рекомендації з перепланування експозиційного простору, то даються і варіанти зміни тематичного зонування з аналізом їх позитивних і негативних сторін та нових можливостей.

* * *

Сценарій і тематичне зонування експозиції зобов'язані тримати глядача у певній хвилі сприйняття. Наприклад, при перегляді фільму (детектив, комедія, мелодрама, бойовик...) глядач налаштовується на сприйняття певної інформації і вона є сполучною лінією сприйняття всього видового ряду дій. Образи, як і дійові особи у фільмі можуть змінюватися і глядач часом навіть не помічає і не здогадується за рахунок яких властивостей інформації змінюється його емоційно-психологічний стан. Методика створення емоцій у глядача режисером кіно і режисером музейної експозиції єдині, тільки засоби їх виконання різні. Так при формуванні в музейній експозиції емоційного впливу головні ролі відіграють стиль, образ і контрасти.

Стиль. На початковій стадії формування експозиції необхідно ввести глядача в той час, в якому відбувалися історичні події, про які йде оповідь. Цього можна досягти за рахунок застосування характерних для цього часу стильових елементів (архітектурно-дизайнерські деталі, орнаменти, колірна палітра, шрифт). Обрана стилістика, повторена на всій площі експозиції, дозволить також об'єднати весь простір незалежно від різнохарактерного набору експонатів. Цьому буде сприяти політика єдності при обранні обмежень в застосуванні оздоблювальних матеріалів, конструктивів і устаткування (метал, дерево, пластик, скло, тканина). Подальша стилізація відносно вибраного стилю призведе до надання обладнанню: певного силуету, пропорцій, прямолінійності або заокругленості форм, геометричної чіткості (коло, овал, квадрат, ромб, трапеція), ритму їх застосування, статики або динаміки (в площині або в просторі).

Є ще один напрямок у підході формування стилю експозиції. Це мода, а точніше переважні на даній ділянці часу естетичні смаки. Мода заперечує попередні досягнення і деспотично нав'язує нові форми. В експозиції головне не миттєва, поверхнева, графічно криклива мода, а внутрішній образ експозиції. В експозиції має головувати не модний дизайн або суперграфіка, а музейний експонат. Вибір режисером стилю, стилізації, стилістики і через моду осучаснення показу диктується історичним відрізком часу, що розкривається в музейній експозиції.

Образ. Емоційно-образна організація навколишнього експозиційної середовища може складати будь-які відтінки, але тільки необхідні для посилення сприйняття заданої теми. У спрощеному варіанті це можуть бути образи:

- часу (століття, епоха, період, революція — застій, прогрес — регрес, розквіт — занепад, юність — старість);
- пір року (зима, весна, літо, осінь);
- часів доби (ранок, день вечір, ніч);
- погоди (вітер, сонце, сніг, дощ, туман, прохолода — спека, іній — роса);
- простору (офіс, завод, ферма, вулиця, місто — село, ліс — поле, море — пустеля);
- професії (вчитель, лікар, вчений, студент, тракторист, художник);
- характеру (добрий — злий, активний — пасивний, важкий — легкий);
- настрою (радісне — сумне, розваги, пізнання, зустріч з друзями, подорожі, свято).

Кожен з перелічених образів, можна створити за допомогою членування плоскостей і простору, створення ритмів і об'ємів, різноманітності фактур, кольору, світла та звуку. При цьому необхідно зауважити, що образи вирішуються не прямолінійно «в лоб», а опосередковано, граючи на підсвідомості глядача. Рішення образу не самоціль, а створення особливої художньо-емоційної атмосфери, причетності до чогось більшого ніж те, що він означає. Образ сприяє можливості відчуті цінність експонату в історичному розрізі, «оживити», і сприйняти його як міст між минулим, сьогоденням і майбутнім.

Якщо в питаннях застосування архітектурно-художніх засобів є спеціальна дисципліна — основи композиції, то при створенні образу, колір має особливе суб'єктивне забарвлення, тому і мало вивчений. Вплив кольору на глядача здійснюється в різних напрямках: формування колірної клімату і комфорту. При цьому колір виконує символічні, функціональні та емоційно-естетичні функції. Існує суб'єктивна оцінка психологічного та образного впливу кольору на людину. Наприклад: червоний — колір життєвості і дії, викликає сильні емоційні реакції; помаранчевий — викликає радість, однак може заспокоювати і дратувати; жовтий — сонячний колір, викликає гарний настрій, бадьорість і радість; зелений — освіжаючий, заспокійливий, що пробуджує у людині терпіння; блакитний — заспокоює, пробуджує до роздумів; фіолетовий — викликає сум, меланхолію, депресію.

При колірних поєднаннях: жовтого і червоного — дають радість; жовтий і пурпур — роздратування; жовтий і світло-зелений — веселощі, бадьорість; помаранчевий, червоний і зелений — активність і т. д. Теплі кольори — сприяють збудженню. Холодні — зменшують роздратування. Сірі — не викликають роздратування, білі — гасять, а чорні — сприяють зосередженню. Колір може наближати і віддаляти. Є теорії домінування та гармонізації кольору.

Також можна розглядати і вплив на глядача різноманітності і взаємовпливу: фактур; контрастів силуетів експонатів та обладнання; відношень ритмів і мас; статичності та динаміки, модульності і композиційних гармоній. Зупинка на кольорі показує глибину кожного, переліченого, напряму групи проблем, що підлягають уважному у свідомленню і розв'язанню.

Емоції. Кожна тематична зона експозиції має володіти певним емоційно-психологічним зарядом. Тут не дозволено весь час «кричати». Режисер зобов'язаний вибудувати сили емоційного впливу на глядача, змусити його не тільки мотивовано сприймати інформацію, а й дати йому тимчасову можливість осмислити, відчуті, зробити

висновки про отриману інформацію. Завдання регулювання емоцій — збуджувати асоціації, які інтуїтивно сприяють багатосторонньому розкриттю причинно-наслідкових зв'язків, змусити глядача проводити аналогію з іншими темами та експонатами, що навіть не приймають участь в експозиції, витримувати інтонацію розмови з глядачем через сприйняття предметно-експозиційної середовища. Ця тональність може прозвучати через трагічний, романтичний, ліричний, комічний та інші лади, а емоційна активність регулюватися за рахунок застосування алегоричних, ілюзійних, деформаційних, метафоричних та інших контрастів.

У даному випадку, щоб не відбулася суперечка між візуальними елементами інформації, визначається домінуючий елемент композиції і йому підпорядковуються інші учасники, об'єднані однією темою. Це з одного боку, а з іншого — регулювання контрастів: великий — малий, холодний — теплий, блискучий — матовий, мажорний — мінорний та ін. Ці ж проблеми необхідно вирішувати і в застосуванні архітектурно-художніх засобів, а точніше визначити домінуюче соло. Це можна порівняти з грою оркестру — на тлі загального звучання, надається перевага, в кожному відрізьку мелодії, соло одному інструменту.

* * *

Розв'язання режисером музейної експозиції тематичного зонування, зупинка на певних образах і стилях, вибір композиційних домінант і програмування емоційно-психологічного сприйняття майбутньої експозиції та ув'язка даних розділів між собою (синтез), і буде складати концептуальний проект тематичної експозиції музею. Після обговорення та прийняття концептуального проекту на розширеному засіданні вченої ради музею, розробляються **завдання** для залучених спеціалістів на робоче проектування, розробку ескізів та їх відповідне виконання.

Подальша роль режисера музейної експозиції полягає у коригуванні проектно-ескізної та виконавської діяльності. На кожному наступному етапі творчого процесу: він має право змінювати, уточнювати, переосмислювати тему, маючи на увазі, що в роботі над експозицією обов'язково з'являться нові, незаплановані проблеми взаємодії в творчому процесі залучених фахівців, які мають різні, а часом і протилежні художні рішення. Ось тут теж потрібен талант режисера домогтися ансамблевості формування експозиційного середовища, синтезу — взаємовпливу художньо-просторових засобів, об'єднаних концептуальним баченням.

Інтелект режисера, що має практичний досвід, такий що помічає у світі корисні для людини властивості, відбиті через художню подачу історії та естетичний заряд від сприйняття експозиції, привносить в душу глядача стан історичного процесу і розумінні своєї ролі в сучасному процесі.

Література

1. Аронов В.Р. Художник и предметное творчество. — М., 1987.
2. Баешко Л.С., Гордиенко А.Н. Энциклопедия символов. — М., 2007.
3. Беляева А.А. и др. Эстетика. Словарь. — М., 1989.
4. Иконников А.В., Степанов Г.А. Основы архитектурной композиции. — М., 1994.
5. Кликс Р.Р. Художественное проектирование композиции. — М., 1978.
6. Козак Д. и др. Архитектура музеев. — Потсдам, 2010.
7. Кравец В.И. Структура и функции цветовой гармонии. — М., 1973.
8. Левыкина К.Г. и др. Музееведение. Музеи исторического профиля. — М., 1988.
9. Литвинов В.В. Практика современной экспозиции. — М., 1989.
10. Майстровская М.Т. Музейная экспозиция. Теория и практика, искусство экспозиции, новые сценарии и концепции. — М., 1997.
11. Мосин И.Г. Все о музеях мира. — СПб, 2007.
12. Тиц А.А. и др. Основы архитектурной композиции в проектировании. — К., 1976.
13. Фрилинг Г., Ауэр К. Человек. Цвет. Пространство. — М., 2004.
14. Шевченко В.В., Ломанчинська І.М. Музеєзнавство. — К., 2007.
15. Шишков В.Т. Архитектурно-дизайнерское проектирование. — М., 2006.

ВИКОРИСТАННЯ ІНФОРМАЦІЙНИХ МЕРЕЖ ПРИ ПОБУДОВІ ВИСТАВОК З СУЧАСНОЇ ІСТОРІЇ

А.О. Фененко,
науковий співробітник ХІМ

Активний розвиток інформаційних технологій, засобів масової комунікації, зокрема глобальних інформаційних мереж, постійне зростання інформаційного наповнення мережі матеріалами з різних галузей знань і збільшення ролі, які відіграють ці процеси в житті сучасної людини, ставлять питання як щодо теоретичного, філософського осмислення даних процесів, зокрема, в рамках

актуалізованого поняття «інформаційне суспільство» [20], так і щодо практичного використання нових можливостей у практиці, зокрема, музейній. Сучасні системи масової комунікації, які забезпечують доступ до постійно зростаючої лавини інформації, мають безпосереднє відношення до музею як науково-дослідного та культурно-освітнього закладу [16]. Можливості, які надають дані технології та створені на їх основі комунікаційні системи, сприяють реалізації діяльності музею як науково-дослідного характеру, так і в царині популяризації колекцій та залучення громадян до надбань культурної спадщини, що є складовою культурно-освітнього напрямку діяльності музею. Тож роль, яку відіграють дані комунікаційні системи у сучасному суспільстві та перспективи їх подальшого розвитку і, в той же час, незначне використання представлених можливостей у музейній практиці, роблять розгляд даної теми актуальним.

В першу чергу, увагу хотілось би звернути увагу на використання можливостей даних комунікаційних систем при створенні музейних виставок та експозицій, та, зважаючи на рівень інформаційного наповнення українського сегменту системи, виставок з сучасної історії, як періоду, інформаційне освітлення якого в інформаційних мережах, на даний час, є відносно вищим, порівняно з іншими періодами історії. Представлені в мережі ресурси дають змогу спростити певні моменти роботи наукового співробітника та сприяють залученню у практику більшого кола матеріалів.

На етапі наукового дослідження теми, мережеві ресурси спрощують роботу з науковими публікаціями. Тут реалізуються як додаткові засоби роботи з традиційними науковими публікаціями, так і забезпечують доступ до відносно нової їх форми — електронних публікацій, в тому числі, археографічного характеру. Останнє сприяє становленню такого поняття як інтернет-археографія — новітнього розділу відповідної дисципліни [17].

Зараз, через недостатній розвиток українського сегменту мережі, навіть у порівнянні з російським, кількість ресурсів, що працюють у даному напрямку недостатня і представлена, в першу чергу, ресурсами провідних наукових бібліотек, хоч і тут, здебільшого, вони знаходиться на етапі становлення. Однак, питання щодо активного впровадження електронних інформаційних технологій в практику сучасних бібліотек є нагальним, а електронний спосіб фіксації інформації уже й самими фахівцями називається таким, що має бути визначальним у характеристиці нинішнього етапу в історії формування фондів бібліотек [7, с. 232].

Одним з перших та найбільш розвинутих сервісів, реалізованих на бібліотечних ресурсах є системи електронних каталогів та картотек, які допомагають при роботі з науковою літературою, тож мають стати в нагоді і під час наукового вивчення теми в ході підготовки музейної виставки. Подібні електронні каталоги створені, наприклад, на сайті Харківської державної наукової бібліотеки ім. В.Г. Короленка [6], Центральної наукової бібліотеки Харківського національного університету ім. В.Н. Каразіна [5], Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського [11] та ін. Функціонал електронних каталогів, здебільшого, дає змогу провести пошук літератури за різними пошуковими запитами та зробити електронне замовлення необхідної літератури. Іноді функціонують і додаткові сервіси, що сприяють зручній роботі з літературою.

Так, в електронному каталозі ХДНБ ім. В.Г. Короленка реалізований пошук книг, газет і журналів за вихідними даними, темами чи ключовими словами, а також, окремою функцією, реалізована можливість перегляду нових надходжень до бібліотеки за кожен місяць. Також, на сайті бібліотеки діє Корпоративна віртуальна довідкова служба наукових бібліотек Харкова. Учасниками цього проекту, крім ХДНБ ім. В.Г. Короленка, ЦНБ ХНУ ім. В.Н. Каразіна є Центр науково-гуманітарної інформації Харківського гуманітарного університету «Народна Українська академія», Наукова бібліотека Харківського національного університету радіоелектроніки, Харківська міська музично-театральна бібліотека ім. К.С. Станіславського. Сервіс надає змогу користувачам безкоштовно отримати відповідь на запит щодо переліку літератури з певної теми та наявності цієї літератури в бібліотеках, повного бібліографічного опису та шифру зберігання окремих примірників, отримати консультацію щодо використання бібліотечних фондів та іншу пов'язану інформацію. Також на сайті бібліотеки діє Служба попереднього замовлення документів [19], за допомогою якої можна замовити на певний день відібрану для вивчення літературу. Подібна служба діє і на сайті ЦНБ ХНУ ім. В.Н. Каразіна [5].

Певним централізованим ресурсом в системі електронного представлення каталогів наукових бібліотек можна назвати ресурс «Бібліотеки України», засновником якого є ТОВ «Асоціація «ІРБІС Україна» [2], де реалізовано доступ до електронних каталогів та повнотекстових баз даних вибраних бібліотек України та Росії.

До недоліків подібних каталогів можна віднести їх неповноту — до електронного каталогу, здебільшого, внесена лише література, яка надійшла до бібліотеки в останні десятиліття.

Якщо попит користувачів на ці сервіси, через свою специфіку, має певні територіальні обмеження, то інші електронні сервіси, представлені на сайтах бібліотек, характеризуються більшим універсалізмом. Так, поряд з електронними каталогами, провідні бібліотеки розпочинають роботу зі створення на своїх сайтах електронних бібліотек — зібрання електронних примірників публікацій з вільним доступом користувачів до них. Однак, здебільшого, робота над створенням таких збірок перебуває лише на початковому етапі і кількість представлених там робіт незначна.

Наприклад, сайт НБУ ім. В.І. Вернадського крім системи електронних каталогів, картотек та додаткових сервісів, що спрощують пошук необхідної літератури, зокрема, реалізованої системи пошуку в реферативній базі даних «Україніка наукова» (представлені надходження з 1998 р.), пропонує електронний фонд окремих тематичних та видових зібрань публікацій [4]. Тут представлені електронна бібліотека авторефератів дисертацій, захищених в Україні з 1998 р., репозитарій електронних версій книг, що містить наукову, освітню та художню літературу, надану авторами, розділ наукової періодики, де містяться електронні версії періодичних друкованих наукових фахових видань, які, відповідно до Положення про Вищу атестаційну комісію України та Порядку присудження наукових ступенів і присвоєння вченого звання старшого наукового співробітника, мають передаватися на зберігання до НБУ ім. В.І. Вернадського. Водночас, в останньому випадку, матеріали не завжди розміщуються регулярно, тож останні примірники та більш повний архів попередніх видань частіше можна знайти на сайтах організацій-засновників. Наприклад, досить повний архів номерів Українського історичного журналу, — видання Інституту історії України НАН України, розміщений на сайті установи [10].

Для дослідження сучасної історії в нагоді також стануть представлені на сайті НБУ ім. В.І. Вернадського матеріали Фонду Президентів України [21], служби інформаційно-аналітичного забезпечення органів державної влади — «орієнтовані на задоволення інформаційно-аналітичних запитів органів державної влади всіх рівнів, громадських організацій, економічних структур, наукових працівників, які цікавляться суспільствознавчою тематикою» [18], зокрема, бюлетень оперативної інформації електронних видань «Резонанс», що виходить двічі на тиждень і висвітлює діяльність органів державної влади та місцевого самоврядування, де «у стислій формі аналізуються актуальні питання міжнародного співробітництва та суспільно-політичного життя, економічний стан та правові відно-

сини в Україні» [18], інформаційно-аналітичний журнал «Україна: події, факти, коментарі», що займається висвітленням та аналізом найактуальніших подій суспільного життя та ін.

Значний пласт джерел з сучасної історії, здебільшого законодавчого характеру, міститься на сайтах органів державної влади та місцевого самоврядування. Так, тексти чинних нормативно-правових актів (а також їх попередні редакції), видані Верховною Радою України, Президентом України, Кабінетом Міністрів України та іншими виконавчими органами влади, а також міжнародних договорів, ратифікованих Україною можна знайти на електронному ресурсі Верховної Ради України «Законодавство України» [9]. Також, на сайті Верховної Ради можна знайти тексти законопроектів, стенограми пленарних засідань та іншу інформацію, пов'язану з діяльністю даного органу влади.

На сайтах відповідних органів влади та місцевого самоврядування розміщені нормативно-правові акти, видані цими органами та інші матеріали, пов'язані з їх діяльністю. Наприклад, звертаючись до органів місцевого самоврядування Харківщини, можна назвати «Єдиний міський реєстр актів Харківської міської ради, міського голови та виконавчих органів ради» [8] та базу даних нормативно-правових документів Харківської обласної ради [1].

Необхідну статистичну інформацію, зазвичай можна отримати, в межах всієї України, — на сайті Державної служби статистики України [3], а більш конкретну, для окремих регіонів, — на сайтах відповідних підрозділів установи.

Значні можливості щодо пошуку інформації надає прийнятий 13 січня 2011 року Закон України «Про доступ до публічної інформації», відповідно до якого громадянин може направити звернення щодо публічної інформації («інформація, отримана або створена в процесі виконання суб'єктами владних повноважень своїх обов'язків, передбачених чинним законодавством, або яка знаходиться у володінні суб'єктів владних повноважень, інших розпорядників публічної інформації») [15]. На сайтах відповідних органів влади створені спеціальні розділи, тож необхідний запит можна направити прямо з сайту.

Значний пласт матеріалів міститься на сайтах, створених окремими установами, організаціями чи просто волонтерами. Серед сайтів, які створені недержавними установами і які можуть стати в нагоді при вивченні сучасної історії, можна, наприклад, назвати сайти організацій соціологічної спрямованості.

Сайти засобів масової інформації, інтернет-видань та інформаційних агентств загальнодержавного та регіонального характеру

містять актуальну новинарну інформацію, аналітичні статті суспільно-політичного, економічного чи культурницького характеру та ін. матеріали. На подібних сайтах часто є можливість ознайомитись з архівом публікацій за попередній період, що також стане при нагоді в ході дослідження періоду.

Важливим для музейної роботи є також те, що поряд з нарративною інформацією, на цих сайтах міститься значна кількість фото та відеоматеріалів, що висвітлюють конкретні події. Це дає змогу музейному співробітнику оцінити можливість використання окремих матеріалів в музейній роботі та звернутись до авторів з запитом щодо музейного використання їх матеріалів та, при необхідності, запросити додаткові матеріали з даної теми.

Поряд із сайтами історичної направленості діють і сайти суто музейного характеру, матеріали яких також є важливими для підготовки виставок. Поряд з сайтами окремих музеїв, на яких можна в певних межах ознайомитись з діяльністю цих закладів, оцінити особливості експозиційного висвітлення досліджуваного нами періоду та реалізовані тут новаторські рішення, існують і сайти більш широкого напрямку. В першу чергу, слід назвати сайт «Музейний простір України» [13], де поряд з довідковою (наприклад, на сайті створена база даних українських музеїв, де міститься коротка інформація про кожен заклад, його контакти, інтернет-ресурси і т. п.), новинарною інформацією чи анонсами важливих подій в галузі, містяться цікаві аналітичні матеріали та наукові публікації відповідної тематики. Поряд з ним існують окремі як українські так і російські ресурси музейницької тематики, де розміщені різноманітні тематичні матеріали. Наприклад, на сайті «Музеологія» [14], що є проектом кафедри музеології Російського державного гуманітарного університету, міститься досить цікава електронна бібліотека музеологічної літератури як російською, так і іншими мовами.

Під час роботи над побудовою виставок з сучасної історії не можна оминати сайти окремих підприємств, організацій та закладів, які дають змогу отримати актуальну інформацію щодо поточної діяльності, а також історії, ознайомитись з важливими подіями їх сьогодення, що має значення під час пошуку експонатів, а також отримати контакти для зв'язку з їх представниками, або зв'язатись через мережеві ресурси.

Під час вивчення сучасного періоду історії зацікавлення у співробітників можуть викликати також і сайти неформальних об'єднань чи інших мережевих спільнот, що об'єднують користувачів за певним колом інтересів. Розміщенні тут матеріали сприяють більш

повному вивченню життя людини в сучасному суспільстві, погляду на сучасність під іншими кутами. В той же час, розміщені на сайтах матеріали можуть становити цінність для музейної діяльності. Наприклад, під час пошуку фотографій сучасного Харкова в нагоді може стати мережева спільнота харківських фотографів [22], де відбувається спілкування професійних фотографів та фотографів-любителів міста, викладаються їх роботи і т. п. Ознайомлення з матеріалами ресурсу може як надати додаткову інформацію щодо певних сторін висвітлення буття сучасного міста, так і познайомити з цікавими роботами, які потенційно можуть бути використані в музеї. В цьому випадку можна тут же налагодити контакт з авторами з питання можливого використання їх робіт, а, при необхідності, і подальшої співпраці.

Таким чином, використання нових можливостей, що надає швидкий розвиток інформаційних технологій та мереж, в певній мірі спрощує роботу наукових співробітників, водночас відносно низький рівень розвитку українського сегменту не дає можливості використати переваги нових технологій у повній мірі.

Література

1. База даних нормативно-правових документів Харківської обласної ради [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.ts.lica.com.ua/>
2. Бібліотеки України [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://e-catalog.name/>
3. Державна служба статистики України [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.ukrstat.gov.ua/>
4. Електронний фонд (тематичні та видові зібрання публікацій) Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.nbuv.gov.ua/eb/ep.html>
5. Електронний каталог та замовлення Центральної наукової бібліотеки Харківського національного університету ім. В.Н. Каразіна [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://library.univer.kharkov.ua/phporac/index.php?lang=ua>
6. Електронний каталог Харківської державної наукової бібліотеки ім. В.Г. Короленка [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://korolenko.kharkov.com/cgi-bin/wcatalog/irbis?LNG=uk&C21COM=F&I21DBN=IBIS&P21DBN=IBIS&S21FMT=&S21ALL=&Z21ID=&S21CNR=>
7. Електронні інформаційні ресурси бібліотек у піднесенні інтелектуального і духовного потенціалу українського суспільства [Текст] / [О.С. Онищенко, Л.А. Дубровіна, В.М. Горовий та ін.] ; НАН України, Нац. б-ка України ім. В.І. Вернадського. — К. : НБУВ, 2011. — 248 с.

8. Єдиний міський реєстр актів Харківської міської ради, міського голови та виконавчих органів ради [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <https://doc.citynet.kharkov.ua/uk/profile>
9. Законодавство України [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://zakon1.rada.gov.ua/laws>
10. Інститут історії України НАН. Електронна бібліотека. Український історичний журнал [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.history.org.ua/index.php?litera&askAbout=journal>
11. Каталоги та картотеки Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського [Електронний ресурс]. — Режим доступу: http://www.nbuv.gov.ua/db/library_db.html
12. Корпоративна віртуальна довідкова служба наукових бібліотек Харкова [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://korolenko.kharkov.com/online/index.php>
13. Музейний простір України [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://prostir.museum/>
14. Музеологія. Проект кафедри музеології РГГУ [Електронний ресурс]. — Режим доступу: http://museolog.rsu.ru/elektronnye_publicatsyi.html
15. Про доступ до публічної інформації [Електронний ресурс] : закон України від 13.01.2011 № 2939-VI / Верховна Рада України. — Режим доступу: <http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/2939-17>
16. Про музеї та музейну справу [Електронний ресурс] : закон України від 29.06.1995 № 249/95-ВР / Верховна Рада України. — Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/249/95-вр>
17. Папакін Г.В. Сучасна українська інтернет-археографія: основні форми та джерела електронних публікацій [Текст] / Г.В. Папакін // Український історичний журнал. — 2010. — № 5. — С. 153—166.
18. Служба інформаційно-аналітичного забезпечення органів державної влади [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.nbuv.gov.ua/siaz.html>
19. Служба попереднього замовлення документів Харківської державної наукової бібліотеки ім. В.Г. Короленка [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://korolenko.kharkov.com/order/index.php>
20. Степанов В.Ю. Інформаційне суспільство: концептуальний аспект філософії [Текст] / В.Ю. Степанов // Культура України : збірник наукових праць / Міністерство культури і туризму України, Харківська державна академія культури ; за заг. ред. В.М. Шейка. — Випуск 31. — Харків : ХДАК, 2010. — С. 98—106.
21. Фонд Президентів України [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://irbis-nbuv.gov.ua/fond/fpu/publ.html>
22. Харків в фотографіях [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://kharkov-photo.livejournal.com/>

ВИСТАВКА «ДЕСЯТИННА ЦЕРКВА. НОВІТНІ ДОСЛІДЖЕННЯ» ЯК ОРГАНІЧНА СКЛАДОВА СТАЦІОНАРНОЇ ЕКСПОЗИЦІЇ НАЦІОНАЛЬНОГО МУЗЕЮ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

М.О. Стрельник,
зав. відділу Національного
музею історії України

С.А. Сорокіна,
ст. науковий співробітник
Національного музею історії
України

Одним з провідних напрямків роботи Національного музею історії України, важливим засобом обміну науковою інформацією є виставкова діяльність. Це дуже копітка та трудомістка робота, яка привертає значну кількість відвідувачів, дозволяє ознайомити їх з фондovими та архівними матеріалами. Нерідко музей залучає до проведення виставок інші організації та музейні установи.

На сучасному етапі перед творцями виставок, науковцями та художниками, постають завдання створити експозиційно лаконічну, логічну і виразну композицію, не допускаючи при цьому применшення її змісту, та організувати специфічний предметно-просторовий ансамбль. Значною мірою враження про виставку формується і в результаті вивчення супровідної інформації [1, с. 248].

В НМІУ працює ряд постійно діючих виставок, значний інтерес відвідувачів викликають також тимчасові фото-речові виставки, зокрема «Десятинна церква. Новітні дослідження», яка працювала в музеї з 28 жовтня 2011 р. до 20 лютого 2012 р. і стала прикладом творчого симбіозу співробітників НМІУ та Інституту Археології НАНУ.

Для створення виставки було використано експозиційну площу першого поверху НМІУ, де розташовані експонати розділу «Східні слов'яни. Давньоруська держава Київська Русь». Було демонтовано вісім горизонтальних вітрин, розміщених в центрі залу № 8, експонати яких висвітлювали тему «Культура Київської Русі». В них і було побудовано виставку.

Будь-яка виставкова експозиція є засобом художньо усвідомленої організації предметно-просторового середовища із врахуванням кольору, форми, ритму та контрасту [3, с. 19]. Як показує практика, археологічні та фотоілюстративні матеріали виразно виглядають на нейтральному, зеленкуватому тлі [4, с. 256—257]. Тому, кольорове

та композиційне вирішення виставкових вітрин залишили таким же, як і стаціонарної експозиції, завдяки чому виставка стала її органічним доповненням та продовженням. Крім того, тематика виставки відповідала загальній експозиційній концепції музею, розширивши та поглибивши тему «Русь і християнство».

Рештки фундаментів церкви Богородиці Десятинної — першого християнського кам'яного храму Київської Русі, спорудженого у 996 р. великим київським князем Володимиром Святославичем є одним з найцікавіших об'єктів на території Національного музею історії України. Десятинна церква була важливим центром давньоруської культури, символом східнослов'янської християнської ментальності. В 1240 р. церкві судилося стати останнім оплотом героїчних захисників Києва від монголо-татарських орд.

На місці зруйнованої загарбниками давньоруської святині пізніше було збудовано дерев'яну церкву Миколи Десятинного, яка функціонувала до 1636 р. Видатний діяч української культури, Київський митрополит Петро Могила, після відвідин храму святого Миколи звелів розібрати його, а «Десятинну церкву викопати і відкрити денному світлу». В південно-західній частині Богородичної церкви він наказав побудувати новий храм Пресвятої Діви, використавши частину давніх стін, освячення якого відбулося у 1654 р., вже після смерті митрополита.

В середині XVIII ст. Десятинною церквою опікувалася княгиня Долгорукова — черниця Фролівського монастиря. У 1758 р. на її кошти було завершено значні за обсягом ремонтні роботи, було відновлено внутрішнє опорядження храму. У 1842 р. за проектом російського архітектора В. Стасова зводиться нова Десятинна церква, яка проіснувала менше 100 років. У середині 30-х рр. XX ст. її було знищено [9, с. 12—14].

Залишки фундаментів Десятинної церкви X ст. — археологічна пам'ятка культурної та релігійної спадщини, що має надзвичайно важливий історико-культурний статус, охороняється державою та занесена до Державного реєстру нерухомих пам'яток України. Протягом 2005—2011 рр. відповідно до розпорядження Кабінету Міністрів України від 12.03.2005 р. № 60 «Про проведення археологічних досліджень земельної ділянки із залишками фундаментів Десятинної церкви» і відповідним розпорядженням КДМА від 06.04.2005 р. № 518 на її території проводилися археологічні розкопки і комплексне вивчення пам'ятки та прилеглої до неї території. Керував архітектурно-археологічною експедицією заступник директора ІА НАНУ, доктор історичних наук Г.Ю. Івакін. Під час досліджень

було розкрито площу близько 2000 м², з яких понад 200 м² раніше не досліджувалися, було виявлено цікавий речовий матеріал.

Розкопки Десятинної церкви відразу зацікавили громадськість, відвідувачі постійно задавали питання щодо результатів досліджень. Відтак, виникла ідея створити виставку «Десятинна церква. Новітні дослідження», присвячену саме останнім розкопкам Богородичної церкви, присвятивши їй 1015-річчю освячення храму. Експонувалося близько 200 оригінальних виробів з фондів Інституту археології НАНУ. Виставка дала можливість відвідувачам долучитися до української минувшини, ознайомитися з надзвичайно цікавими старожитностями різних епох — від III тис. до н. е. до XX ст.

Побудові виставкової експозиції передував досить тривалий підготовчий період, пов'язаний з розробкою наукової концепції та тематичної структури майбутньої виставки, підбором експонатів для неї в Інституті Археології НАНУ [6, с. 1—4]. Одним з суттєвих моментів була реставрація та консервація експонатів, проведена співробітниками ІА НАНУ. Важливим етапом підготовчої роботи стала і розробка тематико-експозиційного плану (ТЕПу) виставки, головним завданням якого стало наукове обґрунтування, виявлення закономірностей, взаємовідносин об'єктів показу, визначення різних аспектів, що впливають на створення єдиного художнього образу [7, с. 1—6].

Майже всі експонати виставки мали невеликий розмір, тому розміщення матеріалів в окремо розташованих горизонтальних вітринах давало можливість відвідувачам оглянути предмети з різних боків [8, с. 399]. Вдалим доповненням стали яскраві та інформативні ілюстративні матеріали; зокрема фото різних моментів розкопок території Десятинної церкви, картографічні матеріали, схеми етапів розбудови храму.

Виставка складалася з трьох розділів і була побудована за хронологічним принципом. Перший розділ розповідав про територію Десятинної церкви у дохристиянську добу (одна вітрина). В ньому знайшли відображення три теми: «Археологічні матеріали трипільської культури та ранньослов'янські старожитності VIII ст.», «Язичницький курганний могильник IX—X ст.» та «Матеріали заповнення рову X ст.»

У вітрині можна було побачити кераміку трипільської культури III тис. до н. е. та кераміку із житла з піччю, що датується VIII ст. Важливими для вивчення ранньої топографії Києва були й матеріали з курганного язичницького могильника X ст., що розташовувався на місці Десятинної церкви. Під час робіт 2005—2009 рр. було

розкрито рештки 22 поховань-інгумацій, в двох випадках простежено навіть залишки курганных насипів над могилами. У похованнях знайдено посуд Х ст. (в одному з комплексів — цілий горщик), кам'яні та скляні намистини, кістяні вироби. Серед найцікавіших знахідок — підвіска-ікло та фрагмент різьбленого рогу із скандинавським орнаментом [2, с. 123].

Окремим завданням експедиції стало вивчення рову найдавнішого Старокиївського городища. З'ясувалося, що рів мав складний профіль у зв'язку з кількома етапами функціонування, поступово розширювався та поглиблювався. Ця конструкція є унікальною в фортифікаційному мистецтві давньоруської доби. При спорудженні Десятинної церкви у рів було викинуто відходи будівництва. Тут також було знайдено й інші матеріали Х ст., зокрема, кераміку, кістяні та скляні вироби, шиферні прясла.

Найбільшу експозиційну площу займав другий розділ — «Християнізація Русі. Десятинна церква — одна з найвизначніших пам'яток давньоруського зодчества Х—ХІІІ ст.» (п'ять вітрин). Сюди входили такі теми: «Спорудження Десятинної церкви візантійськими майстрами у 989—996 рр.», «Десятинна церква в ХІ—ХІІ ст.» та «Руйнація церкви у 1240 р.».

Головну увагу при розкопках храму було приділено архітектурно-археологічному вивченню залишків Десятинної церкви Х—ХІІІ ст. Були розкриті та обстежені всі збережені ділянки фундаментів (загальна довжина яких становила 102 м) Було також здійснено масштабну тахеометричну зйомку пам'ятки (близько 10 000 точок), яка дозволила створити найточніший план церкви (який було представлено в експозиції). Зафіксовано рештки двох прибудов ХІІ ст. до західного фасаду храму та прибудови ХІ ст. до східного фасаду північної галереї храму. Вперше було здійснено обґрунтовану реконструкцію послідовності зведення окремих частин храму. Було також остаточно з'ясовано, що прибудови галереї Десятинної церкви споруджені за князювання Володимира під час робіт 989—996 рр., а не при Ярославі, як вважала більшість дослідників [2, с. 123].

Таким чином, чільне місце в експозиції належало будівельним матеріалам та предметам опорядження храму Х ст. (плінфа Х—ХІІ ст., шматок черепиці, фрагменти напільної та настінної мозаїк, полив'яні плитки, що прикрашали підлогу, уламок різьбленої пірофілітової плити, фрагменти фресок). Так, у 2009 р. було знайдено найбільший з вцілілих фрагментів фрескових розписів Х ст. з рослинним орнаментом, який вірогідно потрапив у землю ще за часів Ярослава Мудрого і свідчив про перебудову церкви в ХІ ст.

Відповідно, третій розділ — «Десятинна церква у XVII—XIX ст.» (дві вітрини). Сюди увійшли дві теми: «Розбудова церкви у XVII ст. Миське кладовище XVI—XVIII ст. біля церкви», «Стасівська церква 1828—1842 рр.». Експедиція дала також цікаві матеріали з церкви XIX ст. — квадратні плитки підлоги з червоного та білого кварциту, шматок тиньку, уламок гіпсової ліпнини, теракотові кахлі з рослинним орнаментом від великої опалювальної печі, виявленої в західній частині храму. Привертали увагу відвідувачів і речі з поховань XVI—XVIII ст. та колекція монет X—XX ст., виявлених на території Десятинної церкви, які також можна було побачити в експозиції. Зокрема, під південною апсидою Десятинної церкви повторно було розкрито площу поховальної камери (досліджену М. Каргером у 1908 р.) і знайдено половинку арабського диргема IX—X ст. з прокресленим хрестом — графіті на ньому

Вдалим доповненням до виставкових вітрин стали експонати постійно діючої експозиції — макет Десятинної церкви X—XIII ст. (реконструкція доктора архітектури Ю.С. Асеева та проект пам'ятника князю Володимирі Святославичу роботи скульптора М. Піменова (середина XIX ст.))

І, звичайно, одним з важливих факторів досягнення успіху виставки є реклама. Співробітницею НМІУ О. Шовкун на високому художньому рівні було виготовлено афішу, для якої використали фото розкопок фундаментів Десятинної церкви та найяскравіший експонат виставки — уламок фрески X ст. з рослинним орнаментом. Колір афіші — світлий, зеленкувато-сірий, в тон вітринам (рис. 4). До відкриття виставки також було підготовлено невеличкий буклет [5, с. 1—6].

На відкриття виставки запросили кореспондентів різних газет, радіо та телебачення. Було надано ряд інтерв'ю, проведено фотозйомки. Виставка стала базою для організації різних науково-освітніх заходів, зокрема, проводилися тематичні екскурсії, відбулися заняття з учнями Малої Академії наук, практичні заняття із студентами вузів, зокрема, із слухачами Університету III віку, надавались численні консультації науковцям та відвідувачам.

Виставкова експозиція нікого не залишила байдужим. Вона була цікавою, як для фахівців, так і для пересічних громадян, для різної вікової аудиторії, зацікавила вона і іноземних відвідувачів.

Ось лише деякі, з численних відгуків про виставку: «Завдяки виставці, ми поринули у минуле», «Дякуємо за надану можливість познайомитися з пам'ятками давнини», «Ознайомилися з виставкою, зазирнули вглиб віків», «Вдячні за виставку про розкопки Десятинної

церкви, нам сподобалось», «Спасибі за чудову виставку і чудові враження», «Побачили багато нового і цікавого на виставці».

Таким чином, виставка виконала всі поставлені перед нею завдання: ознайомила відвідувачів з цікавими експонатами, відкритими Архітектурно-археологічною експедицією ІА НАН України під час останніх досліджень залишків фундаментів Десятинної церкви X—XIII та XIX ст., інших археологічних об'єктів VIII—XIX ст., що знаходяться на її території; привернула увагу громадськості до вітчизняної історії, й, зокрема, до актуальних на сьогодні питань музеєфікації території Десятинної церкви та полеміки навколо питання про «відбудову» храму.

Література

1. Кликс Р.Р. Художественное проектирование экспозиций. — М., 1978.
2. Козюба В.К. Головні підсумки дослідження Десятинної церкви у 2005—2009 рр. // Вікентій В'ячеславович Хвойка та його внесок у дослідження давньої історії України (до 160-річчя від дня народження). Тематичний збірник наукових праць. — К., 2010. — С. 119—137.
3. Майстровская М. Музейная экспозиция: тенденции развития // Музейная экспозиция — М., 1997.
4. Музееведение. Музеи исторического профиля. — М.: Высшая школа, 1988.
5. Стрельник М.О. Десятинна церква. Новітні дослідження. Буклет. — К., 2011.
6. Стрельник М.О. Наукова концепція та тематична структура виставки «Десятинна церква. Новітні дослідження». — К., 2011. — НА НМІУ. — Ф. Р. 1260, № 1122.
7. Стрельник М.О. Тематико-експозиційний план виставки «Десятинна церква. Новітні дослідження». — К., 2011. — НА НМІУ. — Ф. Р. 1260, № 1123.
8. Стрельник М.О. Тематична археологічна виставка: специфіка та особливості побудови // Роль музеїв в культурному просторі України і світу. — Дніпропетровськ, 2009. — Випуск 11. — С. 397—403.
9. Толочко П.П. Десятинна церква — центр давньоруської духовності // Церква Богородиці Десятинна в Києві. — К., 1996. — С. 12—14.

ПРИНЦИПИ ПОБУДОВИ СТАЦІОНАРНОЇ ЕКСПОЗИЦІЇ НАЦІОНАЛЬНОГО МУЗЕЮ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ (НА МАТЕРІАЛАХ РОЗДІЛУ «АНТИЧНІ МІСТА-ДЕРЖАВИ ПІВНІЧНОГО ПРИЧОРНОМОР'Я»)

*І.В. Мезенцева,
ст. науковий співробітник
Національного музею історії
України*

Національний музей історії України — провідний музейний заклад держави. На сьогодні фонди музею нараховують близько мільйону оригінальних пам'яток, які віддзеркалюють історичний шлях українського народу від найдавніших часів до сьогодення.

Однією з найцікавіших сторінок далекого минулого України є історія та культура античних держав Північного Причорномор'я, заснованих греками у VII—V ст. до н. е. За час свого існування протягом майже тисячі років (до IV ст. н. е.) вони досягли значного розвитку у матеріальному виробництві, містобудуванні, культурі та мистецтві. Саме цьому визначному періоду вітчизняної історії присвячено 4-й зал експозиції Національного музею історії України. У Північному Причорномор'ї виділяють три великих регіони грецької колонізації: 1. Придніпровський лиман з центром в Ольвії; 2. Південно-Західний Крим з центром у Херсонесі; 3. Керченський і Таманський півострови, де існувало Боспорське царство з центром у Пантікапеї. І саме матеріали з розкопок цих міст стали основою для побудови експозиції, загальна кількість яких налічує 483 одиниці зберігання. Вони дозволяють уявити життя та побут грецького населення Північного Причорномор'я.

Ольвійську колекцію (суч. С. Парутине Очаківського району Миколаївської обл.) розміщено у семи вітринах, вона налічує 379 одиниць зберігання. Всі експонати походять з розкопок експедиції Інституту археології Академії наук України під керівництвом Л.М. Славіна у 1935—1939 роках, які передавались до музею з 1936 по 1954 роки.

Про забудову міста, планування вулиць, системи каналізації та водопостачання свідчать представлені у вітрині № 22 фрагменти архітектурних деталей, черепиці, антефіксів, частина водовідвідної труби. Представлені матеріали також є свідченням високого розвитку будівельної справи.

Найбільш розвиненою була залізородна та бронзоліварна справа. Чорна металургія обслуговувала, головним чином, сільське господарство та господарчу діяльність, про що свідчать численні знахідки знарядь праці: цвяхи, гачки, ножі, ключі, представлені у вітрині № 23. Про розвиток кольорової металургії свідчать кам'яні глиняні форми й вироби з міді та бронзи: фібули, проколки, каблучки: із свинцю — прясла, грузила, оправы дзеркал, букраній [4, с. 54].

Головним заняттям ольвіополитів було рільниче землеробство. Вирощували пшеницю, ячмінь, просо, віку, бобові, городину (цибулю, часник) садові культури. Землю обробляли ралом з полозом, мотиками. Врожай збирали залізними серпами й косами. Фрагменти залізних наральників та серпів також можна побачити у вітрині № 23. Зерно товкли у ступах, мололи на ручних жорнах, зберігали у піфосах — великих глиняних посудинах, які розміщували у дворах і використовували також для бродіння виноградного соку та зберігання води, борошна та вина [2, с. 86]. В експозиції представлені: ступа, фрагмент жорна та піфос. Найбільшим за розміром експонатом в експозиції є піфос (БЗ-1845, об'єм 1365 літрів, заввишки 1460 мм, діаметр тулуба 1150 мм, діаметр горла 700 мм), з розкопок Ольвії, великий, широкогорлий, товстостінний, з масивними напіввідбитими, плоскими вінцями, короткою шийкою та округлим корпусом, що звужується до конусоподібної напіввідбитої ніжки. На плічках збереглися рештки рельєфних смуг. Аналогічні посудини були знайдені під час розкопок поселення біля с. Володимирівка (Автономна республіка Крим) та датуються II ст. до н. е. — II ст. н. е. [8, с. 69—70].

У виробничій діяльності населення Ольвії значне місце мала косторізна справа. Представлені в експозиції кістяні вироби можна поділити на групи: знаряддя праці: шила, проколки, прясла, намотки, руків'я ножів, орнаментованих очковим декором, побутові речі: ложки, гральні кості, гребінці, стилі, фігурні пластини до меблів та скриньок. До рідкісних знахідок можна віднести наконечник та перехрестя піхов меча IV ст. до н. е.

Продовжувало розвивалося ткацтво. В Ольвії знайдені біконічні та кульоподібні пряслиця (у вітрині), які насаджувалися на веретено під час прядіння, а також пірамідальні глиняні грузила від ткацького верстату. Зображення верстату та ткалі на червонофігурному лекіфі V ст. до н. е. та фрагмент посудини з зображенням верстату експонуються у вітрині.

Одним з розвинутих ремесел було гончарство, про що свідчать залишки керамічних майстерень та керамічна продукція. Експо-

нується глиняний ліпний посуд кухонного, столового та культового призначення, виготовлений ольвійськими майстрами.

Велике значення в житті античних міст Північного Причорномор'я відігравала торгівля з різними центрами Греції, найзначнішими серед яких були Лесбос, Хіос, Самос, Фасос, Родос, з Римом, з містами Східного Середземномор'я, із скіфськими племенами. Торгівля з Середземномор'ям забезпечувала Ольвію великою кількістю різноманітних товарів. Це були продукти сільського господарства, деякі види сировини (наприклад, срібло) для ремесла й ремісничі вироби, прикраси, тканини, зброя, предмети мистецтва. Найбільшу питому вагу складав імпорт вина з Хіосу, Лесбосу, Самосу й оливкової олії з Самосу та Афін. Вина перевозились у амфорах — спеціальних посудинах для зберігання й транспортування продуктів харчування: вина, олії, борошна, морепродуктів. Кожний центр виробництва вина виготовляв свою тару — амфори за певним зразком. Деякі центри на ручках й горлах амфор ставили свої клейма. Так у вітрині ручки амфор з клеймами Синопи, Родоса. Поряд з вітриною виставлені амфори з островів Хіос VI—V ст. до н. е., Лесбос IV ст. до н. е., Фасос з клеймом «ЛАВРО» IV ст. до н. е. та Гераклеї IV—III ст. до н. е.

До міст Греції Ольвія експортувала худобу, шкіру, мед, рибу, рабів. У вітринах №№ 25, 26 виставлено посуд, привезений в Ольвію з іонійських центрів у VI ст. до н. е.; чорнофігурні, червонофігурні та чорнолакові посудини аттичного виробництва VI—II ст. до н. е.; червонолакові, червоноглиняні та скляні посудини італійських гончарних центрів I ст. до н. е. — III ст. н. е. Серед них були як прості вироби так і чудові зразки високохудожнього вазопису. Зокрема, окрасою залу можна назвати кратер з червонофігурним зображенням свята Діоніса, бога виноградарства та виноробства, V ст. до н. е., грецького виробництва. У таких кратерах греки змішували вино з водою, запиваючи цим напоєм їжу. Пропорція становила для хворих дітей 1 до 8, для жінок 1 до 5, для чоловіків 1 до 3. Скифів, які взагалі не змішували вина з водою, греки називали дикими або варварами. В експозиції також експонується імпортна чорнофігурна кераміка — кілік, лекіфи, кришка лекани; червонофігурна кераміка — лекіф, скіфос, кришка лекани. Численні знахідки в Ольвії й чорнолакової кераміки: кіліки, солонка, блюдо, пеліка, гутус, призначений для годування немовлят, з тоненьким носиком, який зроблений таким чином, щоб рідина для годування, а найчастіше це було козяче молоко, виділялася по краплинах.

У вітрині № 26 посуд малоазійського та італійського походження: чаші, світильники, фігурні посудини — у вигляді баранчика та

жіноче погрудне зображення, скляний посуд з Сирії, Єгипту та Палестини.

Така велика торгівля неможлива була без грошового обігу. У вітрині № 26 експонується цікава колекція мідних монет Ольвії VI ст. до н. е. — III ст. н. е. та свинцеві ваги [5, с. 66].

Матеріали, що розповідають про культуру, мистецтво та релігійні вірування ольвіополітів розміщені у вітрині № 27. Серед них — кістяні стилі (стрижні, якими писали на глині), фрагменти написів на посуді, різьблені кістяні вироби, формочка для відливання теракот — глиняних фігурок людей або богів. У вітрині представлені теракотові статуетки богинь: Афіни, Деметри, Кібели, Афродіти, Єрота, Немесіди, а також тварин: лева, птаха; театральні маски.

Про віру ольвіополітів у потойбічне життя розповідають знахідки з поховань. У вітрині № 28 — залізний меч, бронзові наконечники стріл, кілік, бронзове дзеркало та інші предмети з поховання воїна V ст. до н. е.

В експозиції подані й інші речі, пов'язані з поховальним культом: посудини для олії, наліпи з саркофагів, уламок червонолакового посуду із зображенням Харона. Речі з поховань V ст. до н. е. — родоський арібал, червоноглиняний посуд, бронзове дзеркало. Речі I ст. н. е. — пергамський кубок, два блюда, червоноглиняний посуд. Місця поховань позначалися надгробками різноманітних форм. Мрамурові надгробки мешканців міста Аполонії Теосікла й Коніска III ст. н. е., похованих в Ольвії, представлені в експозиції.

Одним з найзначніших міст Північного Причорномор'я був Херсонес Таврійський. Стародавній Херсонес Таврійський був розташований поблизу сучасного Севастополя. В експозиції представлені знахідки з розкопок міста у кількості 53 од. збер., які були передані з Херсонеського державного історико-археологічного музею у 1954 р.

В Херсонесі були розвинені землеробство, скотарство, виноградарство, виноробство, рибальство, залізоробна та бронзоліварна справа, ткацтво, гончарство. Зразки керамічного посуду у вітрині № 29: ліпний та кружальний посуд, світильники, ойнахойя, мідні та бронзові вироби: дзеркало, браслет, намисто, фрагмент керамічної труби, зерна пшениці, вапнякова стела Кіноліса, сина Пасіха, IV—III ст. до н. е. з зображенням виноградного ножа.

Основними предметами експорту Херсонесу були зерно та вироби з риби. Біля Херсонесу виловлювали багато білуги, камбали, кефалі, скумбрії, ставриди, султанки, хамси (анчоусів) [1, с. 189]. Основним знаряддям промислового лову риби служили неводи різних видів і розмірів, які плели бронзовими та кістяними голками для плетення.

До сіток підвішувалися грузила глиняні та кам'яні, які знаходять повсюди у великій кількості. Рибу ловили вудками з бронзовими, а іноді і залізними гачками. Рибу в'ялили, солили, сушили, коптили. З риби робили маринад, балики, ліки та клей. Використовували також крабів, устриць, мідій та гребінці. Найдешевшими способами обробки риби були сушіння, в'ялення, копчення. Дорожче обходилося солити та маринувати у ваннах, піфосах, амфорах. Відомий Херсонес на весь античний світ і своїм рибним соусом — гарумом. Він слугував приправою до різноманітних блюд, його додавали у вино, воду, оцт. Використовували як аперитив, для викликання апетиту. Херсонес був одним з найзначніших центрів виробництва гарумів у Причорномор'ї [7, с. 118]. На фото у вітрині цистерна для засолки риби. Рибальські бронзові гачки, рибне блюдо, голки для плетіння рибальських неводів, грузила, кістки риб, амфора IV ст. до н. е. з рештками риби.

У VI ст. до н. е. одночасно з Ольвією з'являються перші міста на Керченському півострові. Вихідці з Мілету та інших міст Малої Азії та давньої Греції засновують Пантікапей, Фанагорію, Кепи, Гермонассу та інші міста. Загроза нападів войовничих скіфів у першій чверті V ст. до н. е. призвела до політичної, релігійної та економічної консолідації спочатку окремих міст, близько 480 р. до н. е. під династією Археанактидів, а пізніше і поступово, до формування унікальної Боспорської держави, до складу якої входили східна частина Криму, Таманський півострів, пониззя Кубані, гирло Дону і Східне Приазов'я. Столицею Боспорського царства стало місто Пантікапей (суч. м. Керч). У V ст. до н. е. під владою Археанактидів, крім Пантікапею, вочевидь перебували Німфей, Мірмекій. Тірітака, Гермонасса, Фанагорія, Кепи та Патрей, з IV ст. до н. е. і Феодосія.

У вітрині № 30 представлені знахідки з розкопок міста Керч у кількості 51 од. збер., які були передані з Керченського історичного музею у 1954 р.

Виноградарство та виноробство було на Боспорі однією з важливих і прибуткових галузей сільського господарства [9, с. 78].

Були розвинені такі ремесла: залізобобна, бронзоліварна, косторізна, будівельна, деревообробна справи, ткацтво, гончарство, прядіння. У вітрині виставлені кістяні проколки, фрагмент веретена, гудзики, астрагали, гачки для плетіння сіток, кераміка грецького виробництва VI—III ст. до н. е. чорнофігурний лекейф, чорнолаковий скіфос, кілік, пелики. Представлені ручки амфор з клеймами островів Родос, м. Сінопи.

Античні міста Північного Причорномор'я припинили своє існування у III—IV ст. н. е. у зв'язку з навалами готів та гунів.

Тисячолітня епоха існування античної цивілізації в Північному Причорномор'ї глибоко відбилась на житті та культурі наступних поколінь. Як у загальноєвропейському масштабі, так і в історії давнього населення нашої країни, значення античної культури неоціненно.

Стаціонарна експозиція залу «Античні міста-держави Північного Причорномор'я» побудована за принципом хронологічно-колекційного показу.

У 2012 р. в НМІУ планується побудова нової стаціонарної експозиції залу № 4, і на мою думку, її потрібно будувати за хронологічно-тематичним показом, тому що при ньому експозиція буде простішою та доступнішою, стане більш інформативною. Експозиція повинна бути яскравою, змістовною та настільки цікавою, щоб одразу привертати увагу музейного відвідувача. В ній має панувати особлива атмосфера, яка стимулює процес сприйняття та осмислення баченого.

Отже, багате фондове зібрання музею, високий інтелектуальний потенціал колективу, вихованого на традиціях попередніх поколінь музейників дає можливість створювати нові експозиції, що відповідають вимогам сьогодення.

Література

1. Античная культура Северного Причерноморья в первые века новой эры. — К., 1984. — С. 189.
2. Давня історія України. — Т. 2. — 1998. — С. 86.
3. Крапивина В.В. Ольвия. Материальная культура в первые века нашей эры. — К., 1993. — С. 67.
4. Крижицький С.Д., Зубар В.М., Русяєва А.С. Античні держави Північного Причорномор'я // Україна крізь віки. — Т. 2. — К., 1998. — С. 54.
5. Ольвия. Античное государство в Северном Причерноморье. — К., 1998. — С. 66.
6. Русяева А.С., Русяева М.В. Ольвия Понтийская. — К., 2004. — С. 98.
7. Северное Причерноморье в античное время. — К., 2002. — С. 118.
8. Славин Л.М. Отчет о раскопках Ольвии в 1935 и 1936 годах. — Т. 1. — К., 1941. — С. 69—70. — Рис. 50.
9. Эллинизм: экономика, политика, культура. — М, 1990. — С. 78.

МУЗЕЙНА ПРЕЗЕНТАЦІЯ ВИДАТНИХ СТОРІНОК ВІТЧИЗНЯНОЇ ІСТОРІЇ (У РАМКАХ ОСНОВНИХ ТЕМАТИЧНИХ РОЗДІЛІВ СТАЦІОНАРНОЇ ЕКСПОЗИЦІЇ З ІСТОРІЇ КРАЮ 9—18 СТ.)

О.А. Желтобородова,

зав. відділу ХІМ

Ю.А. Конюшенко,

ст. наук. співробітник ХІМ

У добу інформаційного прогресу, засилля інформації ведеться активна боротьба за споживача. Особливої уваги в цьому контексті потребує робота закладів культури — музеїв, бібліотек, галерей і т. д., які повинні вести просвітницьку політику серед населення.

Прискорюваний прогрес інформаційно-комунікативних технологій визначає принципово новий стан культури. Інформація і засоби її трансляції стають не лише основною рушійною силою прогресу, але й факторами впливу на сприйняття світу, характер соціального життя, формування ціннісних переваг. В межах цього підходу історія розглядається як процес розвитку інформації, в якому її економічна, соціальна й культурна складові напряму пов'язані із змістом комунікації і якістю знання [6, с. 6].

У відповідності до сучасних тенденцій використання та споживання інформації, в тому числі й історичної, практика музейної роботи вимагає вдосконалення існуючих канонів музейної роботи з відвідувачами шляхом побудови нових експозицій або комплексного оновлення вже існуючих.

Музейна експозиція — це візитівка кожного музею, що визначає музей, як особливий заклад культури, де знаходяться «свідки минулого» [3, с. 99]. Проблема історичних експозицій та їх вплив на суспільство в наш час дуже назріла. У зв'язку з чим актуальності і необхідності набирає подолання кризи формування історичної свідомості музейними засобами. Тому питання створення, оновлення, розширення, перебудови існуючих історичних експозицій надзвичайно актуальні в умовах постійного пошуку сучасних форм презентації історичного надбання музейними засобами.

Необхідно зауважити, що важливим аспектом в музейній діяльності повинен бути саме розвиток музейної експозиції як образу, характерного і зрозумілого, що відображає місцеву специфіку, цікавого з раціонального й емоціонального боку для різних категорій

відвідувачів. Це судження підтверджує думку про те, що особливість музейної форми передачі інформації полягає в тому, що експозиція як модель дійсності через конкретні музейні предмети передає не просто факти, але судження, уявлення і відношення до них [6, с. 6].

У даній статті представлено спробу показати нові тенденції у експозиційній роботі ХІМ на прикладі створення оновленої стаціонарної експозиції з історії Харківщини у IX—XVIII ст.

Відтворення історії музейними засобами — це складний процес. Для історичної експозиції, перш за все, важливі об'єкти — музейні колекції — і звичайно робота експозиціонера, який донесе до відвідувача те, що може сказати об'єкт. При побудові експозиції треба примусити речі заговорити не на мові минулого, а на мові сучасних подій, з позиції завдань і актуальних проблем сьогодення.

Значну роботу у цьому напрямку проводить Харківський історичний музей, як науково-освітній центр. З метою відродження і збереження духовних традицій українського народу, а також продовження кращих традицій Музею Слобідської України ім. Г.С. Сковороди, ХІМ залучається до патріотичного виховання населення шляхом побудови повнопрофільної експозиції з історії Харківщини.

З 2004 року у Харківському історичному музеї до 350-ти річчя заснування міста Харкова була відкрита експозиція: «Наш край у IX—XVIII ст.», що висвітлює історію Слобожанщини вказаного періоду у контексті перебігу подій загальної історії України. Вона користується значною популярністю серед відвідувачів різних вікових груп та соціального статусу. Але слід зауважити, що окремі історико-теоретичні аспекти в сучасній історичній науці набули нового звучання. Тому, деякі питання, та особливо підходи у їх висвітленні застаріли і потребують переосмислення. Отже, постало питання про суттєву реекспозицію та наукове доопрацювання існуючої експозиції.

З метою актуалізації історико-культурного надбання за допомогою музейної презентації, а також спираючись на досягнення сучасної історичної науки і музеології, автори майбутньої експозиції намагатимуться показати музейними засобами, як в рамках загальних закономірностей еволюціонував наш регіон, а також виявити все те особливе, специфічне, характерне для нашого краю в економічному, політичному і культурному житті, в ментальності слобожан [2, с. 31].

На думку авторів, основною ідеєю майбутньої експозиції стануть питання українського державотворення.

Виходячи з вищезазначеного, планується проведення реекспозиції окремих історико-тематичних розділів експозиції «Наш край

у IX—XVIII ст.». У відповідності до пропозицій щодо доповнення тематики та зміни художнього образу, на нашу думку, перегляду потребують розділи, присвячені періоду Київської Русі, добі козацтва та розвитку Харкова, як полкового міста.

При поданні історичного матеріалу слід розпочати із музейної презентації історичних джерел, що є важливим питанням. Кожен період історії має типові письмові джерела — це документи державотворчого характеру: у нашому випадку це рукописи, законодавчі акти доби Київської Русі, літописи: «Повість минулих літ», «Іпатіївський» та «Радзивілівський»; літописи козацького періоду: «Густинський», «Величка» та «Греб'янки»; жалувані грамоти та гетьманські універсали. Історичний період кінця 16—18 ст. можна представити (показати) використовуючи історичну літературу, розвідки що писали іноземці про Україну (Боплан, Рігельман, хроніки Польщі М. Бельського), слідом — російські топографічні та географічні видання («Русская гидрография» 1892 р.). Особливу групу в експозиції становитимуть документи — накази російського царя, королів, дипломатичне листування.

Щодо періоду появи міста Харкова, в експозиції необхідно залучити документальні матеріали, що свідчать про перші переписи населення, біографії козаків-поселян. Цікавість представлятимуть жалувані грамоти 17—18 ст.

Серед історико-літературних джерел для висвітлення цього періоду, розкриття тем адміністративного та воєнного характеру, можна використати працю Філарета «Топографічний опис Харківського намісництва», накази про утворення Слобідських полків, призначення харківських полковників.

При побудові повнопрофільної експозиції одним із важливих завдань стане її соціалізація, тобто створення ряду акцентів для того, щоб виділити людину як члена суспільства в різні історичні епохи. Для цього у кожному тематичному розділі слід наблизити відвідувача, умовно занурити в історичні події, дати відчуття присутності минулого, подорож у часі. У вирішенні поставленого завдання при висвітленні історичного матеріалу необхідно презентувати якомога більше соціальних тем — наприклад, при трактовці законодавчих актів робити акцент на соціальні перетворення, доповнити темами про соціальні заворушення, повстання, війни, соціальні рухи. Цікавими будуть матеріали про особисте життя видатних постатей у кожному історичному розділі.

У відповідності до вищевикладеного задуму, пропонується наступна тематична структура до експозиції

«Наш край у IX—XVIII ст.».

Розділ І. Наш край часів Київської Русі.

Тема 1. Землі сіверян та їх приєднання до Київської держави.

Підтема 1. Літописи про історію княжих часів.

Підтема 2. Місто-фортеця Донець.

Підтема 3. «Слово о полку Ігоревім» у загадках про землі нашого краю.

Тема 3. Боротьба із зовнішніми ворогами.

Підтема 1. Сутички з половцями та печенігами.

Підтема 2. Монгольська навала на Дике поле.

Підтема 3. Завоювання литовців в XIV ст.

Тема 4. Землі слов'ян під владою Речі Посполитої.

Розділ 2. Козацька Україна.

Тема 1. Козацтво як соціальний стан.

Підтема 1. Д.Яворницький про козаків.

Підтема 2. Взаємовідносини з Московією.

Тема 2. Національно-визвольна війна.

Підтема 1. Богдан Хмельницький — перший гетьман.

Підтема 2. Дипломатія Б.Хмельницького.

Підтема 3. Переяславська рада.

Підтема 4. Руїна: основні соціально-політичні чинники.

Розділ 3. Заселення краю.

Тема 1. Харківська фортеця.

Підтема 1. Утворення Слобідських полків.

Розділ 4. Харків — полкове місто.

Тема 1. Полковий устрій Слобожанщини.

Підтема 1. Харківські полковники, їх повноваження.

Тема 2. Соціальні верстви населення. Ріст міської інфраструктури.

Підтема 1. Розвиток цехового ремесла та торгівлі.

Тема 3. Харківське духовенство.

Підтема 1. Відкриття єпархії. Харківський колегіум.

Тема 4. Реформа 1765 року. Ліквідація полкового устрою.

Підтема 1. Губернатор Є. Щербінін. Перші кроки.

Підтема 2. Повітові міста на Харківщині.

Запропонована тематична структура, на думку авторів, найбільш вдало репрезентуватиме історію нашого краю зазначеного історичного періоду. Музейна презентація зумовлює використання раритетних, унікальних музейних експонатів, колекцій, атрактивні характеристики яких у повній мірі відповідатимуть інтересам відвідувачів. Тим самим це збільшить рейтингові показники експозиції.

Розкриваючи дане питання, слід детальніше зупинитися на презентації основних тематичних розділів.

Так, розділ, присвячений епосі Київської Русі, потребує суттєвого оновлення. Наприклад, питання зовнішньої та внутрішньої політики руських князів. Експозиційно його можна вирішити застосовуючи метод показу на контрастах, постійно проводячи паралелі із змінами на землях нашого краю. Цікавим доповненням візуального ряду стануть портрети руських князів: Святослава — (пов'язано з часом його завоювань Хазарського каганату та входження земель нашого краю у Х ст. до складу Київської Русі); Володимира — (князя — хрестителя Русі); Ярослава Мудрого — (законодавця, що написав перший кодекс законів «Руська правда»). Яскравим доповненням презентації питань розвитку Київської Русі стануть матеріали картографії, геральдики, літопису «Повість минулих літ» Нестора.

У зв'язку з цим доцільним буде показ змін на політичній карті в межах сучасної України, виділення політичних та економічних центрів. Особливої уваги заслуговує заснування давньоруського міста Донець. Зараз у діючій експозиції з історії краю цю подію висвітлюють лише археологічні знахідки. На думку авторів, необхідно збагатити показ фотографіями археологічних розкопок городища, при наявності фінансування створити реконструкцію діорами поселення або частини кріпосних споруджень.

Наступним етапом буде переосмислення і нове експозиційне трактування розділу присвяченому добі козацтва.

На нашу думку, необхідно внести доповнення за напрямками:

1. Д. І. Яворницький — як літописець Запорозького козацтва. За аналізом його творів розкрити питання виникнення козацтва та Запорозької Січі. Яскравим предметним супроводом даного тематичного розділу стануть козацькі прапори, гравюри, зразки козацької зброї, зображення козаків, портретів видатних кошових отаманів.
2. Козацьке літописання — як джерело для вивчення історії українського козацтва та подій Національно-визвольної війни середини 17 ст. Цікавим експозиційним рядом стануть портрет Б. Хмельницького, репродукція з картини «Чигирин», геральдичний щит роду Б. Хмельницького, гетьманські універсали та воєнні договори 50-х рр. 17 ст. — ксерокопії Зборівського трактату та Білоцерківського договору.
3. Дипломатія Б. Хмельницького. Особливої уваги потребують питання про Переяславську раду, заключення військового

союзу між Росією та Гетьманщиною. Домінантою серед експонатів стануть правові документи — ксерокопії листів Б. Хмельницького та російського царя, жалувані грамоти на українські землі російським воєводам 17—18 ст., одяг гетьмана (новороб).

Більш детального інформаційного наповнення та висвітлення в експозиції потребує період утворення і розвитку міста Харкова. Так, до розділів Заселення краю та Харків полкове місто необхідно внести доповнення:

Ключовим моментом історії Слобідської України є елемент прикордоння: поєднання української основи укладу життя слобожан та їх трансформація під впливом поєднання з російськими рисами (етнографія — побут, с/г, торгівля — ярмарок). Цікаво знахідкою стане новороб карти міграції населення та заселення території Дикого поля.

У зв'язку з цим передбачається висвітлення основних етапів колонізації Слобожанщини та показ маловідомих документів, що стосуються заселення Слобідської України («Наказ царя Михайла про влаштування в Чугуєві Я. Остриниці і козаків, що переселилися з України», «Про поселення черкасів, які прийшли з-за Дніпра в м. Салтів в 1660—1705 рр. і побудову ними острогу», «Грамота від 28.03.1656 р. про призначення в Харкові першого воєводи В. Селіфонтова», «План Харківської фортеці XVII ст.») та книг («Книга Большому Чертежу», «Историко-статистическое описание Харьковской епархии» Філарета, «Апостол» (1576 р.)). Геральдика.

Наступною темою, що потребує деталізації є розвиток полкової структури нашого краю. Багатий історичний матеріал з цієї теми представлено у роботі відомого дослідника військової історії Є.О. Альбовського «История Харьковского слободского козацкого полка (1651—1765 гг.)» (Х., 1895 р.). Наприклад цікаві відомості про харківських полковників, організацію Слобідського козацького полку тощо. У колекції ХІМ є експонати, що характеризують воєнно-адміністративний устрій та політичний розвиток Харкова кінця 17—18 ст., (наказ Петра І, жалувані грамоти гетьманів, та унікальний гетьманський прапор кінця 17 ст. І. Мазепи). Цікаву групу експонатів складуть фотографії пам'ятних місць на Харківщині — садиби, назви сіл козацького походження, церковна архітектура 17—18 ст. у Харкові: Покровський монастир, Успенський собор. Вважаємо доречним використати плани забудови Харкова, фото видатних архітекторів 18 ст.

З другої половини 18 ст. в історії Харківщини відкривається нова переломна доба — реформи слобідських полків, запровадження губернаторства, Харків став центром губернії. У міста з'являється новий герб. Запроваджуються герби і у повітових містах губернії.

Під час монтажу експозиції одним з перших кроків стане створення основних об'єднуючих образів та рішень для окремих хронологічних періодів. Доцільним буде використання державної та регіональної символіки, показавши її розвиток та еволюцію. Наприклад, можна використати зображення князівських гербів доби Київської Русі; для козацького періоду — печатку та військової хоругви Запорізької Січі; для Харкова як полкового міста — герби Слобідських козацьких полків, наказних полковників з часів побудови фортеці до кінця XVIII ст. Крім того, для художньої підтримки тематичних розділів експозиції та створення історичної атмосфери, як об'єднуючий матеріал, можна використати твори живопису, графіку, літографії, гравюри тощо.

Цікавим художнім доповненням стануть зразки рукописних текстів, що змінювався починаючи з Київської Русі аж до кінця XIX ст. (наприклад, техніки письма: зразки письмових текстів з гравюрами епохи Київської Русі, устав, напівустав періоду Козацької України, скоропис XVIII ст., зразки почерків, печатей та друкованих текстів XIX ст.

Довершенням експозиції стануть науково-допоміжні матеріали — планшети з пояснювальними текстами та ілюстраціями до них. Використання планшетів дасть можливість показати в експозиції підтеми, що не мають достатнього предметного забезпечення. Також окремі експонати, особливо це стосується документів, не можуть експонуватися в оригіналі, тому їх буде, у такий спосіб, замінено копіями.

Передбачається написання пояснювальних текстів та анотацій двома мовами — українською і англійською. Це дасть змогу подолати мовний бар'єр. Подібні заходи дозволять залучити іноземних туристів до відвідування нашого музею. Особливо актуальним таке рішення є напередодні проведення у Харкові «Євро 2012».

Виходячи з цього, слід зазначити, що уміння побудувати цікаву експозицію, органічно вписану у виставковий простір, — це складне поєднання науки й естетично-мистецьких канонів. Популярність майбутньої експозиції залежить від вдалого поєднання актуальних модерних тенденцій у художньо-архітектурному образі з дотриманням основного принципу наукової репрезентативності історичного матеріалу.

Таким чином, нова експозиція з історії Харківщини покликана стати наочним посібником з історії рідного краю, поглибити знання з історії взагалі, дати ґрунт для національно-культурного відродження нашого народу.

Література

1. Желтобородова О.А. До питання створення стаціонарної експозиції Харківського історичного музею «Наш край у IX — на початку XX ст.» // Желтобородова О.А. / Шістнадцяті Сумцовські читання: Матеріали наукової конференції, присвяченої 90-річчю із часу заснування Харківського історичного музею, Харків, 16 квіт. 2010 р. / Харківський історичний музей. — Х.: Оригінал, 2010. — С. 31—35.
2. Конюшенко Ю.А. Досвід експозиційної роботи ХІМ з історії Харкова ХІХ ст. і пріоритетні напрями розвитку // Конюшенко Ю.А. / Сімнадцяті Сумцовські читання. Матеріали наукової конференції на тему «Комунікаційний підхід у музейній справі як відповідь на потреби соціуму», Харків, 18 квітня 2011 р. / Харківський історичний музей. — Х.: Майдан, 2011. — С. 97—102.
3. Музейна справа на Харківщині : становлення та розвиток : наук.-допоміжн. покажч. / укл. : Т.О. Сосновська, В.О. Ярошик. — Х. : ХНУ імені В.Н. Каразіна, 2011. — 228 с.
4. Рутинський М.І., Стеценко О.В. Музеєзнавство: Навч. посіб. / Рутинський М.І., Стеценко О.В. — К.: Знання, 2008. — 428 с.
5. Шляхтина Л.М. Формирование исторического сознания и ответственность экспозиционера // Шляхтина Л.М. / Музей. — № 10, 2011. — С. 4—7.

ІНТЕРПРЕТАЦІЯ «ХРУЩОВСЬКОЇ ДОБИ» В МУЗЕЙНІЙ ЕКСПОЗИЦІЇ

В.О. Казус,
зав. відділу ХІМ

Створення виставок є складовою частиною експозиційної роботи музею. Виставки підвищують доступність та суспільну значущість музейних фондів, науково обґрунтовують музейні предмети, які організовані композиційно, забезпечені коментарями, технічно та художньо оформлені та створюють специфічно музейний образ суспільних явищ [6, с. 206].

У Харківському історичному музеї на шляху до створення повнопрофільної експозиції по історії краю з 1900 до 1991 років розроблена виставка «Харківщина в період 1945—1991 рр.». Вона має 4 розділи, які охоплюють різні періоди в історії Харківщини. Один з розділів — «Харківщина у період «хрущовської відлиги». Йому надається велике значення, тому що період, який публіцисти услід за Еренбургом назвали «відлигою» мав двоякий характер: з одного боку запропоновані М. Хрущовим реформи були непослідовними, суперечливими, часто породжували нові проблеми, продовжувала діяти цензура, будь-яке інакомислення, дисидентство негайно каралось; але з другого боку в країні відбулись зміни, підвищився матеріальний рівень життя народу. Провідною ідеєю цього розділу (як і в цілому нової виставки) буде показ складних та суперечливих явищ історичного життя України, зокрема Харківщини та життя її пересічних мешканців під час «хрущовської відлиги». Розділ буде складатися з 5 тем:

- Десталінізація суспільного життя на Україні.
- Міжнародне становища СРСР.
- Новий курс економічної політики М. Хрущова. Здобутки та провали реформ.
- Соціальне становище українського населення. Розвиток освіти та науки.
- Лібералізація суспільно-політичного і культурного життя.

Смерть Сталіна у березні 1953 р., а одразу за нею кампанія «десталінізації» відчутно змінила повсякденне життя пересічного громадянина СРСР у тому числі й УРСР. Першою політичною проблемою, починаючи з березня 1953 р., з якою зіткнулося керівництво СРСР відразу після смерті Генерального секретаря ЦК КПРС Й. Сталіна, був розподіл посад і повноважень у партії та державі. Відбірка газет «Радянська Україна», «Соціалістична Харківщина», журналів «Україна», які знаходяться в колекції Харківського історичного музею, може повно відобразити ці складні політичні події, які призводили до зміни вищого керівництва країни. Нове керівництво, в якому поступово посилювались позиції М. Хрущова, розпочало курс на лібералізацію внутрішньої політики. Цей процес отримав назву десталінізація, а основними його характерними рисами є: припинення масових репресій, частково реабілітація безпідставно засуджених; боротьба з культом особи; обмеження цензури; припинення кампанії боротьби проти націоналізму. Вважається за доцільне при побудові виставки звернути увагу на таку складову десталінізації, як реабілітація незаконно засуджених. Це дало змогу повернутись додому з заслання багатьом українцям

в тому числі й жителям нашого міста. Показ процесу десталінізації передбачає використання комплексів матеріалів директора Харківського заводу № 105 С.Д. Срибник, інженера — економіст проектного інституту «Гіпросталь» Д.М. Рахліна тощо. Одночасно з процесами десталінізації відбувалось розширення участі громадян в управлінні державою. Була популярна ідея поступового передавання функцій державних органів влади громадським організаціям. Основна ставка робилась на товариські суди, народні дружини, громадських контролерів, громадських захисників та ін. [3, с. 143]. Ці процеси проілюструють фотографії та документи, посвідчення громадського контролера, учасника заслони браку і продукції низької якості, посвідчення громадського інспектора з безпеки руху, нарукавна пов'язка «Дружинник».

Особливе місце в історії «хрущовської» доби посів XX з'їзд КПРС — новий період десталінізації, який почався з доповіді М. Хрущова «Про культ особи та його наслідки». Він легітимізував розпочату наступниками Й. Сталіна кампанію боротьби з «культом особи», тобто засудив одноосібну сталінську диктатуру. Промова М. Хрущова була опублікована у вигляді брошури і зачитувалась на партійних зборах на підприємствах, в установах і ВНЗ, а іноді в школах. Для розкриття цього періоду будуть широко використовуватися газети, журнали з доповідям та статтями, фотографії. Для кращого уявлення про боротьбу з культом особи пропонується зробити невеликий колаж з кількох фотографій: похорони Й. Сталіна, Мавзолей з двома іменами «Ленін. Сталин», то й же Мавзолей, на трибуні якого стоять керівники уряду, але на ньому вже одне ім'я «Ленін»; одноголосне голосування за те, щоб винести саркофаг з тілом Сталіна з Мавзолею, перейменування підприємств, установ, міст.

Міжнародне становище СРСР — це друга тема розділу «Харківщина у період «хрущовської відлиги». При розкритті цієї теми необхідно розглянути особливості зовнішньої політики керівництва СРСР, для якого першорядне значення на міжнародній арені мав контроль над країнами (табір соціалізму) Центрально-Східної Європи: діючі в них комуністичні режими не завжди погоджувалися терпіти диктат Кремля (Югославія, Албанія, Румунія). Радянське керівництво завжди уважно спостерігало за діяльністю урядів в інших країнах Східного блоку і майже завжди намагалось вносити в неї «необхідні» корективи. Це було завжди актуальним, особливо ж під час кризи після смерті Й. Сталіна, коли почались масові виступи та відкритий супротив владі серед східнонімецьких робітників, а також при аналогічних подіях в інших країнах «народної демократії».

Неможливо обійти стороною в розкритті цієї теми криваві події в Угорщині, де проведені правлячою партією реформи привели до падіння життєвого рівня угорців, а разом з тим викликали негативне ставлення до будівництва соціалізму в країні. Події, що відбулися восени 1956 р. в Угорщині, залишили глибокий слід в історії післявоєнної Європи [4, с. 67]. Перебіг цих подій можна прослідкувати на прикладі статей з газет та заяв іноземних держав на XI сесії Генеральної Асамблеї ООН у грудні 1956 р.

У період перебування при владі М. Хрущова виникає Карибська криза 1962—1963 рр. Учасниками збройного конфлікту в кризовій ситуації були Куба, СРСР — США. Це була найбільша й найнапруженіша ядерна криза XX століття. Операція була закодована під стратегічне навчання і отримала назву «Анадирь». Куба була в центрі уваги всього людства. Світ «висів на волосині» від розв'язання третьої світової війни [5, с. 17]. Для висвітлення цього питання пропонується використати комплекс матеріалів харків'янина В.І. Діля (фотографії, зроблені на Кубі; кубинські значки; спогади про події на острові свободи; особисті речі). Але важливо розкрити тему міжнародних відносин всебічно — це не тільки військові операції радянських військ в країнах соціалістичного блоку, а й технічна допомога в будівництві підприємств та інших об'єктів, підготовка національних кадрів, технічних і наукових працівників. Для цього будуть задіяні комплекси матеріалів харків'ян, які приймали участь у будівництві промислових об'єктів у «країнах соціалістичної співдружності» та науково-технічному співробітництві (фотографії, нагороди, значки, документи, речові експонати).

Одною із основних тем розділу має бути «Новий курс економічної політики М. Хрущова. Здобутки та провали реформ». Господарська система з її держпланами союзних міністерств не могла врахувати всі особливості економічного життя на місцях. Крім того не можна було надалі ігнорувати проблеми соціального забезпечення робітників, а особливо селян. Отже, економічні реформи цілком назріли. Реформа управління промисловістю передбачала ділення території України на 11 економічних адміністративних районів та створення в них органа управління — Ради народного господарства. Діяльність Харківського Раднаргоспу може характеризувати карта його території, перехідний прапор переможця соціалістичного змагання за виконання плану, предмети широкого вжитку, газетні статті. Висвітлюючи його позитивні боки, необхідно підкреслити й негативні тенденції, такі як: руйнація внутрішньогалузевих зв'язків, відсталість у науково-технічному прогресі, зникнення з продажу багатьох

товарів широкого вжитку. Розвиток промислового виробництва на Харківщині, як і по всій Україні відбувався швидкими досить швидкими темпами, з'являлися нові галузі виробництва, активно розвивались паливно-енергетичний комплекс та транспортна система, впроваджувалася в життя політика прискорення НТР (науково-технічна революція), поширювалися рухи робітників за впровадження нової техніки та технології, за економію сировинних ресурсів палива, електроенергії. Наявні в фондах музею експонати можуть дати наочне уявлення про промисловий розвиток та великий потенціал Харківщини. Серед них персональні та ряд документів державного рівня, фотографії, плакати, грамоти, нагороди, подяки, виготовлена продукція та макети, прапори, вимпели, особисті речі тощо. Поряд із цими позитивними тенденціями необхідно згадати про те, що для прискорення науково-технічного прогресу, зміцнення військово-промислового комплексу в умовах гонки озброєння, підтримки на високому рівні старих галузей промисловості були потрібні серйозні кошти. Для цього були радикально змінені розподіл капіталовкладень. Для збільшення коштів на ракетно-ядерну та космічну програму на початку 1960-х років було скорочено чисельний офіцерський корпус армії на 200 тис. осіб, що викликало незадоволення багатьох військових. Доречним також буде показати підприємства Харківщини, які працювало на військовий комплекс та космічну галузь (завод «Комунар», ХАЗ, ім. Шевченка, ФЕД та ін.).

Сільське господарство Харківської області, як і всієї країни знаходилося на межі занепаду. І головною причиною хронічного відставання сільського господарства була неефективність колгоспно-радянської системи. Радянське керівництво не могло вирішити продовольчої проблеми, що все більш загострювалась, і тоді на початку 1954 р. з метою радикального вирішення цієї проблеми було прийнято рішення про освоєння цілинних і перелогових земель. Освоєння цілинних земель проголосили почесним завданням комсомолу. Тільки з України за комсомольськими путівками у 1954—1956 рр. виїхало майже 80 тис. юнаків і дівчат. Музейні експонати засвідчать, що молодь Харкова брала активну участь в освоєнні цілини, а промислові підприємства випускали трактори та сільськогосподарські машини, призначені для колгоспів та радгоспів цілинних районів Казахстану. Не можна обійти стороною і зміни в аграрній політиці: «експерименти» в сільському господарстві, тиск на особисті присадибні господарства, «кукурудзяна кампанія», розформування МТС.

Наступна важлива тема «Соціальне становище українського населення. Розвиток освіти». Протягом другої половини 1950-х — пер-

шої половини 1960-х рр. в УСРС спостерігалось помітне підвищення матеріального рівня життя населення. В березні 1956 р. скорочена тривалість робочого дня в передвихідні та передсвяткові дні, збільшилась тривалість декретних відпусток вагітним жінкам, скасовано кримінальну відповідальність за самовільне залишення підприємств і установ та прогул без поважних причин. Робітники отримали право за власним бажанням переходити на інше підприємство, встановлено 6-годинний робочий день для підлітків від 16 до 18 років. У липні 1956 р. була здійснена пенсійна реформа, у 1957 р. ліквідовано практику державних позик. Верховна Рада в 1964 р. вперше за всю історію колгоспів ухвалила закон про пенсії та допомогу колгоспникам. Все перераховане можна зачислити в здобутки «хрущовської доби» і показати єдиним комплексом, де будуть присутні статті з газет, фотографії, копії документів. Наприкінці 1950-х років в оселях харків'ян, як і в мешканців почали з'являться холодильники пральні машин, магнітофони, телевізори. До здобутків «хрущовської доби» в соціальній сфері необхідно віднести житлову програму. Чимало сімей проживало ще в підвалах, напівземлянках, бараках. Ця проблема була вирішена спорудженням житла за типовими проектами, що породжувало архітектурну одноманітність, але це питання було не головним, потрібно було забезпечити окремим житлом мільйони сімей. Почали споруджуватися п'ятиповерхові будинки (так звані «хрущовки») в реалізації житлової програми це дало дуже позитивний ефект. Для мільйонів громадян отримане безкоштовне житло якісно покращило їм умови життя. В цей же період у нашому місті з'являється велика кількість новобудов громадського та суспільного призначення (фото: новий книжковий магазин, кіноконцертний зал «Україна», Харківський аеровокзал, нові робітничі селища тощо). Та треба відзначити, що в середині 50-х років робота багатьох харківських архітекторів і проектних організацій була піддана різкій критиці з боку уряду «за надмірне захоплення зовнішньо показовою стороною архітектури». Постанова ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР «Про усунення надмірностей у проектуванні і будівництві» від 10 листопада 1955 р. прямо вказувала на необхідність будівництва типових будинків, які нічим би не відрізнялись один від одного [1, с. 383].

Почалися зміни в освіті. З початку 1950-х років ідея політехнізації школи стала провідною в реформуванні освіти. У 1953 р. здійснено перехід до обов'язкової семирічної освіти, в 1956 р. було скасовано плату за навчання в старших класах середньої школи, в середніх спеціальних і вищих навчальних закладах. Розпочалось утворення шкіл-інтернатів, спеціалізованих шкіл з поглибленим вивченням деяких предметів.

Підвищувався освітній рівень вчителів, багато з них були удостоєні звання «Заслужений вчитель» і як приклад комплекс матеріалів директора школи № 36 М.П. Трусевича. У вищій освіті стали більше приділяти уваги вечірній та заочній формам навчання. Харківські ВНЗ виконували свою основну функцію: забезпечували народне господарство висококваліфікованими фахівцями. Марка харківських вузів, особливо провідних, була високою, тому молодь з усіх куточків країни прагнули одержувати вищу освіту саме в нашому місті.

Остання тема періоду «хрущовської відлиги» «Лібералізація суспільного і культурного життя». Лібералізація суспільного життя поживавила творчу активність українських митців та літераторів. У 1955 р. видатний український кінорежисер та письменник О. Довженко закликав «розширювати творчі межі соціалістичного реалізму». Це був сигнал до вільного творчого пошуку. Молоде покоління українських літераторів отримало назву шестидесятників. Це творча молодь сповідувала нові думки, ідеї, нову тематику, не обмежену рамками пануючої ідеології. Клуби шестидесятників виникли в містах України, в тому числі і в Харкові, де молодь гуртувалась навколо поета Б. Чичибабіна. Приймали участь у роботі клубу харківські письменники І. Варган та В. Мисик. Партійне керівництво болісно реагувало на критику існуючого ладу. Твори письменників забороняли друкувати, в газетах розгорнулась критична кампанія проти цих літераторів. Після зустрічі М. Хрущова з творчою інтелігенцією 8 березня 1963 р. розпочалась нова ідеологічна кампанія проти шестидесятників. Їх критикували за «формалізм» та «космополітизм», «відхід від марксизму ленінізму» [2, с. 360].

До лібералізації радянського суспільства відноситься і бурхливий розвиток молодіжної субкультури. Незважаючи на холодну війну та ідеологічне протистояння із Заходом, радянська молодь в умовах «хрущовської відлиги» дедалі більш потрапляла під вплив нових віянь із буржуазного світу, чому не могла вже завадити і «залізна завіса» між двома ворожими таборами. Культурні контакти, які розширились у другій половині 1950-х, принесли в Країну Рад не тільки нові ідеї та враження, а й товари із західних ринків, насамперед предмети одягу. Стиляжна субкультура — це стихійний молодіжний протест проти прийнятих у Радянському Союзі моделей поведінки, шаблонів мислення, одноманітності в одязі, музиці, стилі життя. Для всеохоплючої боротьби проти «стиляжної» субкультури у хрущовський період комуністичний режим мобілізував увесь партійно-комсомольський актив та органи державної безпеки. Численні фейлетони, карикатури та критичні статті, кінострічки мали

на меті не тільки висміяти й виявити «низьку аморальну сутність» радянської молоді, а й показати їх як потенційних ворогів радянської влади. Про боротьбу з молодіжною субкультурою «стилягами» свідчать сатиричні журнали фондів ХІМ.

На виставці необхідно також показати повсякденне життя «радянської людини», яке залишилось в особистих спогадах тих, хто живе й понині. Повсякденні речі, предмети побуту, особисті документи з символами радянської епохи об'єднують окремі групи предметів смисловим зв'язком і зроблять виставку виразнішою і зрозумілішою.

Література

1. *Історія міста Харкова ХХ століття* / О.Н. Ярмиш, С.І. Посохов, А.І. Епштейн та ін. — Х.: Фоліо, 2004. — 686 с.
2. *Калініченко В.В., Рибалка І.К. Історія України. Частина III: 1917—2003 рр.: Підручник для історичних факультетів вищих навчальних закладів.* — Х.: ХНУ імені В.Н. Каразіна, 2004. — 628 с.
3. *Корнієнко П.С., Бармак М.В., Терещенко В.Д., Старка В.В. курс лекцій з історії України ХХ — початку ХХІ століття: У двох частинах. Частина II. (1939—2010 рр.). Пробне видання.* — Тернопіль, 2010. — 392 с.
4. *Пронько В.А. Угорицина. Трагедія 1956 р. // Український історичний журнал.* — 1997. — № 5. — С. 67—80.
5. *Челомбитько Д.А. У края ядерной бездны // Интернационалист.* — 2005. — № 3. — С. 17—19.
6. *Шевченко В.В. Музеезнавство: Навч. посібник для дистанційного навчання / В.В. Шевченко, І.М. Ломачинська.* — К.: Університет «Україна», 2007. — 288 с.

ВИСВІТЛЕННЯ СИСТЕМИ РАДЯНСЬКОЇ ШКІЛЬНОЇ ОСВІТИ У НОВІЙ МУЗЕЙНІЙ ЕКСПОЗИЦІЇ ЯК СПОСІБ ЗБЕРЕЖЕННЯ ТА ПОШИРЕННЯ ДОСВІДУ В ОСВІТНІЙ ГАЛУЗІ

А.О. Мельникова,
науковий співробітник ХІМ

У наш час дуже важливо зберігати досвід минулих поколінь, доносити його до поколінь прийдешніх, аби уникати помилок і прорахунків у майбутньому. Музеї активно сприяють цьому, адже вони документують історію, зберігають і інтерпретують спадок, формують

і примножують цінності. Важливою соціальною функцією музею, окрім документальної, є також функція освіти та виховання, яка зумовлена пізнавальними та культурними запитами суспільства [8, с. 151].

Музеї спілкуються з відвідувачами за допомогою експозиції. Нині у Харківському історичному музеї проводиться робота зі створення нової повнопрофільної експозиції «Харківщина в період 1945—1991 рр.» Важливе місце в ній має зайняти тема «Розвиток радянської шкільної освіти у 1945—1991 рр.». Шкільна освіта в Україні має свою багату і славну історію, без знання якої неможливо правильно визначити роль школи в сучасному житті і перспективи її розвитку в майбутньому. Варто наголосити, що в основних своїх рисах сучасна система шкільної освіти склалася саме в повоєнний період.

За радянських часів акцентувалася увага на позитивних аспектах розвитку освітньої системи і замовчувалися недоліки навчально-виховного процесу. Тому сьогодні існує нагальна потреба в об'єктивному висвітленні даної теми, в тому числі і в музейній експозиції. Відвідувач повинен знайти відповідь на хвилюючі його питання, пов'язані з освітою і навчанням, мати можливість ознайомитися з атрибутами освіти, які вже зникли із сучасного життя.

Після визволення території України від німецько-фашистських загарбників починається відновлення зруйнованих під час війни шкіл, будуються і нові приміщення [1, с. 188]. Шкільна освіта, як і до війни, була доступною для всіх дітей шкільного віку. Однак шкільна мережа не задовольняла наявних потреб. Чимало шкіл були змушені організовувати заняття у дві, або навіть у три зміни. Критична ситуація зі шкільними приміщеннями залишалася протягом багатьох років [4, с. 354]. Школи постійно відчували гостру потребу в підручниках, зошитах, обладнанні [7, с. 98]. Для висвітлення цієї проблеми в експозиції доцільно використати прописи для учнів 1-го та 2-го класів початкової школи, надруковані у 1948 р. (Інв. 15914, Інв. 15915).

Незважаючи на повоєнні труднощі, на те, що до 1956 р. зберігалася плата за навчання у старших класах [4, с. 355], діти наполегливо навчалися. Про це розповідають такі матеріали, як табель про успішність, поведінку та відвідування учениці 3-Б класу середньої школи № 74 м. Харкова Валентини Владимирової (Д-2598), табель успішності учениці 6-А класу середньої школи № 78 Євгенії Губенко (Д-2507), учнівський білет Бориса Федорова (Д-2684), атестат зрілості Євгенії Губенко (Д-2606).

Після війни значна частина підлітків не мала можливості продовжувати навчання. Щоб подолати ці наслідки війни, були ство-

рені школи робітничої молоді [3, с. 426]. Дану тему репрезентують комсомольські путівки на навчання в школи робітничої молоді м. Харкова (Д-10962-63, Д-11645), які зберігаються у фондах ХІМ.

З 1953 р. здійснюється перехід до обов'язкової семирічної освіти [4, с. 355]. Для демонстрації цього досягнення радянської освітньої системи може бути використане свідоцтво про закінчення повного курсу семирічної школи Валентини Владимирової (Д-2598).

Хрущовська доба ознаменувалася реформами, в тому числі і в освітній галузі. Науково-технічна революція диктувала потребу серйозних змін в освіті. У грудні 1958 р. Верховна Рада СРСР прийняла закон «Про зміцнення зв'язку школи з життям і про подальший розвиток системи народної освіти в СРСР» [5, с. 430], який визначав перспективи розвитку і піднесення народної освіти в країні. У квітні 1959 р. відповідний закон прийняла Верховна Рада УРСР [1, с. 221; 2, с. 102]. Закон передбачав структурну перебудову загальноосвітньої школи: введення обов'язкової восьмирічної неповної школи; перетворення середньої десятирічної школи в одинадцятирічну; створення матеріальної бази для оволодіння учнями однієї з масових професій. Стратегічним напрямком у роботі школи було визначено політехнізацію, зміцнення зв'язку школи з виробництвом [6, с. 511—521]. Із цією метою у школах вводилося виробниче навчання, частина цих занять проводилася у колгоспах, радгоспах, на підприємствах.

Про політехнізацію школи та хрущовські реформи в системі освіти розповідають такі матеріали, як серія фотографій стосовно Богодухівського району (Інв. 17875), світлини, зроблені на зустрічах школярів з ударниками комуністичної праці у навчально-виробничому цеху заводу (ОФ-21686) чи під час допомоги у колгоспі (ОФ-14704), договір між харківською середньою школою № 46 і Запорізьким заводом № 10 тресту електромонтажних конструкцій про виготовлення школою для заводу електричних інструментів (Д-10650), договір між цією ж школою та магазином наглядних посібників про виготовлення для магазину різної продукції на суму 2000 крб. (Д-10651), лист дирекції Харківського універмагу до керівництва 136-ї школи з проханням виготовити 500 шт. тремпелів (Д-10525), свідоцтва випускників школи про присвоєння кваліфікації токаря (Д-12397, Д-12398), інструменти, виготовлені учнями у виробничій майстерні (ДР-423).

У цей період запроваджуються нові типи навчальних закладів. З'являються школи продовженого дня (ОФ-28936), розпочинається утворення шкіл-інтернатів [4, с. 394; 7, с. 175]. Позитивний бік цього

кроку — матеріальне забезпечення в таких школах дітей з малозабезпечених, неповних, проблемних сімей.

Варто зазначити, що радянська система навчання у 1950—60-ті рр. визнавалася у світі як одна з найефективніших. Загальноосвітня школа в СРСР була єдиною та доступною, вона давала глибокі і міцні знання. Її ідеалом було формування всебічно розвинутої людини. Однак зберігався уніфікований, ідеологічно запрограмований підхід до освіти, партійно-державний контроль. Свобода совісті існувала лише на папері, у школах широко пропагувався атеїзм, що було значним недоліком радянської системи освіти.

З приходом до влади Л. Брежнєва попередні реформи були фактично відкинуті [4, с. 394; 5, с. 465]. Протягом брежнєвської доби зростає кількість закладів освіти. Будуються школи і на Харківщині [3, с. 519], про що свідчить ряд фотографій (ОФ-30685, ОФ-29741). У 1970-х рр. поширюється кабінетна система, впроваджуються досягнення науково-технічної революції, наприклад, програмоване навчання, що також доцільно відобразити в експозиції світлинами (ОФ-26756).

У 1972 р. взято курс на завершення переходу до обов'язкової загальної середньої освіти [5, с. 465]. У зв'язку з цим розширюється вечірня та заочна форми навчання [7, с. 204]. Дана тема може бути представлена фотографіями, зробленими на уроках у вечірніх школах (ОФ-26751—26753). Але слід відмітити, що, незважаючи на всі плюси, введення загальної та обов'язкової середньої освіти не забезпечувало належної підготовки багатьох учнів. Цьому заважав догматизм і консерватизм, що процвітали в педагогічній науці та освітянських відомствах.

З року в рік все міцніші позиції займає такий порівняно новий, але дуже перспективний напрямок в історичній науці, як історія повсякденності. У нашій експозиції обов'язково слід показати повсякденне життя радянського учня. Це можна зробити за допомогою експонатів різних музейних груп. Це, передусім, фотографії (ОФ-21687, ОФ-26708, ОФ-28937), похвальний лист за відмінні успіхи у навчанні та зразкову поведінку (Д-21336), а також такі цікаві атрибути радянської освіти, як учнівське перо (М-4451), чорнильниця (КС-2642), конструктор зі стереометрії (Р-289), шкільна форма, піонерський галстук (ТК-2298), піонерський значок (ОМЗ-2656), значок «За відмінне навчання» (ОМЗ-3122), ранець, шкільні підручники, користування якими з 1977 р. стало безкоштовним (КБ-7026—7033). Про інтерес учнів до навчання свідчить статут та квитки членів учнівського наукового товариства середньої школи № 9 м. Харкова (Д-12409, Д-12399—12400).

Звичайно, досягнення учнів були б неможливими без клопіткої щоденної праці вчителів. Створити яскравий образ радянського вчителя можливо за допомогою кількох комплексів. Це, передусім, комплекси таких визначних педагогів та розумних керівників, як відмінник народної освіти, Герой Соціалістичної праці П.Р. Масленников (директор СШ № 3), Герой Соціалістичної праці Н.В. Самойлик (директор СШ № 126), заслужений вчитель УРСР М.П. Трусевич (директор СШ № 36). Висвітлення навчально-виховного процесу буде неповним без журналів «Советская педагогика» (ЖР-3378), «Радянська школа» (ЖР-3012).

Для підсилення виразності теми шкільної освіти можна використати такі атрактивні експонати, як статуетка «Школярка» (КС-2106), картка «Атестат зрілості» (О-2302), ваза із зображенням школярів (КС-1610).

У 1984 р. Верховна Рада СРСР схвалила «Основні напрямки реформи загальноосвітньої і професійної школи» [5, с. 466]. Відповідно до цього документу вносилися значні зміни у зміст навчально-виховного процесу. Увага концентрувалася на трудовому навчанні, оволодінні учнями конкретними знаннями з природно-технічних, економічних та суспільних наук.

У результаті всіх цих заходів з боку держави освітній рівень населення суттєво зріс. Усім дітям було забезпечено доступ до освіти. Збільшилася кількість шкіл та вчителів, зріс рівень підготовки працівників освіти. Це величезні досягнення радянської влади.

У той же час, комуністична партія розглядала освіту як вважливу складову частину своєї ідеологічної системи і постійно тримала школу в полі зору. За тоталітарної системи в Україні не існувало національної школи в тому її розумінні, де учням дають не лише знання, а виховують їх у пошані до рідної мови, культури, традицій, звичаїв, прищеплюють національну свідомість. Навпаки, за 1960—80-ті рр. різко звузилася сфера вжитку української мови у школі. Вона все більше витіснялася з навчального процесу російською. Край цьому поклав закон «Про мови в Українській РСР», прийнятий Верховною Радою УРСР 30 жовтня 1989 р. [7; с. 259]. Згідно з ним, українській мові надавався статус державної. Таким чином, з кінця 1980-х рр. розпочинається процес відродження національної школи в Україні, який триває і до сьогодні.

У нашій експозиції важливо не лише розкрити досягнення радянської влади у сфері освіти, але показати й недоліки заідеологізованого навчально-виховного процесу в СРСР. Слід також наголосити на необхідності відроджувати національну школу в Україні, виховувати

патріотів своєї держави, які живуть у демократичному суспільстві. У цьому полягає освітньо-виховна функція музею як культурно-освітньої установи. Музей таким чином залучається до виховання в суспільстві патріотизму, поваги до власної історії та культури.

Література

1. Гриценко М.С. Нариси з історії школи в Українській РСР (1917—1965) / За ред. С.А. Литвинова. — К.: Радянська школа, 1966. — 260 с.
2. Довгань М.Ф. Зміцнення навчально-матеріальної бази шкіл у 1959—1965 рр. // УДЖ. — 1969. — № 8. — С. 102—103.
3. Історія міста Харкова ХХ століття / О.Н. Ярмиш, С.І. Посохов, А.І. Енштейн та ін. — Харків: Фоліо; Золоті сторінки, 2004. — 686 с.
4. Історія України: нове бачення: У 2 т. / За ред. В.А. Смолія. — Т. 2. — К.: Україна, 1996. — 494 с.
5. Калініченко В.В., Рибалка І.К. Історія України. Частина III: 1917—2003 рр.: Підручник для історичних факультетів вищих навчальних закладів. — Харків: ХНУ ім. В.Н. Каразіна, 2004. — 628 с.
6. Культурне будівництво в Українській РСР. Найважливіші рішення Комуністичної партії і Радянського уряду. 1917—1960: Збірник документів двох томів. — Т. 2. — К.: Держполітвидав, 1961. — 664 с.
7. Курс лекцій з історії України ХХ — початку ХХІ століття. 1939 р. — 2010 р. / П.С. Коріненко, М.В. Бармак та ін. — Ч. 2. — Тернопіль: ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2010. — 392 с.
8. Шевченко В.В. Музеєзнавство: Навч. посібник для дистанційного навчання / В.В. Шевченко, І.М. Ломачинська. — К.: Університет «Україна», 2007. — 288 с.

ЕКСПОЗИЦІЙНЕ МОДЕЛЮВАННЯ ОДНОГО З РОЗДІЛІВ МАЙБУТНЬОЇ ЕКСПОЗИЦІЇ «УКРАЇНА НА ШЛЯХУ ДО НЕЗАЛЕЖНОСТІ» (1985—1991 рр.)

І.О. Роман,

ст. науковий співробітник ХІМ

Для Харківщини, як і для всієї України, період з 1985 р. по 1991 р., був неоднозначним. З легкої руки М. Горбачова, який активно проводив у життя реформаційний процес соціально-економічних і суспільно-політичних змін у країні, ця доба в історії отримала назву «перебудова». За своїми наслідками перебудова була дуже супереч-

ливим явищем, логічною кульмінацією якої став розпад тоталітарної держави і проголошення незалежності України [3, ст. 461].

Наприкінці 1980-х і особливо на початку 1990-х Союз потерпав від низки системних криз, найбільш очевидними з яких стали крах радянської економіки і параліч системи управління, поглиблений боротьбою за владу у Москві. Неспроможність керівництва СРСР впоратися з економічною кризою викликало роздратування громадян, тим більше, що ідеологія вже не виконувала мобілізуючої ролі, а лояльність до влади була підірвана потужними ударами: катастрофою на Чорнобильській АЕС, яку намагалися приховати, та непопулярною війною в Афганістані. Очільники СРСР, не в змозі впоратися з економічною кризою і задовольнити дедалі більші запити республік щодо коштів, товарів тощо, крізь пальці дивилися на спроби місцевого керівництва вирішувати ці питання самостійно, аж поки це не перетворилося на побудову економічних підвалин для унезалежнення республік [5, ст. 678].

1990-го року в способі мислення правлячої комуністичної еліти в УРСР стався серйозний злам. Мітингова стихія, коли на вулицях міст у 1989—1990-х роках з'являлися сотні тисяч людей, налякала «партократів» — на відміну від 1960-х влада не наважувалася розганяти їх силою. Гласність відкрила правду про злочини радянського режиму, що призвело до розчарування багатьох людей у комуністичних ідеалах.

Економічна криза підштовхувала і істеблішмент, і суспільство до пошуку нових форматів виживання. Спочатку в автономії, а потім і в незалежності стали вбачати спосіб убезпечення від неї [2, ст. 13].

Звичайно ж що Харківщина була невід'ємною частиною всіх тих процесів, що відбувалися в країні в цей неоднозначний період. Тому головне завдання — саме через призму тих подій показати у новій експозиції всі нюанси непростого життя у вирі якого перебував пересічний громадянин Харкова.

Для оптимального органічного відтворення цього короткого, але насиченого подіями відрізка часу в новій експозиції «Харківщина 1945—1991 рр.» планується створити тематико-експозиційний комплекс, який в свою чергу складатиметься з декількох блоків (відповідно до тематичної структури). Основною базою для побудови стануть фондові матеріали Харківського історичного музею, підібрані в процесі наукового проектування та розробки тематико-експозиційного плану (в якому відображений конкретний склад експозиційних матеріалів з усіма властивими їм науковими характеристиками) [7, с. 217].

Проблема полягає в тому, що наявність музейних оригінальних матеріалів для відтворення цих подій і явищ доволі невелика і одноманітна (площинного характеру). Внаслідок чого виникає нагальна потреба у залученні науково-допоміжних матеріалів, що у поєднанні з виразним нестереотипним художнім рішенням дозволить створити експозиційну модель адекватну історичним процесам конкретного виміру часу.

Відповідно з розробленою тематичною структурою планується висвітлити етапи перебудовного процесу, їх наслідки та цілий ряд інших питань цього розділу за такими темами:

Тема I. Харківщина в період наростання соціально-економічної кризи.

Тема II. Початок революційних змін. Гласність.

Тема III. Національне пробудження українського народу.

Кожна тема в свою чергу розподілена на декілька підтем і комплексів.

Наприклад, тема I присвячена «перебудовній» політиці М. Горбачова, а саме — «новому етапу розвитку радянського суспільства», який почався після квітневого Пленуму ЦК КПРС 1985 р. До неї входять підтеми, які розкривають наступні питання :

- «прискорення» — різке підвищення продуктивності праці, впровадження у виробництво досягнень науково-технічного прогресу тощо;
- співіснування на Харківщині різних форм господарювання / оренда; кооперативні, змішані, акціонерні, приватні товариства; участь іноземного капіталу/; спад в економіці / середина 1980 — початок 1990 рр./;
- Падіння рівня життя народу / дефіцит промислових та продовольчих товарів / талони, купони / та крах житлової і продовольчої програм;
- Соціально-економічні та екологічні проблеми Чорнобильської катастрофи та участь харків'ян у ліквідації аварії на Чорнобильській АЕС.

Цей значний інформаційний пласт проілюструвати в експозиції допоможуть музейні предмети основного і науково-допоміжного фондів.

Основне ядро становлять листівки та плакати з новими гаслами «перебудовної» політики (ПЛ-4255—4256, ПЛ-4279—4280, Л-9096, Л-9194—9195, Л-9178); та цілий ряд документів, які характеризують зміни в економічному житті суспільства, наприклад «нові методи господарювання» (Д-28420), накази та листівки які

сповіщають про перехід підприємств на госпрозрахунок та самофінансування (Л-9394, НДФ-10995, НДФ-10695), статут приватного підприємства (Д-29818). Цей комплекс доповнюють також фотодокументи, книги, брошури, газети, грошово-паперові знаки та монети цього періоду. На жаль, з предметів речового ряду репрезентується тільки продукція харківських кооперативів (ТК-5441, ТК-5442).

Більш насичений різноманітними матеріалами комплекс, що висвітлює трагічні події в Чорнобилі та участь харків'ян у ліквідації наслідків аварії: це документи (листівки, дипломи, картки переселенців), унікальні фотографії подій, плакати, книги, буклети, речі харків'ян, учасників ліквідації аварії. І у музеї і поза ним неодноразово створювалися виставки до річниць чорнобильської трагедії, тому ця тема добре розроблена і має в своєму арсеналі безліч варіантів подання її в новій експозиції.

Щодо висвітлення другої і третьої тем (Початок революційних змін; Гласність та національне пробудження українського народу), постає та ж сама проблема — велика кількість фотографій, документів, плакатів, листівок, газет і практично повна відсутність музейних предметів речової групи.

У зв'язку з обмеженістю музейної площі для створення цього експозиційного блоку, окрім розміщення основної частини документальних матеріалів на банерах, бажано задіяти манекени, столики, невеликі конструкції. Так, на банерах планується викласти хроніку основних подій:

I : документи, фотографії, газети, плакати і численні гасла цього періоду: «Перебудова», «Гласність», «Прискорення», «Нове мислення» тощо;

II : фотографії перших масових мітингів, документи і матеріали (статуси, мандати, посвідчення, листівки, об'яви, газети) які розповідатимуть про виникнення неформальних організацій на Харківщині / «Спадщина», «Меморіал», «Апрель»/;

- діяльність Народного руху України та зародження багатопартійності;
- Політичну боротьбу у Верховній Раді та вибори;
- загострення політичної ситуації в країні наприкінці 1990—1991 рр., березневий референдум 1991 р. та прийняття Декларація про Державний суверенітет України.

III : документи, фотодокументи, листівки, плакати та газети, які висвітлюватимуть:

- Національно-культурне відродження в Україні.

/ піднесення соціального статусу української мови. Поява нової символіки/;

- Повернення історичної пам'яті / репресовані діячі української культури. Розкриття «білих» плям — Голод 1922—1923, 1932—1933, 1947 років/;
- Спробу державного перевороту / Москва 19—21.08.1991 р. і Україна/,
проголошення незалежності України 24 серпня 1991 р. та створення самостійної української держави.

У столиках (як приклад), будуть викладені книги, значки, особисті речі харків'ян, грошові знаки, документи / декларації товариств, статуси різних «неформальних» організацій, посвідчення виборців, партійців тощо/, а у вітрині — головні символи майбутньої незалежної держави /прапори України, герби та супровідні до них документи/.

А для того щоб передати глядачеві динамізм цієї епохи — час блискавичних рішень, швидких реформ, становлення демократії, пошук виходу із економічної та політичної криз, перехід до нового посткомуністичного життя і весь тягар проблем пересічного громадянина у зв'язку з цим, — доречно внести елемент театральності, створення символічної картини цього періоду з поворотними моментами перебігу подій, поєднуючи наукову достовірність, контраст та художню виразність [1, ст. 32]. Саме тут для більш атрактивного та органічного сприйняття подій бажане використання предметно-художніх інсталяцій, які будуть провокувати глядача на перманентну інтелектуально-творчу співучасть, наприклад:

- Харківщина в період наростання соціально-економічної кризи — фото колаж численних страйків /робітників, шахтарів, студентів/, мітингів і демонстрацій протесту/, живого ланцюга від Києва до Львова тощо/ тринога з фотоапаратом, який фіксує події, календар і годинник — символи нової епохи /плакати, гасла, прапори/;
- соціально-економічні та екологічні проблеми — катастрофа на ЧАЕС та вивід військ з Афганістану/ манекени в обладунку учасників у ліквідації аварії на Чорнобильській АЕС та манекени у військовому спорядженні харків'ян, які виконували інтернаціональний обов'язок в ДРА/ фотографії, документи, муляжі зброї, імітація розбитої машини тощо/;
- падіння рівня життя народу — модель пустого прилавку магазину та фото колаж — численні черги до магазинів і банків / нові грошові знаки / корзина — умовний кошик

споживача, пуста скляна тара, мішки, авоськи, талони на цукор тощо/;

- кооператори, фермери, акціонерні товариства/фото колаж, документи, книги/; нові форми господарювання і як контраст — сапка та інший с/г інвентар, ватник, /;
- шлях до незалежності — карта СРСР розірвана на частини /відділення союзних республік / модель трибуни з мікрофонами/ нові лідери/ — виборча урна, над якими майорять нові прапори, гасла, транспаранти, фото колаж — виборці від Харківщини, нові організації, товариства, нова символіка, спроба державного перевороту/ фото подій у Москві/ референдум, плакати, постанови, прапор і герб України;

Створюючи подібні інсталяції необхідно врахувати сукупність цілої низки чинників, які впливають на процес художнього сприйняття і засвоєння певної кількості інформації глядачем. При цьому, перш за все, треба зберегти диспропорційний баланс між презентацією оригінальних музейних експонатів, справжніх «матеріальних свідків», документів епохи, та спеціально створеними експонатами — ілюстраціями, ефектними копіями, схемами, макетами і муляжами. Тільки у співавторстві, у творчому союзі художника і наукового співробітника, можна отримати, як результат, сучасну експозицію, яка буде спроможною активізувати співпереживання у глядача до історичних процесів, подій і явищ, які у часі були зовсім недавно і мали глибинні наслідки для суспільства [6, ст. 77], а саме:

- Основна маса населення України в результаті втрати вкладів в Ощадбанк, падіння зарплати, підвищення цін на промислову і сільськогосподарську продукцію, зростання інфляції суттєво збідніла.
- Розпач, невпевненість у завтрашньому дні, втрата соціального захисту з боку держави негативно позначились на духовному стані українського суспільства.
- Побудувати «гуманний демократичний соціалізм», який мав за задумом М. Горбачова і його прибічників, поєднати ринок з централізаторським плануванням, політичний плюралізм з керівною роллю КПРС, суверенітет республіки зі збереженням єдиної союзної держави, так і не вдалося.
- національно-культурне і духовне відродження українського народу лише означило основні напрямки руху вперед [4, ст. 261].

Таким чином нова експозиція буде створюватись використовуючи досвід попередніх років, доповнена новітніми концептуальними засадами експозиційної творчості.

А регіональний характер підходу та звільнення від ідеологічного пресу до відображення історичних процесів цього періоду, дозволить людині, яка прийде в музей, не тільки отримати інформацію а й відчувати свою причетність до недавнього минулого.

Література

1. Зыкова Т. Приметы советской эпохи // Музей. — 2007. — № 2. — С. 27—33.
2. Балан С., Павленко Р., Дуда А., Иванов О. Криза неспроможності // Український тиждень. — 2011. — № 22. — С. 12—17.
3. Калініченко В.В., Рибалка І.К. Історія України. Частина III: 1917—2003. — Х.: ХНУ, 2004. — С. 436—461.
4. Коріненко П.С., Бармак М.В., Терещенко В.Д. курс лекцій з історії України XX — на початку XXI століття. Частина II. — Тернопіль 2010. — С. 255—261.
5. Литвин В. Історія України. Підручник. — К.: Наукова думка, 2006. — С. 658—684.
6. Поляков Т.П. Смерть музея, или музейная экспозиция как феномен отечественной культуры прошлого века // Музей. — 2007. — № 5. — С. 74—80.
7. Шевченко В.В. Музеєзнавство: Навч. посібник. — К.: Університет, 2007. — С. 214—225.

АРХЕОЛОГІЧНІ ВИСТАВКИ ХАРКІВСЬКОГО ІСТОРИЧНОГО МУЗЕЮ: ПРОБЛЕМИ ТА ПЕРСПЕКТИВИ

М.В. Хоружа,
ст. науковий співробітник ХІМ

Починаючи з 2005 р. відділ археології щорічно репрезентує результати своїх досліджень археологічних пам'яток на виставці, що проходить у приміщенні Музею історії Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна (площа Свободи, 4) у рамках круглого столу або Міжнародної наукової конференції «Проблемы истории и археологии Украины». Крім того, відділ археології робив тимчасові пересувні виставки у Харківському технічному ліцеї № 9, у Харківській середній школі № 141. На цих виставках показувались ті артефакти, що були знайдені археологічними експедиціями музею у поточному році при дослідженнях пізньопалеолітичної майстерні біля с. Суха Кам'янка (Ізюмський р-н), пізньопалеолітичної стоянки

біля с. Кам'янка (Ізюмський р-н), Верхньосалтівського катакомбно-го та Нетайлівського ґрунтового могильників (Вовчанський р-н), кремаційного могильника салтівської археологічної культури біля с. Кицівка (Печенізький р-н). Головною метою цих виставок була демонстрація нових надходжень до археологічних фондів музею фахівцям, представникам історичної науки, краєзнавцям у рамках Міжнародної наукової конференції «Проблеми истории и археологии Украины». Ці виставки також були спрямовані на ознайомлення студентів та школярів тих навчальних закладів м. Харкова, з якими довгий час співпрацюють представники відділу археології, і які приймають участь в археологічних експедиціях музею. Демонстрація нових надходжень в археологічну колекцію музею у навчальних закладах мала за мету підвищити інтерес студентів та учнів старших класів до участі в археологічних дослідженнях музею, бо головною проблему усіх експедицій Харківського історичного музею є відсутність робочих рук, тобто людей, на плечі яких в експедиції лягає головний тягар — робота землекопа.

Ці виставки, виходячи з їх головної мети, будуються за стандартною схемою, що відповідає вимогам до подібних заходів [7, с. 258—265]. Матеріали виставки представлені експозиційними комплексами. Розпочинаються виставки матеріалам, що знайомлять відвідувачів з історією відкриття, дослідженням конкретної пам'ятки археології, та її розташуванням. Для цього подаються карти та фото розташування пам'яток, схеми та креслення досліджених ділянок, коротка історична довідка про історичний період, до якого відносяться представлені старожитності. Для більшої атрактивності даного експозиційного комплексу до його складу включаються фото з робочими моментами робіт на пам'ятці (робота на розкопі, дослідження комплексів, опрацювання знайдених артефактів тощо). Наступні експозиційні комплекси репрезентують власне археологічні матеріали, що були отримані при дослідженнях археологічних пам'яток. При цьому розподіл по експозиційним комплексам може бути проведеним за двома критеріями: 1) знайдені речі репрезентуються комплексами, відповідно до конкретних археологічних об'єктів — поховання, катакомба, тризна, поминальний комплекс тощо; 2) знайдені речі об'єднуються у групи за призначенням — знаряддя праці, предмети озброєння, предмети кінського спорядження, посуд, індивідуальні прикраси, металеві елементи одягу та вбрання, амулети тощо. Для придання більшої емоційності речовим комплексам, вони доповнюються кресленнями поховальних споруд, поховань та фотографіями, на яких зафіксовані робочі моменти їх дослідження.

Таким чином, ці виставки відділу археології Харківського історичного музею є своєрідною оперативною формою публікації музейної колекції [7, с. 259]. Наслідком цих виставок є не тільки демонстрація фондowych колекцій, але і ознайомлення фахівців та відвідувачів з результатами наукових та археологічних досліджень, з новими атрибутами, відкриттями. При побудові даних виставок проводиться систематизація нових археологічних матеріалів, перевіряється оригінальність речей, уточнюється їх датування та місця виготовлення. Крім того, у процесі проведення цих виставок-публікацій між співробітниками відділу археології музею та іншими фахівцями та краєзнавцями встановлюються взаємовигідні відносини та контакти, що сприяє подальшому вдосконаленню цієї форми роботи та отриманню інформації про нові, ще не відомі, пам'ятки археології.

Головним недоліком названих виставок є короткий термін їх експонування. Це пов'язано з тим, що виставки розгортаються на експозиційній площі іншого музею, у котрого існує свій план науково-просвітницьких заходів. Тому термін роботи виставок-презентацій коливається від двох тижнів до одного місяця. До того ж для експонування археологічних предметів з фондів Харківського історичного музею залучається обладнання, котре належить іншому музейному закладу — Музею археології та етнографії Слобідської України, що також впливає на час роботи виставок-презентацій. Ще одним недоліком цих виставок-презентацій була неможливість проведення по ним кваліфікованих екскурсій, бо співробітники Музею історії Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна не є фахівцями з археології, а співробітники відділу археології музею під час роботи виставок-презентацій виконували свої посадові обов'язки на своєму робочому місці — у Харківському історичному музеї.

Супроти вищесказаному, подібні виставочні проекти є досить актуальними в культурному житті міста та області, та можуть включати окрім власне виставок різноманітні програми — наукові, освітні, видавничі та тощо. Для цього було б доцільним: 1) створювати подібні археологічні виставки не за межами музею, а в його виставкових залах; 2) урізноманітнювати тематику археологічних виставок (показувати не тільки нові надходження до археологічних фондів, а і створювати тематичні виставки-дослідження, виставки-нарис тощо); 3) розробляти до відкриття виставок буклети, каталоги виставлених музейних предметів та іншу сувенірну продукцію.

Відсутність в Харківському історичному музею вільних площ для тимчасових виставок обумовило те, що на базі виставок-презентацій співробітниками відділу археології у співавторстві з художниками

була розроблена пересувна планшетна виставка «Скарби Верхньосалтівського археологічного комплексу», котра демонструвалася у Харківському технічному ліцеї № 9 та Харківській бібліотеці імені В.Г. Белінського. Ця виставка була зроблена на восьми окремих планшетах, котрі розповідали про історію відкриття Верхньосалтівського археологічного комплексу на початку XX ст. місцевим вчителем В.О. Бабенком, а також історію досліджень археологічних пам'яток комплексу харківськими археологами та зокрема співробітниками відділу археології Харківського історичного музею на чолі з В.Г. Бородуліним та В.С. Аксьоновим [1; 2; 3; 5]. Матеріали окремих планшетів розповідали про необхідні дозвільні документи на право проведення археологічних розкопок, про сучасну методику дослідження катакомбних поховань біля с. Верхній Салтів, та знайомили відвідувачів з найбільш цікавими та значимими речовими знахідками, котрі були знайдені за останні роки. Окремий планшет був присвячений життю та трудовим будням спільної археологічної експедиції Харківського історичного музею (керівник В.С. Аксьонов) та Харківського міського палацу дитячої та юнацької творчості (керівник Ю.О. Чижова). Відсутність у комплексах даної виставки реальних музейних експонатів, котрі були замінені їх фотографіями, перетворили виключно наукову виставку-презентацію в науково-популярну [7, с. 262—263]. Таким чином нова виставка отримала ще одну музейну функцію — науково-просвітницьку. Нажаль виключно просвітницька функція археологічної виставки має певні недоліки. Так, традиційний для показу археологічних матеріалів систематичний (колекційний) метод показу у даному випадку був витиснений ілюстративно-тематичним методом, що вплинуло на інтерес до виставки з боку глядачів. Тому після презентації пересувної планшетної виставки «Скарби Верхньосалтівського археологічного комплексу» у двох вище названих закладах вона припинила своє існування. Цей експеримент наглядно довів той добре відомий у музеєзнавстві факт, що глядачів більш приваблюють аутентичні музейні речі, ніж їх образи або навіть добре виготовлені копії [7, с. 237].

Більш вдалою була ідея з пересувною виставкою під назвою «Скарби скіфських курганів», котра була побудована на демонстрації голографічних зображень предметів скіфської матеріальної культури та супроводжувалась розповіддю співробітників відділу археології. Виставка експонувалася у середніх школах міста Харкова впродовж кількох років (1993—1998 рр.) та була розрахована на учнів 5—10 класів. Для цієї пересувної виставки був виготовлений комплект голограм, на яких були представлені предмети скіфської

добі, здобуті археологами Харківського історичного музею при дослідженнях у 1978—1980 рр. Пісочинського курганного могильника [4]. На голограмах були представлені музейні предмети, які у найбільш яскравому вигляді репрезентують матеріальну культуру скіфського населення Сіверськодонецького регіону: 1) предмети озброєння (наконечники стріл, наконечники списів та дротиків, мечі-акінаки); 2) кінське спорядження (вудила з псаліями різних типів, збруйні пряжки, прикраси ременів кінської збруї); 3) предмети, пов'язані з релігійними поглядами скіфського населення (різноманітні амулети, наверхш поховальних візків скіфських царів); 4) елементи одягу та вбрання представників соціальної верхівки скіфського суспільства з дорогоцінних металів (золоті пластини з головного убору знатної скіф'янки, сережки, різноманітні підвіски, гривня, браслети, каблучки); 5) предмети античного імпорту (посуд, прикраси). Групування музейних предметів на голограмах за тематичними комплексами обумовило і структуру розповіді, що супроводжувала їх показ. Розповідь базувалася на матеріалах, що знайшли відображення у четвертій книзі грецького історика Геродота, котра була присвячена війні царя персів Дарія зі скіфами [6, IV], та інших грецьких та римських авторів. Лекція-екскурсія розпочиналась зі вступу, в якому давалася коротка історична довідка відносно того, хто такі скіфи, звідки вони прийшли на територію сучасної України, та приводилася легенда, котру надав Геродот про військовий конфлікт скіфів з племенами кimmerійців [6, IV: 11]. При демонстрації військового спорядження скіфів співробітниками музею розповідали не тільки про специфічні риси скіфського наступального та захисного спорядження, а і про звичаї скіфів, що були пов'язані з військовою справою (зняття скальпу з ворогів, виготовлення ритуальних чаш тощо) [6, IV: 64, 65, 66]. Кінське спорядження демонструвалося у контексті висвітлення культури скіфів як матеріальної культури кочового населення (значення коня у господарстві і військовій справі, обряди пов'язані з конем, тощо). Показ голограм скіфських наверхш супроводжувався розповіддю про релігійні уявлення скіфського населення (пантеон богів, храм богу війни Аресу, легенда про походження скіфів від шлюбу зміеногої богині Апі та давньогрецького героя Геракла) та поховально-поминальні звичаї скіфів (за грецьким істориком Геродотом) [6, IV: 71, 72, 73]. Завершувала лекцію-екскурсію демонстрація голограм предметів з дорогоцінних металів та грецького імпорту, що були знайдені археологами при дослідженні поховальних пам'яток на території сучасної Харківщини. Ця частина розповіді була присвячена висвітленню

соціальних відношень у середині скіфського суспільства, та взаємовідносин скіфів з населенням грецьких міст-колоній Північного Причорномор'я. Закінчувалася лекція-екскурсія розповіддю про стан пам'яткоохоронної діяльності на теренах Харківщини та про археологічні експедиції музею.

Досвід набутий співробітниками відділу археології музею при роботі над вже згаданими виставками, в умовах відсутності у Харківському історичному музеї вільних експозиційних площ, а також необхідності посилення науково-просвітницької роботи, спонукає до створення нової пересувної виставки з археології. За основу нової виставки передбачається взяти доробки співробітників при створенні голографічної виставки «Скарби скіфських курганів». Враховуючи зміни в забезпеченні музею новітніми технічними засобами, планується замість голограм запропонувати глядачам короткий відеофільм на скіфську тематику та відеоряд оригінальних музейних предметів, пов'язаних з матеріальною культурою скіфського населення Сіверсько-донецького регіону. Цей показ буде супроводжуватися коментарями співробітника музею відповідно до розробленого відеоряду.

Таким чином, створення нової виставки дозволить поліпшити показники музею з виконання плану науково-просвітницької роботи.

Література

1. Аксьонов В.С. Нові дослідження Верхньо-Салтівського катакомбного могильника // *Археологічні дослідження в Україні 2005 — 2007 р.* — Київ — Запоріжжя, 2007. — С. 67—71.
2. Аксёнов В.С., Лаптев А.А. Работы на Верхне-Салтовском IV могильнике // *Археологічні дослідження в Україні — 2010.* — К. — Полтава, 2010. — С. 16—17.
3. Аксенов В.С., Хоружая М.В. Новые исследования Нетайловского могильника // *Археологічні дослідження в Україні 2005—2007 р.* — Київ — Запоріжжя, 2007. — С. 75—81.
4. Бабенко Л.И. Песочинский курганный могильник. — Харьков, 2005. — 284 с.
5. Бородулин В.Г., Пархоменко О.В. Дослідження катакомбних могильників салтівської культури в басейні р. Сіверський Донець // *Проблеми історії та археології давнього населення Української РСР. Тези доповідей.* — К., 1989. — С. 27—28.
6. Геродот *Історія в дев'яти книгах.* — К., 1993. — 576 с.
7. Основы музееведения: Учебное пособие / Отв. ред. Э.А. Шулепова. Изд. 2-е, испр. — М., 2010. — 432 с.

ДО ПИТАННЯ СТВОРЕННЯ ТЕМАТИЧНИХ ВИСТАВОК З ІСТОРІЇ ХІХ СТ.: АСПЕКТ ПОПУЛЯРИЗАЦІЇ НАЦІОНАЛЬНИХ НАДБАНЬ ТА ДОСЯГНЕНЬ

О.Д. Іванов,
науковий співробітник ХІМ

О.В. Богрова,
*мол. науковий співробітник
ХІМ*

У сучасних європейських і світових процесах глобалізації, коли втрачається індивідуальність національних культур та йде формування загальнолюдської цивілізації, надзвичайно важливим видається питання демонстрації тисячолітніх здобутків і досягнень самобутньої культури України, яка є невід'ємною частиною державної незалежності.

Саме музеї є багатофункціональними інститутами соціальної пам'яті, скарбницею духовних і матеріальних цінностей, зберігачем для усіх поколінь реліквій, які розповідають про найважливіші процеси суспільного розвитку нашої держави. З огляду на це, їх обов'язки полягають в оптимальному цілеспрямованому показі пам'яток матеріальної і духовної культури минулого і сучасного українського народу, популяризації фондкових колекцій, показі культурно-мистецького життя України влаштуванням комплексних, тематичних, історіографічних, персональних виставок, присвячених здобуткам та визначним сторінкам історії.

Виставкова діяльність музеїв — одна з важливих форм культурно-освітньої та популяризаційної роботи музеїв. Вона належить до пріоритетних напрямів розвитку музейництва, допомагає організувати і структурувати мистецькі, історичні та наукові процеси в українському суспільстві.

В широкому розумінні, виставка — це публічна демонстрація досягнень в області економіки, науки, техніки, культури, мистецтва та інших галузей суспільного життя.

На сьогодні в музейній практиці створено декілька типів музейних виставок — тематичні, звітні, фондові. Багато виставок є відгуком музею на події, що мають велике історичне і культурне значення. Характерним прикладом можуть слугувати ювілейні виставки. Знаменні дати дають привід для виставок, роль яких двояка. По-перше, ювілейна виставка стає частиною широкого суспільного святкування пам'ятної дати. По-друге, вони є своєрідним звітом музею

про науково-дослідну, фондову та експозиційну роботу по відповідній темі.

Фондова колекція Харківського історичного музею має велику кількість матеріалів XIX ст., а саме: історичних (документи, книги, монографії, фотографії, літографії, тощо) та етнографічних (одяг, взуття, посуд, предмети інтер'єрів, ремісничі вироби). Багато нумізматичних, фалеристичних, меморіальних пам'яток, та предметів, пов'язаних з воєнною історією цього періоду.

Зважаючи на це, протягом останніх десятиліть в нашому музеї була запроваджена система побудови короткочасних виставок, присвячених окремим сторінкам історії Слобожанщини XIX ст. («Старий Харків», «Церковна старовина», «Світ минулого», «Харків на рубежі XIX—XX ст.») [3, с. 93], ювілейних виставок, присвячених роковинам від дня народження видатних українців та харків'ян «Мальовнича Слобожанщина» до 150-річчя С.І. Васильківського (2004 р.) і «Харківщина очима митця пензля. До 150 річчя П.О. Левченка (2006 р.)»; «До 225-річчя з дня народження Г.Ф. Квітки-Основ'яненка» (2003 р.) та «До 230-річчя з дня народження Г.Ф. Квітки-Основ'яненка» (2008 р.); «Моїм землякам» до 155-річчя з дня народження М.Ф. Сумцова (2009 р.) та багато інших [4, с. 98—99].

В минулому році в Харківському історичному музеї була відкрита стаціонарна виставка «Харків. Історичні етюди. XIX ст.». Легка і незаангажована вона знайомить харків'ян та гостей міста з часом великих перетворень, викликаних новими реформами (селянська, адміністративна, земська, військова, судочинства та ін.), війнами (Вітчизняною війною 1812 року, російсько-турецькими війнами), соціальними та культурними змінами, ілюструє політичне, економічне, культурне життя нашого міста.

На сучасному етапі експозиційної роботи ХІМ видається доцільним, не руйнуючи і не знижуючи значення найбільш вдалих і цінних експозиційних розділів, комплексів і вузлів діючої виставки «Харків. Історичні Етюди. XIX ст.», поступово змінювати, доповнювати її новими. В якості цих доповнень можуть виступати самостійні колекційні та тематичні виставки з військової та економічної історії XIX ст., а також виставки, присвячені видатним особистостям Харкова.

Оскільки слобідські гусарські полки приймали активну участь у Вітчизняній війні 1812—1814 рр., актуальним постає питання створення виставки до 200-річчя цієї героїчної сторінки в історії Російської імперії, до складу якої входила і Україна. Домінантами нової виставки «Харківщина у період війни з Наполеонівською Францією 1812—1814 рр.» стануть комплекси пам'ятних знаків (орденів,

медалей, хрестів), присвячених Вітчизняній війні 1812 р.; зброя та спорядження тих часів; альбоми, присвячені подіям Вітчизняної війни 1812 р.; яскраво доповнять експозиційний образ поштові листівки з зображеннями визначних баталій та полководців.

Харків посідає одне з чільних місць серед найбільших індустріальних міст нашої країни. В місті розміщені промислові гіганти, час створення яких припадає на XIX ст. Враховуючи це, не викликає сумнівів необхідність побудови виставки «Харків промисловий», що буде спиратися на комплекси матеріалів Харківського паровозобудівного заводу, заводу сільськогосподарських машин Гельферіх-Саде, кахляного заводу Бергенгейма. Передбачається і залучення матеріалів, присвячених підприємствам легкої промисловості: фарфоро-фаянсової фабрики Кузнецова, кондитерської фабрики Ж. Бормана, прянично-цукрової фабрики Крамського та інших.

Розвиток промислового виробництва в XIX ст. сприяв перетворенню Харкова на один з найбільших торговельних центрів, яким він залишається і до сьогодні. Це стає об'єктивною передумовою до створення цікавої короткочасної виставки «Харків — торговельний», в основу якої будуть покладені комплекси монет та банкноти Російської імперії XIX ст., а також колаж фотографій та поштових листівок з видами харківських торговельних і фінансових установ.

В цих виставках передбачається використання спеціальних засобів архітектурно-художнього вирішення, а саме створення зон різнокольорового тентування стінки та стелі.

І науково-експозиційним відділом ведеться планомірна робота по створенню наукового проекту до тематичної виставки «Видатні діячі Харківщини», яка відповідатиме сучасній культурно-історичній ситуації та потребам суспільства.

У 2007 році вже була створена виставка «Сіячі освітянської ниви: просвітителі Слобожанщини кінця XIX — поч. XX ст.». Вона мала на меті об'єднати непересічних персоналій Харківщини II пол. XIX ст. за освітнім напрямком. Виставка була орієнтована на огляд учнівською та студентською аудиторією, мала стати цікавою для активних представників місцевої громадськості, людей, пов'язаних з освітньою та культурною працею. Але, на жаль, виставка не користувалася популярністю і згодом була демонтована.

Сьогодні в умовах задекларованого державою євроінтеграційного курсу постає питання про створення нової виставки, присвяченої видатним особистостям Харкова XIX ст., що зробили величезний внесок у розвиток не тільки української науки, але й світової. Науковці Харкова мали неабиякі зв'язки з іншими країнами. Випускни-

ки Харківського університету вдосконалювали свою освіту в Європі. Так, професор Л.Л. Гіршман, засновник офтальмологічної клініки, закінчивши Харківський університет, практичні навички здобував у клініці Пагенштехера у Вісбадені (Німеччина). Разом із тим, Європа знайомила з досягненнями харків'ян, які здобули там визнання. Наприклад, перший гінеколог і педіатр І.П. Лазаревич, друкував свої роботи в багатьох країнах Західної Європи, а сам автор був обраний почесним членом Товариства британських гінекологів [4, с. 49].

Хронологічно виставка охоплюватиме період XIX ст.

Пропонується використати комплексну схему побудови виставки, де гармонійно поєднуюватимуться комплексно-тематичний метод з ансамблевим. Слушним тут стане відтворення меморіальної обстановки, середовища, де жила або працювала людина. Саме це викликає найбільші емоції, допомагає уникнути умовного відокремлення від відвідувачів, які зможуть стати учасниками інтерпретованого історичного процесу.

У майбутній виставці пропонується висвітлити наступні теми:

«Видатні діячі природознавчих та точних наук у Харкові»

«Видатні діячі гуманітарних наук Харківщини»

«Творчість видатних літературних діячів Харківщини»

«Талановиті майстри пензля Харківщини»

«Діяльність видатних архітекторів Харківщини»

«Видатні фотографії Харківщини»

Провідною ланкою передачі інформації в тематичній виставці «Видатні діячі Харківщини» стане експозиційний комплекс, в якому предмети в їх зв'язках несуть закінчений експозиційний вислів.

Відвідувачі матимуть змогу побачити меморіальні речі І.І. Мечникова, В.П. Воробйова, В.Я. Данилевського, Л.Л. Гіршмана, М.Ф. Сумцова, Г.Ф. Квітки-Основ'яненки, П.А. Грабовського, О.М. Іваницького, А.К. Федецького та багатьох інших.

Передбачається створення виставки, що спиратиметься тільки на оригінальні предмети, переважна більшість з яких має меморіальну цінність.

Багато експонатів, які пропонується використовувати, володіють одночасно атрактивністю і асоціативністю. Предмети XIX ст., безперечно, привертають увагу своїм зовнішнім виглядом. В той же час відомості внутрішньої інформації про історію побутування або походження предмету, про людей і події, пов'язаних з ним, про його меморіальне значення і тому подібне, передані в експозиції через етикетаж або розповідь екскурсовода, викликають цілий ланцюг уявлень і з'являється асоціативний зв'язок. У людини, наприклад

через музейний предмет або їх комплекс, може з'явитися відчуття причетності до процесів і явищ минулого, сьогодення і майбутнього. Наявність цих особливостей предметів дозволяє їх використовувати у виставці для найбільшої емоційної дії на відвідувача.

Відтворюючи обстановку, експозиціонер сподівається, що так само буде відтворюватися і образ людини: на основі власних речей, спогадів його самого та його сучасників, результатів його праці, архівних матеріалів. В результаті вивчення життя та діяльності людини, у відвідувача на основі його суб'єктивного емоційного уявлення повинен скластися умовний образ того, про що розповідає виставка.

Об'єднуючим образом виставки може стати будинок національних надбань, кожна кімната якого — це кабінет літератора, лабораторія вченого, майстерня художника.

Комплекси речей тих видатних постатей, чії кімнати не будуть представлені в будинку, можуть бути розміщені як в модернізованих вітринах та столиках, так і в стилізованому обладнанні, що в своїх формах буде повторювати прийоми художньої епохи XIX ст.

Великі можливості для посилення емоційного впливу на глядача краються в майбутньому кольоровому вирішенні виставки. За допомогою кольору можна виділити найважливіші елементи або об'єднати їх в єдине ціле. Пропонується використовувати нейтральні кольори, які перешкоджають швидкій стомленості очей.

В освітленні виставки планується використовувати приховані розсіюючі лампи. Для виділення найбільш крупних і унікальних експонатів передбачається місцеве освітлення, яке включається в ході екскурсії.

Використання аудіо- та відеозасобів про XIX ст. між експозиційними комплексами допоможе оживити виставку та сприятиме доповненню її експозиційного та художнього образу.

Передбачається налагодження системи презентаційних заходів для популяризації культурного надбання Харківщини. Серед них — виставка-продаж перевиданих книг видатних вчених, творів літератури, мистецьких альбомів та каталогів, альбомів архітектурних пам'яток.

Таким чином можна дійти висновку, що всі засоби побудови виставки допоможуть «прив'язати» представлені матеріали до конкретного історичного періоду, а також сприятимуть донесенню до глядача значущості культурних надбань України.

Запропоновані виставки можуть стати основою для створення системи пересувних виставок по історії XIX ст., що допоможуть на основі представленого матеріалу зацікавити населення і залучити

до музею. Таким чином, вирішується питання обмеженості експозиційних площ, розширюється діяльність музейної сфери.

Виставки до ювілейних дат посідатимуть чільне місце серед пріоритетних напрямків роботи Харківського історичного музею, бо пам'ять про події та видатних особистостей, що прославили наше місто, повинна бути вічною і одне з завдань музею — донести це до відвідувача.

Наша держава має величезний за обсягом музейний фонд пам'яток загальнолюдської цінності, різнопрофільну мережу музеїв, безліч оригінальних культурно-історичних об'єктів, які підлягають музеєфікації, досвідчених і талановитих фахівців-практиків, давні традиції музейництва, певні вартісні новації. Усе це разом становить реальну основу для розвитку самобутньої національної школи музеєтворення, здатної активно сприяти самоствердженню українського суспільства в умовах незалежності та спроможної гідно презентувати образ України світовій спільноті.

Література

1. Аламбре Б. *Культура, коммуникация и музейное дело* / Б. Аламбре // *Museum*. — 1992. — № 172. — С. 27—28.
2. Вайдахер Ф. *Загальна музеологія* / Ф. Вайдахер. — Львів: Літопис, 2005. — 632 с.
3. Желтобородова О.А. *Особливості висвітлення та нові аспекти музейної інтерпретації історії Харкова XIX ст.* / О.А. Желтобородова / Сімнадцяті сумцовські читання. — Х.: Майдан, 2011. — С. 90—97
4. Конюшенко Ю.А. *Досвід експозиційної роботи ХІМ з історії Харкова XIX ст. і пріоритетні напрямки розвитку* / Ю.А. Конюшенко. — Х.: Майдан, 2011. — С. 97—103
5. *Музей на межі тисячоліть: минуле, сьогодення, перспективи: 36 тез доп. та повідомл. Міжнар. наук. конф., присвяч. 150-літтю від дня заснування Дніпропетр. іст. музею ім. Д.І. Яворницького.* — Дніпропетровськ, 1999. — 177 с.
6. *Музейные термины. Сборник научных трудов.* — М.: ЦМРСССР, 1986. — 512 с.
7. Потапов А. *Музейный предмет и его эмоциональное восприятие* / А. Потапов, Ю. Максименко // *Мир музея*. — 2004. — № 10. — С. 18—21
8. Рутинський М.Й. *Музеєзнавство: Навч. посіб.* / М.Й. Рутинський, О.В. Стецюк. — К.: Знання, 2008. — 428 с.
9. *Харків — моя мала Батьківщина: Навчальний посібник з народознавства* / Харк. дер. пед. ун-т ім. Г.С. Сковороди / За ред. Г.Ф. Прокопенка. — Х.: ОВС, 2003. — 544 с.

«КОЛИ МІСТО ВПРИТУЛ ДО СЕРЦЯ» (ІННОВАЦІЙНИЙ ТА ІНТЕРАКТИВНИЙ ПОТЕНЦІАЛ КРАЄЗНАВЧОЇ ВИСТАВКИ)

*М.М. Красиков,
канд. філол. наук, директор
Етнографічного музею
«Слобожанські скарби»
ім. Г. Хоткевича НТУ «ХПІ»*

У масовій свідомості музеї залишаються у першу чергу просвітницьким закладом. У краєзнавчі музеї люди йдуть переважно для того, аби розширити свої знання про історію певної місцевості. Що відбувається потім? Побачене, почуте, прочитане у музеї — лягає у «льох» пам'яті і лежить там, як то кажуть, «до запитання».

Однак краєзнавча експозиція може бути не тільки «ілюстрацією» до сторіночки з підручника історії чи етнографії. Краєзнавство, на відміну від суворого академізму науки, не зобов'язує максимально об'єктивізовувати інформацію. Навпаки, оскільки краєзнавство є **екзистенційною потребою** будь-якої інтелігентної людини [8—14], суб'єктивний фактор у ньому грає визначальну роль: це історія *твого* краю і, відповідно, *твоя* історія. Відчути минуле не як стороннє (хоча і цікаве), а як **власну історичну пам'ять, власне історичне буття** — саме на таке сприйняття експозиції варто спрямовувати зусилля сучасним музейникам. І тоді д і а л о г з відвідувачем буде не тільки можливим, а й неминучим. Більше того, зроблена з душею краєзнавча виставка «провокує» звернення людини до пошукової роботи.

Наприклад, виставка «Мистецтво солодкого життя», підготована корпорацією «Бісквіт-шоколад» та Рекламним агентством «ІРІС» і експонована восени 2011 р. у Харківському художньому музеї, містила, власне, колекцію «фантиків», обгортки цукерок та печива — щоправда, з певним «стажем»: деяким з них було понад 100 років. Вражали сцени з військового життя (фотографії!) на обгортках часів 1-ої світової війни, «навчальні» обгортки 1920-х — 1930-х рр. — начні посібники з історії та географії (напр., «Народи світу»). Виявилося, що «фантик», на який ми часто не дивимося, цікавлячись лише тим, що всередині, і автоматично викидаємо у найближчу урну, — є не тільки **артефактом**, а й **фактом історії**. Скажімо, шоколадний набір «Харків» 1940-х — 1950-х рр. зберіг для нас будинок консерваторії з фігурами вгорі, що давно вже втрачені, і післявоєнний Палац

піонерів та школярів (теперішній Палац одруження на Сумській) з левами, які не сидять, як зараз, при вході, а містяться на парадних стовпах метрів за 40 перед будинком, де була дивної краси чавунна огорожа. Глядачі з подивом вдивлялися у зображення ротонди у Саду ім. Т. Шевченка — де вона була, коли побудували, коли знесли? Люди виходили з виставки з запитаннями і найдопитливіші здійснювали справжнє краєзнавче дослідження: йшли до бібліотеки ім. В. Короленка, розпитували старожилів, переглядали старі домашні альбоми, «рилися» в Інтернеті.

Ще більш «провокативний» характер мають виставки «Харківські дворики», організовані Етнографічним музеєм «Слобожанські скарби» ім. Г. Хоткевича НТУ «ХПІ» та низкою інших громадських, державних та приватних інституцій: Профспілковим комітетом студентів НТУ «ХПІ», Харківським художнім музеєм, Харківським музеєм приватних колекцій, Асоціацією випускників ХНУ ім. В.Н. Каразіна, Центром краєзнавства ХНУ ім. В.Н. Каразіна, історичним факультетом ХНПУ ім. Г. Сковороди, Українським товариством охорони пам'яток історії та культури, Харківським науково-методичним центром охорони культурної спадщини, Культурним центром «Новий Акрополь», театрами «Ланжерон» та «P.S.», Центром сучасного мистецтва «Нова сцена», Творчим центром «Апарте», видавництвами «Раритети України», «САГА», «АССА», Рекламним агентством «ІРІС» та ін.

Ці виставки створюються за результатами Миського краєзнавчого конкурсу студентських художньо-дослідницьких робіт «Харківські дворики», що проходить із 2010 р. Конкурс триває — у травні 2012 р. будуть підведені підсумки IV конкурсу і у Харківському художньому музеї втретє експонуватимуться художні фото, живопис, графіка, а також тексти, що стосуються потаємних куточків старого міста. А роботи, представлені на II та III конкурси, вже побували у Пархомівському художньому музеї, Харківському Літературному музеї, Харківському Будинку Актора, Харківському національному університеті ім. В.Н. Каразіна, Харківському національному університеті радіоелектроніки, Харківському національному педагогічному університеті ім. Г. Сковороди, Народній українській академії, Харківському національному автодорожньому університеті, Харківській національній академії міського господарства, Харківській державній академії дизайну та мистецтв.

У виставках брали участь не тільки конкурсанти — студенти Національного технічного університету «Харківський політехнічний інститут», Харківського національного університету ім. В.Н. Каразіна,

Харківського національного педагогічного університету ім. Г. Сковороди, Харківської державної академії дизайну та мистецтв, Харківського художнього училища, Харківської національної академії міського господарства, Харківської державної академії культури, — а й учні Художньої школи ім. І.Ю. Рєпіна, знані фотомайстри Володимир Оглоблін, Ігор Лаптев, Ігор Нещерет, професійні художники Олександр Лисенко, Олександр Шило, Роман Агасян, В'ячеслав Шуліка, В'ячеслав Панов, Ілля Лучковський, Марія Безнощенко-Лучковська та ін.

Не тільки репортажі з виставок чи інформація про конкурс, а й самі студентські проекти неодноразово публікувалися у харківській періодиці, висвітлювалися у телепередачах [1—7, 14—31].

У межах виставок пройшла низка культурологічних акцій: відзначення 100-річчя від дня народження знаного дослідника історії харківської архітектури Олександра Лейбфрейда [25]; три вечори, присвячені славетній художниці Зінаїді Серебряковій, причому 19 вересня 2011 року, у день пам'яті землячки, на будинку по вул. Червоножовтневій, 25, де мешкала у 1919—1920 рр. художниця, було відкрито меморіальний банер, а вечір пройшов безпосередньо на подвір'ї [24]; у день її народження на запрошення створеного учасниками проекту Неформального товариства друзів Зінаїди Серебрякової приїздили з Москви родичі художниці Катерина Лансере та Павло Павлінов; певний резонанс викликала у харків'ян проведена у День міста акція «Старі дворики — старі ігри», де старожили, що прийшли на виставку «Харківські дворики» до Будинку Актора, розповідали, у які ігри вони грали у міських подвір'ях 50—70 років тому [21].

Інтерактивність цього проекту полягає у тому, що кожен відвідувач виставки не тільки дізнається про незнайомі будинки та людські долі, з ними пов'язані, або — завдяки художньому баченню авторів проектів — сприймає по-новому знайомі дворики і споруди, — глядач мимоволі пригадає принаймні кілька подібних подвір'їв, повз які він, можливо, проходить щодня, не звертаючи на них особливої уваги і починає підозрювати, що вони теж мають свою цікаву історію і свою втаємничену красу, яку варто схопити фотоапаратом, пензлем або олівцем. Насправді у світі, крім краси, нічого нема, тільки нам не вистачає здібності це побачити і зрозуміти. А історія — на кожному кроці, у кожній старій цеглині.

Інноваційний характер хорошої краєзнавчої виставки у тому, щоб побачити звичайне — новим, невідомим і цікавим. А що — потім? У кожного — по-різному: хтось почне справжнє дослідження, хтось

приведе на виставку онука, хтось просто іноді згадає побачене і почуте в музеї. Однак у будь-якому разі людина відчує свій двір, своє місто «впритул до серця», як висловилася сучасна харківська поетка Олена Рибка. А це — дорогого коштує.

Література

1. Бураковская Т. Беззащитная красота харьковских двори́ков / Т. Бураковская // *Время*. — 2011. — 9 июня. — С. 7.
2. Бураковская Т. В гостях у «Харьковских двори́ков» / Т. Бураковская // *Время*. — 2012. — 18 янв. — С. 7.
3. Бураковская Т. Харьков, который мы теряем / Т. Бураковская // *Время*. — 2011. — 4 февр. — С. 5.
4. Быстрый А. Харьков, который мы теряем / А. Быстрый, Н. Донченко, Н. Сытник // *Время*. — 2011. — 1 марта. — С. 1, 7.
5. Гурская И. «Мы из Харькова!» / И. Гурская, Е. Стельмухова // *Время*. — 2011. — 2 июня. — С. 4.
6. Добролюбов Н. Таємниці харківських двориків / Н. Добролюбов // *Главное*. — 2011. — 26 февр. — С. 5.
7. Козан Н. Місто, яке ми втрачаємо / Козан Н. // <http://news.kh.ua/kharkov/17819-fotovystavka-misto-yake-mi-vtrachayemo-otkrylas-v.html>
8. Красиков М.М. Буття у культурі як екзистенційна проблема: (пед. аспект) / М.М.Красиков // *Современный инженер и выживание человечества : материалы междунар. науч.-техн. конф.* — Х., 1996. — С. 10—11.
9. Красиков М.М. Город как памятник Городу: (проблема сохранения «типовой» застройки) = City As A Monument To Itself (Problem of «Typical» Development Preservation) / М.М.Красиков // *Городская культура и среда метрополии = City Culture and Environment of Metropolis : тез. междунар. конф. Харьков, 28—30.10.2008.* — Х., 2008. — С. 50.
10. Красиков М.М. Краеведение как экзистенциальная проблема / М.М. Красиков // *Материалы и тезисы научной конференции, посвященной 30-летию кафедры источниковедения и археологии ХГУ (II Астаховские чтения), 1—2 нояб. 1994 г.* — Х., 1994. — С. 121—122.
11. Красиков М.М. Культурний сенс навчального етнографічного музею / М.М. Красиков // *Інформаційна та культурологічна освіта на зламі тисячоліть : матеріали міжнар. конф. до 70-річчя ХДАК.* — Х., 1999. — Ч. 1. — С. 94—98.
12. Красиков М.М. Місто, яке ми втрачаємо / М.М. Красиков // *Student's news: офиц. вестник профкома студентов НТУ «ХПИ».* — 2009. — 25 сент. (№ 2). — С. 4—6; www.sn.profkom-khpi.org.
13. Красиков М.М. Урбаніка як сфера університетської педагогіки / М.М. Красиков // *Проблеми та перспективи формування національної гуманітарно-технічної еліти: зб. наук. праць.* — Х., 2010. — С. 116—124.

14. Красиков М.М. Этнографический музей: от музеефикации быта до сакрализации бытия / М.М. Красиков // Методичні рекомендації Всеукраїнської наради директорів обласних центрів народної творчості 16—18 вересня 2009 р. «Сучасні тенденції культури та державна і регіональна культурна політика». — Х., 2009. — С. 113—116.
15. Леус Т. Дворик Александра Шевченко / Т. Леус, И. Мирошниченко, В. Болтенко // Время. — 2011. — 1 июля. — С. 7.
16. Малютина О. Город, который мы не должны потерять! / О. Малютина // Політехнік. — 2010. — 15 берез. (№ 7—8). — С. 6.
17. Малютина О. Как сохранить наше культурное наследие?: (О краеведческой деятельности этнографического музея «Слобожанські скарби» им. Г. Хоткевича) / О.Малютина // Україна і світ: гуманітарно-технічна еліта та соціальний прогрес: матеріали міжнар. наук.-теоретич. конф. студ. і аспірантів. 21—22 квітня 2010 р. — Х., 2010. — С. 17, 23.
18. Маценко Н. Місто, яке ми втрачаємо / Н.Маценко // <http://www.artcross.com.ua/content/m%D1%96sto-yake-mi-vtracha%D1%94mo>
19. Михайлов К. «Харківські дворики» у Пархомівці / К. Михайлов // Слобідський край. — 2011. — 30 черв. — С. 10.
20. Михайлов К. Путешествие «Харьковских двориков» / К. Михайлов // Главное. — 2011. — 2 июля. — С. 5.
21. Михайлов К. Старые дворики — старые игры / К. Михайлов // Главное. — 2011. — 3 сент. — С. 5.
22. Мнішек І. Про харківські дворики — з душею / І. Мнішек // Слобідський край. — 2011. — 21 трав. — С. 15.
23. Можейко И. Чтобы не потерять / Можейко И. // Харьковские известия. — 2010. — 21 янв.
24. Можейко І. На терасі в Харкові століття тому / І. Можейко // Слобідський край. — 2011. — 24 верес. — С. 14.
25. Можейко І. Славного архітектора Олександра Лейбфрейда згадували в день його 100-річчя / І. Можейко // Слобідський край. — 2011. — 8 жовт. — С. 13.
26. Попова Н. Прогулка по дворам несбывшихся надежд / Н. Попова, М. Проценко, Е. Ильина // Время. — 2011. — 19 июля. — С. 7.
27. Семененко О. Дворик, в котором живет солнце / О. Семененко, О. Чумак, Д. Филоненко // Время. — 2011. — 11 авг. — С. 7.
28. Тергоев Д. Бекетовские дворики / Д. Тергоев, Д. Ушаков // Главное. — 2011. — 26 февр. — С. 5.
29. Чеботов К. Рай для художника / К. Чеботов // Главное. — 2011. — 2 июля. — С. 5.
30. «Харьковские дворики» // Губерния. — 2011. — Июль. — С. 38.
31. Юр'єва І. Відкривачі таємниць харківських двориків / І. Юр'єва // Слобідський край. — 2011. — 25 січ. — С. 10.

**І.П. БІЛОКОНСЬКИЙ (1855—1931 рр.):
МОЖЛИВОСТІ ЗАЛУЧЕННЯ ПОСТАТІ І ТВОРЧОСТІ
ДО НАУКОВО-ДОСЛІДНОЇ ТА ЕКСПОЗИЦІЙНОЇ
РОБОТИ МУЗЕІВ ХАРКІВЩИНИ**

*Н.М. Малиновська,
канд. іст. наук, доцент МСУ
(Харків)*

Музейні відвідувачі й працівники звикли, і небезпідставно, визначати цінність персоналії її суспільною вагою, її роллю у визначних історичних подіях. І.П. Білоконський (1855—1931 рр.) — відомий свого часу земський діяч і літератор — ніколи не був активним учасником українського суспільно-політичного руху. Уродженець Новозибківського повіту Чернігівської губернії, студентом Новоросійського університету, він був заарештований з випадкового приводу, через обмову, засланий до Сибіру, потім, по закінченні терміну заслання повернувся у 1886 р. до Європейської Росії і подальші роки служив у земствах, займався одночасно літературною роботою, переважно висвітлюючи питання місцевого самоврядування в системі тодішньої бюрократії. Харківських краєзнавців і музейних працівників особа І.П. Білоконського може зацікавити тому, що він працював у Харківському земстві, був секретарем Харківської губернської земської управи, дійсним членом Харківського товариства поширення в народі грамотності, проживши у нашому місті свої останні 30 років. Життя і творчість цього діяча припали на складний і доленосний період історії України: політичний етап національного відродження, зародження ідеї національної державності, революційні події 1917—1921 рр., перше десятиліття радянської влади. Постать І.П. Білоконського не була предметом спеціального вивчення внаслідок тривалого забуття та розпорошеності джерел, тому сьогодні ім'я цього діяча і письменника, який став близьким до значного кола учасників революційного руху 1870—1880-х рр. — Д. Лизогуба, Л. Симиценка, А. Желябова, В. Короленка, мало відоме навіть фахівцям. У загальних рисах життя і діяльність І.П. Білоконського висвітлено у працях визначних радянських істориків — М.Г. Седова, В.А. Твардовського, М.Л. Карпачова, Т.М. Кириченка, М.С. Вахрушева, М.П. Рудька, А.К. Волощенко, Н.М. Пірумової, К.Ф. Шацillo, В.І. Акімова, В.С. Голубева та ін. Історик з Чернігова, батьківщини І.П. Білоконського, В.І. Панченко, присвятив цьому діячеві дисертаційне дослідження [4].

Мета цієї статті — розкрити можливості, які може дати творча спадщина І.П. Білоконського для музейної роботи. Для цього поставлене завдання проаналізувати доробок обраного громадського і наукового діяча, його життєвий шлях на предмет їх відтворення музейними засобами.

Як і більшість тодішньої буржуазної інтелігенції, І.П. Білоконський був далекий від радикального революційного руху. Виключну роль у політичних перетвореннях Російської імперії він надавав переконанню, силі друкованого і усного слова, народній просвіті. Це випадкова для революційного руху і заслання людина, яка досить співчутливо була до них налаштована і ворожа тодішньому самодержавно-бюрократичному порядку.

Яка ж цінність його постаті і творчості для сучасного українського історика і музейного відвідувача?

В останнє десятиліття свого життя І.П. Білоконський працював над детальними спогадами. Два їх томи були надруковані за життя автора, зберігаються у фондах ХДНБ ім. В.Г. Короленка [1], [2]. Третій том надрукований не був, рукопис зберігається у Центральному державному архіві літератури і мистецтва Російської Федерації. Спогади охоплюють період з 1870-х — по 1905 рр. Це роки піднесення і розгрому народовольського руху, період, який започаткував перехідну добу у вітчизняній історії.

Як громадський, земський діяч і письменник, він стикався з усіма широкими колами діячів того часу, — відомими письменниками, вченими, політиками, бюрократією, провінційними чиновниками, обивателями і т. ін. Він вмilo і просто вводить читачів у добу, яку описує, розкриває цілу галерею постатей олександрівської доби, ви-мальовує картини чиновницької сваволі і самодурства, обивательської розгубленості, безсилля і безідейності інтелігенції.

Перший том відрізняють низка детальних картин повсякденного життя української студентської молоді 1870-х рр. Це, зокрема, цікава розповідь про «колонію» Д. Лизогуба і підтекст його арешту; про побут родини Симиренків, чий будинок був своєрідним культурним осередком, про невдалу спробу І.П. Білоконського згідно зі своїми тодішніми переконаннями виїхати до села і зайнятись обробітком землі, яка швидко закінчилася через його неспроможність до селянської праці. Згадане українське студентство Київського університету, яке хизувалось у національному одязі в ті часи, коли форма не була обов'язковою; описані провокації поліцією сутичок зі студентами з метою обґрунтування широких репресій проти них. Докладно висвітлено умови, в яких перебували політичні в'язні під

час арешту та заслання. Це — зворотний бік активного суспільного руху, без якого історія постає як однобічний процес, позбавлений свого природного оточення.

Погляди І.П. Білоконського, втілені у його працях, слід визнати за помірковані. Він бачив сутність революції в проголошенні політичної свободи, рівності, ліквідації важкої поліцейської опіки царату, захоплювався правовим устроєм європейських держав, провідною суспільною силою вважав інтелігенцію. Спостерігаючи сільське життя, І.П. Білоконський бачив перш за все сільську відсталість, невігластво і темноту, пояснюючи їх гнітючим устроєм абсолютизму, який не сприяє активній культурно-просвітницькій роботі на селі. Цікаві характеристики він дав людям, з якими зустрівся. Всі громадські діячі, літератори і вчені змальовані м'якими і світлими тонами; бюрократи — темними і різкими. Оцінка всіх досить однобічна — як «хороших» чи «поганих» людей — оцінка пересічного громадянина, яка не враховує ані суспільного становища, ані політичного значення. Однак ці особливості властиві перш за все сумнівним спробам узагальнень І.П. Білоконського. Вони не заважають дослідникові виокремити зі спогадів все фактично цінне, що дасть живе уявлення про один з найменш вивчених, але дуже цікавих періодів 1870-х — поч. 1900-х рр. Зокрема це стосується питання про місце народовольського руху і його ідей в історії суспільно-політичної думки України і їх співвідношення з загальнолюдськими цінностями. У світосприйнятті І.П. Білоконського на першому місці було почуття власної гідності і порядності. Саме такі якості знаходив він у активістів народовольського руху. Таку оцінку по суті повторює інший видатний уродженець Харківщини М. Хвильовий: «Рисаківими і Перовськими керувало почуття власної гідності» [5, с. 199].

Таким чином, спогади І.П. Білоконського мають значний інтерес для науково-дослідної роботи як історичних, так і літературних музеїв як джерело інформації про повсякденне життя Східної України наприкінці XIX ст. Вони демонструють, чим жив пересічний український інтелігент, як змінювались його погляди, якою взагалі була картина його світу. Це одна з тих постатей, яка може пов'язати дореволюційний, революційний і пореволюційний періоди історії України і нашого краю і тому доречно доповнить відповідні експозиції. Матеріали, зокрема світлини, можна знайти у виданнях спогадів і відповідних фондах Державного архіву Харківської області.

Отже, вивчення фактичного матеріалу спогадів і художніх творів І.П. Білоконського на предмет відтворення предметної дійсності може дати цікавий матеріал про організацію побуту різних верств

населення нашого і сусідніх регіонів, комунікації, організацію господарства, духовне життя. Цей матеріал може дати нові експозиційні рішення, цікаві оповідання поживлять екскурсію, стануть доповненням до проведення науково-просвітницьких заходів.

Література

1. Белоконский И.П. Дань времени: [Воспоминания] — Ржев, — 1928. — 371 с.
2. Белоконский И.П. В годы бесправия: [Воспоминания] — М., Ч. 2. — 1930. — 160 с.
3. Константинов М. Предисловие // Белоконский И.П. В годы бесправия: [Воспоминания] — М., Ч. 2. — 1930. — С. 3—10.
4. Панченко В.І. Громадсько-політична та наукова діяльність І.П. Білоконського (1855—1931). Автореф. ... канд. іст. наук. — Харків, 2011. — 18 с.
5. Хвильевый М. Украина или Малороссия? // Дружба народов. — 1990. — № 7. — С. 192—200.

КОМУНІКАЦІЙНИЙ ПІДХІД У СТРУКТУРІ МУЗЕОЛОГІЧНОГО ЗНАННЯ

МУЗЕЇ ХАРКІВЩИНИ У 2011 РОЦІ

А.В. Панченко,

*зав. науково-методичного
відділу ХІМ*

Аналізуючи роботу музейних закладів Харківщини у 2011 році доводиться констатувати, що складна економічна ситуація та фінансова криза в державі негативно вплинули на подальший розвиток музейної справи області.

У порівнянні з 2010 роком значно скорочені обсяги проведених ремонтних робіт (якщо в 2010 році ремонтні роботи різної складності проведені у 19 музеях області, то у 2011 поточні ремонти проведені тільки у 10-ти музеях: з них найзначнішим є ремонти даху Харківського художнього музею та Первомайського краєзнавчого музею, а також капітальний ремонт будівлі Таранівського музею гвардійців-широнинців — філії Зміївського краєзнавчого музею. У той же час, щонайменше 16 музеїв області потребують капітального ремонту. У тому числі не закінчено ремонт в Історико-археологічному музеї-заповіднику «Верхній Салтів», будівля музею Меморіального комплексу «Висота Маршала І.С. Конєва» і на сьогодні продовжує підтоплюватися, спостерігається значне протікання крівлі, відсутня система водопостачання, продовжують протікати дахи у Харківському історичному музеї та Сахновщинському краєзнавчому музеї, в Ізюмському, Первомайському, Шевченківському краєзнавчих музеях через відсутність ремонту закриті експозиційні зали.

Продовжують залишатися без опалення Богодухівський та Чапаєвський краєзнавчі музеї, Історико-археологічний музей-заповідник «Верхній Салтів» та музей Гната Хоткевича — відокремлений відділ Харківського літературного музею.

Тільки для музеїв обласного підпорядкування у повному обсязі виділялися кошти на охоронні послуги. З 24 музеїв районного під-

порядкування тільки 3 має охоронну сигналізацію і 10 — сторожову. З 5-ти музеїв, що підпорядковані Харківській міській раді, тільки Харківський літературний музей має сторожову охорону (охорона та пожежна сигналізація відключені через відсутність фінансування), всі інші музеї зовсім не охороняються, а Музей приватних колекцій не має свого приміщення. Через відсутність належної охорони у минулому році у філії Зміївського краєзнавчого музею — Музеї бойового братерства у с. Соколово та з Краснопавлівському краєзнавчому музеї були скоєні крадіжки музейних предметів, у тому числі із вмістом дорогоцінного металу.

22 музеї потребують повного оновлення існуючих експозицій або й створення нових (через відсутність експозиційного обладнання у виставковому режимі працюють Ізюмський, Куп'янський, Валківський, Первомайський, Зміївський краєзнавчі музеї, Меморіальний музей-квартира сім'ї Гризодубових повністю закритий для відвідувачів). За минулий рік для створення експозиції були виділені кошти тільки Таранівському музею гвардійців-широнинців — філії Зміївського краєзнавчого музею.

Разом з тим, слід відзначити, що на сьогодні музеї Харківщини виходять на новий якісний рівень своєї роботи. Наполегливо ведеться робота з комплектування та наукової обробки музейних колекцій. Протягом року співробітниками музеїв було зібрано 9227 музейних предметів (6393 предмети основного фонду та 2834 — науково-допоміжного), 8137 предметів основного фонду пройшли наукову інвентаризацію. Загалом, кількість предметів основного фонду у музеях Харківської області склала 477310 предметів. За результатами вивчення колекцій та досліджень з історії та культури краю в наукових збірках та ЗМІ надруковано 301 публікацію, що на 13 більше ніж у попередньому році.

Важливим напрямком дослідження та популяризації музейних колекцій залишається виставкова робота. Протягом 2011 року було відкрито 565 експозицій, стаціонарних та пересувних виставок. Однією з найвизначніших подій виставкового життя стало відкриття у Харківському літературному музеї постійного розділу експозиції «Григорій Сковорода: мандрівка за щастям». Автор цієї виставки Т. Пилипчук була нагороджена Харківською міською радою творчою премією імені Григорія Сковороди. Іншою цікавою подією було відкриття виставки «Харків. XIX ст. Історичні етюди» у Харківському історичному музеї. Дуже цікавими були міжнародні виставкові проекти Харківської міської галереї ім. С.В. Васильківського: фотовиставки Крістіана Хёна з Німеччини та американського мит-

ця Патріка Брестліна. А за виставку комічних фотозйомок з найбільшого телескопу в світі галерея отримала листа-подяку від посла США в Україні. Найбільшу кількість виставок (75) було відкрито Харківським художнім музеєм, Харківською міською галереєю було представлено 35 виставкових проєктів. Серед музеїв районного рівня слід відзначити Барвінківський краєзнавчий музей, яким підготовлено і відкрито 38 виставок, 31 виставку відкрито Красноградським краєзнавчим музеєм, по 26 Краснопавлівським та Куп'янським краєзнавчими музеями, 25 виставок презентував Первомайський музей, по 24 Зміївський та Балаклійський.

Розширюються зв'язки музеїв Харківщини з іншими музеями України, міжнародними організаціями. Так Харківський художній музей демонстрував свою виставку «Шлях воїна» у Одеському будинку музеї ім. М.К. Реріха, Харківська міська художня галерея презентувала 2 мистецьких проєкти у Мистецькому Арсеналі (м. Київ), за підтримки культурно-освітнього центру «Будинок Нюрнбергу» у галереї було проведено відеопокази фестивалю «Cologne», Первомайським краєзнавчим музеєм, з метою розвитку українсько-німецького обміну інформацією про примусову працю часів Другої світової війни, ведеться активна співпраця з Документальним центром вивчення історії порохового заводу Лібенау (ФРН).

Шукаючи своє місце в освітньому просторі, намагаючись долучити якнайбільше населення до надбань історії та культури, музейні співробітники шукають все нові й нові форми роботи з відвідувачем. Тільки Харківським літературним музеєм було проведено 165 літературно мистецьких заходів. Серед них: фестиваль «Йогансен-фест», літературний фестиваль «Авалгард», фестиваль поезії «Лав-in-fest», проєкт «Поезія в метро», квести за поезією П. Тичини та «Світова новорічна література для дітей», майстер-класи, інсценізації українських народних казок, інтелектуальна гра «Флірт» (на основі поезії I половини XIX ст.), тощо. Інтелектуальні квести «Скарби Сковороди», «Пізнай себе, свій рід, свій народ», «Загадка філософа» розроблені співробітниками Літературно-меморіального музею Г.С. Сковороди. Художньо-меморіальним музеєм І.Ю. Сковороди було презентовано проєкт «Музейна ніч з Марією Магдаліною», разом з корпорацією «Бісквіт-шоколад» та фірмою «Іріс» проведено благодійне свято для дітей з обмеженими можливостями. У Куп'янському краєзнавчому музеї розпочав роботу клуб «Вихідний день у музеї». Ізюмським краєзнавчим музеєм ведеться активна робота з асоціацією військово-історичних клубів та клубами історичної реконструкції міст Харкова, Києва, Дніпропетровська,

Одеси. За їх підтримки було проведено фестиваль військово-історичних клубів.

Традиційно пройшли етнографічні та історичні фестивалі, у підготовці і проведенні яких, брали активно участь музейні заклади Харківщини: «Сковородинівська весна», «Сьогодні Купала — завтра Івана» (Літературно-меморіальний музей Г.С. Сковороди), «Меч Святослава» (Ізюмський краєзнавчий музей), фестиваль ветеранської пісні (Меморіальний комплекс «Висота маршала І.С. Конєва»), фольклорно-етнографічне свято Івана Купала у с. Чемужівка (Зміївський краєзнавчий музей).

Серед найбільш яскравих подій музейного життя у 2011 році стало проведення всесвітньої акції «Ніч у музеї», до якої цього року долучилися 10 музеїв. Ініціатором та координатором проекту виступила Міська художня галерея. Напередодні акції було проведено широку рекламну компанію. Завдяки зусиллям організаторів акція пройшла на високому рівні. У кожному музеї, що брали участь у загальноміській акції були підготовлені спеціальні програми. Між музеями курсували автобуси, і відвідувачі могли або стати учасниками всієї програми або залишитися там де йому найбільш сподобалося. Для зручності відвідувачів роботу метрополітену було подовжено на одну годину. Про популярність акції свідчить той факт, що у багатьох музеях в цю ніч створилися черги на вулиці.

Разом з тим, основною формою роботи з відвідувачем залишаються екскурсії цього року для відвідувачем музеїв Харківщини проведено 12761 екскурсію. Всього з музейними колекціями області ознайомилися понад 1 мільйон 250 тисяч осіб (з них 1134040 — відвідувачі комунальних музеїв).

Урізноманітнилися форми науково-популярної роботи. Крім традиційних публікацій про музейні колекції та події у засобах ЗМІ, видання буклетів та проспектів музеї активно співпрацюють з місцевим телебаченням. Наприклад Зміївський краєзнавчий музей разом із місцевою студією «Зміїв-ТБ» створив фільми присвячені льотчику-космонавту Вовку І.П. та фольклорному ансамблю «Журавка», Краснопавлівським краєзнавчим музеєм у співпраці з Лозівською телекомпанією «Сігма» знято цілий ряд документальних фільмів про роботу народних майстрів. Лозівський краєзнавчий музей є постійним учасником рубрики «Навколо» на місцевому радіо, а разом з місцевим телебаченням знімає цикл телепередач «Давнє місто». Харківським літературним музеєм у проекті «Поезія в метро» на афішах було представлено вірші українських поетів. Літера-

турно-меморіальний музей Г.С. Сковороди створено інформаційно-довідковий центр.

Таким чином 474 музейні співробітники Харківської області провели величезну роботу з збереження, вивчення та популяризації духовної та матеріальної спадщини слобожанського народу, з патріотичного виховання та розширення світогляду молоді, її залучення до кращих народних традицій.

Але ця робота буде набагато більш ефективною за умови підтримки її державою.

СУЧАСНИЙ СТАН РОЗВИТКУ МУЗЕЙНИХ ІНФОРМАЦІЙНИХ СИСТЕМ

*І.П. Шевцов,
співробітник 3-го науково-
експозиційного відділу ХІМ*

Одним із найактуальніших завдань, що стоять перед вітчизняними музеями, є впровадження у їх роботу сучасних інформаційних систем. Це пояснюється спрямованістю цих інституцій на обробку великих **масивів інформації** [16, с. 53], необхідністю здійснювати **комунікацію** із користувачами музейних послуг [14, с. 6]. Інформаційні системи роблять діяльність музею більш ефективною.

Відповідно до ст. 1 Закону України «Про музеї та музейну справу», музей — науково-дослідний та культурно-освітній заклад, створений для вивчення, збереження, використання та популяризації музейних предметів та музейних колекцій з науковою та освітньою метою, залучення громадян до надбань національної та світової культурної спадщини [13]. Окрім цього, згідно ч. 1 ст. 6 Закону України «Про інформацію», право на інформацію забезпечується, зокрема, створенням можливостей для **вільного доступу** до статистичних даних, архівних, бібліотечних і **музейних фондів**, інших інформаційних банків, баз даних, інформаційних ресурсів [10]. Виходячи із цього, **музейний сектор** інформаційного середовища має бути відкритим та легкодоступним для запитів користувачів.

Сучасні можливості взаємодії між користувачами інформації та її розпорядниками піднімають музейну комунікацію на якісно новий рівень. Зараз вперше твердження про «вільний доступ» до музейних інформаційних ресурсів набуває не декларативний, а реальний

характер. Очевидно, що рушійною силою цього процесу є розвиток інтернету [16, 53], а надання доступу до суспільного надбання (зокрема, музейної інформації) є складовою концепції **електронного уряду** [2].

Ключовим завданням при запровадженні музейних інформаційних систем є автоматизація обліку музейних предметів. При цьому слід керуватися вимогами законодавства у цій сфері. Зокрема, відповідно до дефініції ст. 1 закону «Про музеї та музейну справу», музейний облік — один з основних напрямів роботи музею, що здійснюється шляхом ведення фондово-облікової документації (**у тому числі в електронному вигляді**), яка містить назву предмета (прізвище автора твору), датування, місце створення, дату надходження до музею, матеріал, техніку виготовлення, короткий опис, наукову атрибуцію, стан збереження, облікові позначення та забезпечує можливість їх ідентифікації, правовий статус музейних предметів і музейних колекцій. Водночас, впровадження **електронного обліку** на сьогодні гальмується вимогами вітчизняного законодавства, зокрема нормами Положення про Музейний фонд України. Зокрема, пункт 19 цього положення вказує на те, що облікові документи оформлюються винятково в рукописній формі, а копії книг надходжень можуть за рішенням керівника музею зберігатися в електронній формі за умови їх ідентичності рукописному варіанту [9]. Водночас вказується, що облік музейних предметів в електронній формі ведеться у музеях відповідно до цього Положення та порядку його ведення, встановленого міністерством культури. Наразі чинне законодавство не містить нормативних документів щодо ведення електронного обліку музейних предметів. Відсутність законодавчого підґрунтя автоматизації обліку значно зменшує його ефективність. Це пояснюється необхідністю ручних оброблення та пошуку інформації. До основних облікових документів належать (відповідно до вищевказаного Положення), зокрема, належать: акти приймання і передачі музейних предметів, книга надходжень основного фонду і колекційні описи до неї, інвентарні книги з шифром, книга надходжень науково-допоміжного фонду, науково уніфікований паспорт музейного предмета тощо. Звичайно, що у аспекті інформаційної системи, ці джерела містять **повторювану ідентичну інформацію**, лише розподілену у окремих документах, а її ручне копіювання значно знижує ефективність роботи персоналу музею, а отже тягне за собою збільшення бюджетних витрат. При запровадженні **автоматизованої інформаційної системи** частина функції (підсистем) керування або опрацювання даних здійснюється автоматич-

но, а частина — людиною [4]. У контексті музейних систем, людиною (співробітником) здійснюється лише одноразове введення даних про музейний предмет. Створені таким чином бази даних можуть бути використані у експозиційній та освітній роботі [16, с. 56].

Одним із шляхів вирішення проблем автоматизації обліку є створення **загальнонаціональних проектів** за ініціативи центральних органів влади. Прикладом такої ініціативи є зокрема плани уряду створити автоматизовану інформаційну систему «Музейні фонди України», викладені у розпорядженні Кабміну № 805-р від 26 вересня 2007 р. Результатом такої роботи мали б стати веб-портал «Україна музейна», інтегрований до веб-сайту МКТ та типове програмне забезпечення веб-сторінки музейної установи [12]. Однак на сьогодні цей проект нереалізований, хоча цей напрям безумовно має очевидні переваги. По-перше, розробка єдиної музейної інформаційної системи призведе до **економії бюджетних коштів** (замість витрат на локальні проекти). По-друге, **універсалізація** підходу до збереження та обробки музейної інформації усуває необхідність конверсії даних під час обміну музейною інформацією. По-третє, лише в рамках загальнонаціонального проекту можлива реалізація **ефективного доступу** громадян до національного культурного надбання, розпорядниками якого є музеї. Прикладом централізації музейних систем обліку може слугувати французький урядовий проект «Joconde», що на даний момент містить близько 460 тис. предметів із 342 музеїв [19].

Актуальним залишається використання «децентралізованих» музейних інформаційних систем, що дозволяють вести облік фондів та зберігати інформацію в межах окремого музею. Наразі існує досить велика кількість програмного забезпечення автоматизованого обліку музейних предметів. У окрему групу можна виокремити проекти російських розробників, оскільки деякі з них використовуються вітчизняними музеями. Перш за все, це такі системи як: «КАМИС», АС «Музей», «Ніка-Музей».

Система «КАМИС» розроблена ЗАТ «КАМИС» на базі системи управління даними (СУБД) Oracle і уможливлює доступ до бази предметів через веб-інтерфейс. Всього у базах даних, що управляються цією системою вже міститься близько 8 млн описів, у тому числі з декількох українських музеїв [5].

На відміну від «КАМИС», автоматизована система «Музей-3» створена в рамках державного проекту — інформаційно-обчислювальним центром російського міністерства культури. Вона базується на СУБД Microsoft Access, що, очевидно, вимагає додаткове придбання відповідного ліцензійного програмного забезпечення.

Наступна версія АС «Музей-4» створена вже на базі відкритої СУБД «Firebird», а інтерфейс побудований у системі Delphi [1].

Програмне забезпечення «Ніка-Музей», створене компанією Cognitive Technologies побудоване на використанні власної об'єктно-орієнтованої XML СУБД «НИКА». У програмі використовується технологія «гнучких форм», що дозволяє налаштувати форму опису музейного предмету з урахуванням специфіки колекції [8].

Більшість з названих систем обліку побудовані за принципом *клієнт-серверної* архітектури, за якої вся логіка застосування та управління даними зосереджена на сервері, а клієнт лише відповідає за інтерфейс взаємодії із користувачем [6]. За іншим принципом (файл-сервер) побудована система обліку музейних предметів, що працювала у Харківському історичному музеї у 2000-х роках. Вона була створена на замовлення Національного музею історії України у 1990-х роках. У якості користувацького інтерфейсу використовувалася програма під операційну систему MS DOS, а управління базами даних здійснювалося за допомогою СУБД класу dBase [18]. За весь час за допомогою цієї системи було описано більше 30 тис. музейних предметів. Відомо, що в Національному музеї історії України співробітники створили електронні записи про понад 80 тис. одиниць зберігання [7, с. 2]. Зараз стоїть питання про конверсію цих баз даних до більш сучасних систем.

Значного розвитку та поширення набули системи обліку та управління музейними колекціями у Західній Європі та США. На ринку програмного забезпечення такого типу існують пропозиції різного масштабу та різної вартості (від безкоштовних до десятків тис. доларів США). Можна назвати такі системи як: Adlib Museum, The Museum System (TMS), KE Emu, MuseumPlus, Artlid, MIMSY XG, SydneyPLUS Argus, eHive, Vernon CMS та інші. Зокрема, Adlib Museum використовується у близько 1600 музеях, більш ніж у 25 країнах. Ця система побудована на програмній платформі «Microsoft.NET» та використовує у якості СУБД Microsoft SQL Server або Oracle Database [17]. Одним із трендів у розвитку музейних інформаційних систем є інтеграція з мобільними пристроями зв'язку, зокрема, компанія Adlib пропонує набір програмного забезпечення Adlib Mobile Suite, а у 2012 р. планується вихід відповідного застосунку для iPhone. Варто відзначити, що усі розробки у галузі менеджменту колекцій проходять своєрідну еволюцію (у контексті інших інформаційних систем): від файл-серверної до клієнт-серверної із подальшим переходом до веб-орієнтованої архітектури із централізованим зберіганням даних.

Аналізуючи історію розвитку музейних інформаційних систем, можна прогнозувати перехід до парадигми «**хмарних обчислень**», в рамках якої інформація постійно зберігається на серверах у мережі інтернет і тимчасово кешується на клієнтській стороні, наприклад на персональних комп'ютерах, ігрових приставках, ноутбуках, смартфонах тощо [15]. На сьогодні зберігання масивів інформації загальнодержавного значення реалізоване у деяких «хмарних» проєктах уряду, зокрема: Єдиний державний реєстр судових рішень [3], Державний реєстр виборців [11]. Розвиток цього тренду у аспекті музейного обліку потребуватиме створення єдиних стандартів щодо опису фондів. За такого підходу користувачі (музеї) позбавлені необхідності піклуватися про централізовану інфраструктуру зберігання та передачі даних, а взаємодія із «хмарою» (cloud computing) може відбуватися за моделлю SaaS (програмне забезпечення як послуга) [20].

Література

1. Автоматизированная система «Музей-4» [Електронний ресурс] : Матеріал із офіційного сайту головного інформаційно-обчислювального центру Міністерства культури Російської федерації : Версія, збережена 10 лютого 2012 // Міністерство культури Російської федерації. — Електрон. дан. — Москва, 2012. — Режим доступу: <http://givc.ru/activity/museum4/>
2. Електронний уряд [Електронний ресурс] : Матеріал із Вікіпедії — вільної енциклопедії : Версія, збережена 28 січня 2012 р. // Вікіпедія, вільна енциклопедія. — Електрон. дан. — Сан-Франциско: Фонд Вікімедіа, 2012. — Режим доступу: http://uk.wikipedia.org/w/index.php?title=Електронний_уряд&oldid=8702478
3. Єдиний державний реєстр судових рішень України [Електронний ресурс] : Матеріал із офіційного сайту Єдиного державного реєстру судових рішень України: Версія, збережена 10 лютого 2012 // Державна судова адміністрація України. — Електрон. дан. — Київ, 2012. — Режим доступу: <http://reyestr.court.gov.ua/Rules>
4. Інформаційна система [Електронний ресурс] : Матеріал із Вікіпедії — вільної енциклопедії : Версія, збережена 20 листопада 2011 р. // Вікіпедія, вільна енциклопедія. — Електрон. дан. — Сан-Франциско: Фонд Вікімедіа, 2012. — Режим доступу: http://uk.wikipedia.org/w/index.php?title=Інформаційна_система&oldid=8237558
5. КАМИС — комплексная автоматизированная музейная информационная система — неотъемлемый атрибут современного музея [Електронний ресурс] : Матеріал із офіційного сайту комплексної автоматизованої

- музейної інформаційної системи «Каміс» : Версія, збережена 10 лютого 2012 // ЗАТ «Каміс». — Електрон. дан. — Санкт-Петербург, 2012. — Режим доступу: <http://www.kamis.ru/aboutsys/what/>
6. Клієнт-серверна архітектура [Електронний ресурс] : Матеріал із Вікіпедії — вільної енциклопедії : Версія, збережена 15 листопада 2012 р. // Вікіпедія, вільна енциклопедія. — Електрон. дан. — Сан-Франциско: Фонд Вікімедіа, 2012. — Режим доступу: http://uk.wikipedia.org/w/index.php?title=Клієнт-серверна_архітектура&oldid=8054746
 7. Копитько О., Піоро В. Завантаження почалось... / О. Копитько, В. Піоро // Бюлетень «Український музей». — К. : ТОВ ПЦ «Фоліант», 2006. — № 5. — С. 1—2.
 8. Ника-Музей/Функциональные возможности [Електронний ресурс] : Матеріал із офіційного сайту компанії «Cognitive Technologies» : Версія, збережена 10 лютого 2012 // Компанія «Cognitive Technologies». — Електрон. дан. — Москва, 2012. — Режим доступу: http://www.cognitive.ru/products/nika_museum/features/
 9. Положення про Музейний фонд України, затверджене постановою Кабінету Міністрів України від 20 липня 2000 р. № 1147 (у редакції постанови Кабінету Міністрів України від 3 листопада 2010 р. № 1007 : [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://zakon.rada.gov.ua/go/1147-2000-n>
 10. Про внесення змін до Закону України «Про інформацію» : закон України від 4 лютого 1998 р. № 74/98-ВР // Офіційний вісник України. — 1998. — № 10 (26 березня). — С. 5
 11. «Про державний реєстр виборців» : закон України від 22 лютого 2007 р. № 698-V (зі змінами та доповненнями) : [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/698-16>
 12. «Про затвердження переліку завдань (проектів) Національної програми інформатизації на 2007 рік, їх державних замовників та обсягів фінансування» : розпорядження Кабінету Міністрів України від 26 вересня 2007 р. № 805-р: [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://zakon.rada.gov.ua/go/805-2007-p>
 13. «Про музеї та музейну справу» : закон України від 29 червня 1995 р. № № 249/95-ВР (зі змінами і доповненнями): [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://zakon.rada.gov.ua/go/249/95-vr>
 14. Сошнікова О.М. Соціокультурний потенціал музейної комунікації / О.М. Сошнікова // Сімнадцять Сумцовських читання : Матеріали наукової конференції на тему «Комунікаційний підхід у музейній справі як відповідь на потреби соціуму», Харків, 18 квітня 2011 р. — Х. : Майдан, 2011. — С. 3—8.
 15. Хмарні обчислення [Електронний ресурс] : Матеріал із Вікіпедії — вільної енциклопедії : Версія, збережена 23 січня 2012 р. // Вікіпедія, вільна енциклопедія. — Електрон. дан. — Сан-Франциско: Фонд Вікімедіа, 2012. — Режим доступу: http://uk.wikipedia.org/w/index.php?title=Хмарні_обчислення&oldid=8665492

16. Шевцов І. П. Створення музейного сайту — необхідна складова сучасної маркетингової системи закладів культури / І. П. Шевцов // *Сімнадцяті Сумцовські читання : Матеріали наукової конференції на тему «Комунікаційний підхід у музейній справі як відповідь на потреби соціуму»*, Харків, 18 квітня 2011 р. — Х. : Майдан, 2011. — С. 53—57.
17. Adlib Museum [Електронний ресурс] : Матеріал із офіційного сайту компанії Adlib Information Systems : Версія, збережена 10 лютого 2012 // Компанія Adlib Information Systems. — Електрон. дан. — Лондон, 2012. — Режим доступу: <http://www.adlibsoft.com/products/museum-collection-management-software>
18. dBase [Електронний ресурс] : Матеріал із Вікіпедії — вільної енциклопедії : Версія, збережена 8 лютого 2012 р. // Вікіпедія, вільна енциклопедія. — Електрон. дан. — Сан-Франциско: Фонд Вікімедіа, 2012. — Режим доступу: <http://en.wikipedia.org/w/index.php?title=DBase&oldid=475827171>
19. Joconde — catalogue — notices 2012 [Електронний ресурс] : Матеріал із офіційного сайту міністерства культури Франції : Версія, збережена 10 лютого 2012 // Міністерство культури Франції. — Електрон. дан. — Париж, 2012. — Режим доступу: <http://www.culture.gouv.fr/documentation/joconde/fr/decouvrir/nouveaute.htm>
20. Software as a service [Електронний ресурс] : Матеріал із Вікіпедії — вільної енциклопедії : Версія, збережена 13 лютого 2012 р. // Вікіпедія, вільна енциклопедія. — Електрон. дан. — Сан-Франциско: Фонд Вікімедіа, 2012. — Режим доступу: http://en.wikipedia.org/w/index.php?title=Software_as_a_service&oldid=476587939

ДО ПИТАННЯ ПРО УМОВИ ОСОБИСТІСНО-ОРІЄНТОВАНОЇ, РОЗВИВАЮЧОЇ ОСВІТИ У МУЗЕЙНОМУ СЕРЕДОВИЩІ

Н.С. Мартем'янова,

канд. іст. наук,

доцент ХДАК

Найважливішою метою державної політики в сфері освіти й культури є формування високоінтелектуальної, культурної особистості, що володіє стійкою системою ціннісних орієнтацій, добре адаптованої в соціумі, готової до творчої самореалізації у всіх сферах діяльності. Основною умовою реалізації цієї політики є курс на особистісно-орієнтовану, розвиваючу освіту, що забезпечує розвиток у підростаючого покоління здатностей до самопізнання, самовдосконалення, самовиховання через розкриття відповідних творчих

і інтелектуальних можливостей. Рішення цього вкрай непростого завдання вимагає значного розширення освітнього простору, активного залучення до освітньої діяльності різних неучбових установ. Особливе місце серед них займають музеї, що володіють потужним інформаційним і ціннісно-орієнтованим потенціалом, здатні залучити людей до різних форм інтелектуальної й соціально-культурної творчості. Однак ефективність культурно-освітньої діяльності музею перебуває у прямій залежності від уміння реалізувати свій потенціал, перетворити кожний експонат на фактор інтелектуального розвитку й духовного збагачення людини. Як свідчить практика, рівень освітньо-виховної роботи більшості музеїв значно відстає від закладених у них об'єктивних можливостей. Це ставить нові завдання як перед працівниками музеїв, так і перед сучасною педагогікою, яка повинна стати посередником між музеєм і освітою, оживити музейні експозиції, обґрунтувати механізми включення музею до системи освітньо-виховних процесів різних навчальних закладів. Сучасний музей цілком справедливо розглядається сьогодні як унікальне освітнє середовище, що інтегрує і найрізноманітніші музейні предмети, і різні допоміжні засоби (музейні ролики, аудіо-візуальні засоби, спеціальне музейне устаткування, голографію тощо), і, в багатьох випадках, саму будівлю музею, яка може бути історичним пам'ятником, архітектурним ансамблем [3, с. 51]. Різноманітні музейні предмети — писемні пам'ятки, речовинні реліквії, образотворчі матеріали, фотографії, предмети археології, нумізматики, боністики, філателії, етнографії та багато які інші матеріали, будучи носіями соціальної й природничо-наукової інформації, автентичними джерелами знань і емоцій, мають унікальну особливість, а саме здатність впливати на інтелект, емоційну й моральну сферу особистості, активізуючи почуттєве сприйняття, актуалізуючи особистий досвід і стимулюючи ціннісне відношення людини до навколишньої дійсності [4, с. 16].

На цій підставі, відповідно до сучасної парадигми освіти й виховання, на перший план для працівників музею висувається завдання використання музейних предметів не тільки як ілюстрацій до інформації, яку вони пропонують, а, насамперед, для стимулювання процесів пізнання й осмисленого навчання, розвитку здатності діставати інформацію з першоджерела, оптимізації емоційної сфери підростаючого покоління. Особливо важливим при цьому уявляється навчання дітей мові музейних предметів, яка стає інструментом самостійного, творчого освоєння, адекватного сприйняття й інтерпретації історико-культурного процесу.

Накопичений теоретичний і практичний досвід свідчить, що ефективне вирішення і проблем розвиваючої освіти в музейному середовищі багато в чому залежить від теоретичного обґрунтування, створення й виконання цілого комплексу відповідних умов. Особливого значення серед них набуває розроблення загальної концепції введення музеїв до системи освіти, орієнтованої на перехід від одиничних, епізодичних контактів з відвідувачами до створення багатоступінчастої, поетапної освітньої розвиваючої моделі в музейному просторі на базі якомога тіснішої інтеграції з різними навчальними структурами. До цієї справи мають бути підключені відповідні фахівці і музеїв, і різних освітніх установ.

«Запуск» такої моделі, у свою чергу, обумовлює необхідність докорінно змінити традиційний підхід до культурно-освітньої діяльності музею, створити відповідні умови для мотивації й формування нового культурно-освітнього й соціально-педагогічного мислення музейних працівників. Важливим кроком у рішенні цієї проблеми уявляється внесення певних коректив в науково-дослідну тематику музею, приміром, розширення досліджень, що стосуються теорії й практики музейної педагогіки, методів і форм організації розвиваючої діяльності в музеї, застосування в музейному середовищі новітніх педагогічних технологій. Це закладе міцний теоретичний і методичний фундамент в організацію музейно-педагогічного процесу на основі інтегративної технології розвиваючого навчання.

Ефективне використання розвиваючих можливостей музейного середовища, як показує практика, суттєво підсилюється з розробкою й застосуванням довгочасних, комплексних музейно-освітніх програм поетапного розвитку підростаючого покоління. Вони повинні укладатися з урахуванням шкільних навчальних програм, профілю музею й освітніх можливостей музейного середовища. Важливо, щоб провідною в музейно-освітніх програмах залишалася змістовна сторона (формування знань, умінь і навичок, логічно пов'язаних з освітньою програмою конкретних навчальних закладів), однак вона розглядається не тільки як мета, але і як засіб розвитку особистості. При розробленні музейно-освітніх програм для шкіл особливо важливим є дотримання певних психолого-педагогічних вимог у відповідності зі специфікою кожного ступеню шкільної освіти, спрямованої на розвиток особистості дитини. Приміром, програми для початкових класів (І ступінь) повинні бути націлені на розвиток знань, умінь, навичок, а також сфери розумової діяльності за допомогою гри з музейним предметом в освітній ситуації «знайомство»

та «проба». У програми для 5—9 класів (II ступінь) необхідно закласти розвиток асоціативно-рефлекторних і пошукових функцій інтелекту, оволодіння формальною й ідеологічною логікою, гармонійне поєднання сприйняття музейного предмета, пам'ятника із власною творчою й дослідницькою практикою. Програми для 10—11 класів (III ступінь) повинні вирішувати завдання, спрямовані на формування емоційно-моральної сфери особистості за допомогою інтеграції уявлень про культурно-історичні феномени в цілісне сприйняття історико-культурної спадщини, а також на розвиток духовних потреб, ціннісної орієнтації особистості. Складання освітніх проектів з урахуванням усіх названих параметрів буде «працювати» не тільки на отримання й поглиблення базових знань але й на формування творчо розвинутої особистості.

З жalem слід зазначити, що розроблення й застосування довгочасних комплексних освітніх програм ще не стали масовим явищем у практичній діяльності музеїв. Разом з тим, певний вітчизняний і закордонний досвід у цьому напрямку заслуговує на увагу [1, с. 34—35; 5, с. 30; 6, с. 1—67].

Важливою умовою виконання подібних програм є впровадження в музейне середовище інноваційних розвиваючих технологій. Сьогодні практично всі музеї, в тому або іншому варіанті, застосовують нетрадиційні або інноваційні методики й технології, важливе місце серед яких займає інтерактивність. разом з тим, як правило, вони стосуються проведення окремих заходів і практично не торкаються сталих, традиційних форм і методів культурно-освітньої діяльності в музеї, наприклад, екскурсій. У проведенні екскурсій, як правило, переважають відтворюючий, інформаційний метод подачі матеріалу й принципи навчальної дидактики, коли екскурсовод виступає не в якості співрозмовника, а в якості повчаючого ментора. Таку екскурсію відвідувач звичайно сприймає як захід, позбавлений для нього інтерес й змісту. Вихід із ситуації, що створилася, убачається в корінному змінненні традиційних методів і форм освітньої діяльності й активному впровадженні інноваційних. Наприклад, методика проведення традиційної екскурсії суттєво збагачується за рахунок уведення елементів дискусії, діалогу, міркувань і пояснень. Для емоційного сприйняття важливо використовувати особливі образно-емоційні прийоми: занурення в минуле, емпатію, театралізацію, драматургію, персоніфікацію, рольові ігри [5, с. 30—31]. При організації екскурсії подібним чином екскурсант одержує можливість виступати не в ролі пасивного споглядача й споживача інформації, не як об'єкт виховного

впливу, а як рівноправний співрозмовник, активний учасник діалогу, у ході якого відбувається його самонавчання й саморозвиток, включаються механізми творчої, внутрішньої активності. Питання про застосування й поєднання традиційних і новаційних методик і форм роботи музею серед теоретиків і практиків музейної сфери дотепер не знаходить однозначного рішення. Одні розглядають появу нових форм як симптоми знищення специфіки музею, приниження науково-дослідної й освітньої складової, перетворення його в чисто розважальну установу. Інші, спираючись на концепцію гуманітаризації знання, стверджують, що застарілою й непотрібною є ідея «музею-підручника», й, відповідно, пріоритетною вважають рекреаційну функцію музею (освіта через розвагу), віддають перевагу новим методикам [2, с. 34]. Однак подібне протистояння уявляється необґрунтованим, оскільки між інноваційним і традиційним підходами немає непримиренного протиріччя й розриву, вони не взаємовиключають, а доповнюють і збагачують один одного.

Організація розвиваючої пізнавальної діяльності учнів у музейному просторі припускає створення відповідного педагогічного інструментарію: творчих, дослідницьких завдань, розроблення маршрутів освітніх екскурсій, подорожей і інших дидактичних матеріалів, що забезпечують подібну роботу в музеї з урахуванням вікових і пізнавальних можливостей різних категорій учнів, а також, особливостей музейного середовища. Цікавим видається, приміром створення спеціальних «робочих зошитів» для дітей різного віку із завданнями для роботи на експозиції музеїв історичного профілю за темами, співзвучними з навчальною програмою. Як правило, «робочий зошит» створюється музейними співробітниками на основі консультацій із вчителями. Він містить і коротку інформацію про музейні експонати, які будуть використані на занятті, і завдання, орієнтовані на спільну роботу вчителя й учня в освоєнні мови музейної експозиції й оцінки музейних оригіналів з погляду їх історичної й культурної значимості, що досить важливо для формування музейної культури школяра [7, с. 179]. Значну допомогу вчителю в самостійному освоєнні музейного простору може надати розроблення музеями так званих «учительських пакетів», які містять у собі методичні рекомендації музейних співробітників по роботі з музейними предметами, різного роду схеми й таблиці, аудіо- та відеоматеріали, слайди, що дозволяють ефективно використовувати освітній потенціал музейного середовища [7, с. 182]. До розряду дуже важливих заходів слід віднести й розроблення завдань з розвитку

рефлексії всіх учасників освітнього процесу, системи діагностики результативності розвитку особистості в музейному середовищі, що дозволяє контролювати освітній процес у музейному просторі, вчасно вносити у нього необхідні корективи.

Таким чином, музейне середовище, при створенні певних педагогічних умов, може стати явною ланкою з системи особистісно-орієнтованої, розвиваючої освіти, важливим фактором реалізації нової освітньої парадигми.

Література

1. *Белякова Л.М. Новые образовательные технологии в музейной коммуникации / Л.М. Белякова // XXIX Всероссийский семинар «Музей и подрастающее поколение». Сб. материалов. — М.: АНО ИИЦ «Д.Ц.», 2007. — С. 34—37.*
2. *Борисова М. Культурно-образовательная деятельность музеев / М. Борисова // Музей. — 2009. — № 5. — С. 33—34.*
3. *Мастеница Е.Н. Музейная среда в формировании человека культуры / Е.Н. Мастеница // Эстетическое развитие ребенка в музейной среде и современные образовательные технологии. — СПб.: Изд. Гос. Эрмитажа, 2000. — С. 51—53.*
4. *Мастеница Е.Н., Шляхтина Л.М. Музей и посетитель / Е.Н. Мастеница, Л.М. Шляхтина // Михайловская Пушкиниана. Сб. ст. — М.: Гос. музей-заповедник «Михайловское», 2001. — Вып. 19. — С. 5—16.*
5. *Приставкина Т.А. Педагогические условия формирования у школьников исследовательской культуры средствами музейной коммуникации / Т.А. Приставкина // XXVIII Всероссийский семинар «Музей и подрастающее поколение». Сб. материалов. — М: МГДД(Ю)Т, 2006. — 72 с.*
6. *Столяров Б.А., Бойко А.Г., Рева Н.Д. Художественный музей и система образования: концепция педагогического взаимодействия / Б.А. Столяров, А.Г. Бойко, Н.Д. Рева. — СПб.: Изд-во Гос. Рус. Музей, 1995. — 67 с.*
7. *Столяров Б.А. Учитель и музей: опыт сотрудничества в Германии и США / Б.А. Столяров // Музейная педагогика. История, теория, практика. — М.: Высшая школа, 2004 — С. 179—184.*

ЕКСКУРСІЙНА РОБОТА І ОСНОВИ МУЗЕЙНОЇ ПЕДАГОГІКИ

І.С. Вітрик,
*ст. науковий співробітник
Національного музею історії
України*

Д.Ю. Кордик,
*зав. сектором Національного
музею історії України*

Л.О. Коцар,
*зав. сектором Національного
музею історії України*

А.В. Цебрук,
*зав. відділу Національного
музею історії України*

Музей — це установа, що існує вже не одне століття та побудована на принципі діалогу між людиною та окремими предметами, і цей діалог може проходити як поза часом, так і поза простором. Інституція музеїв виходить з визнання за кожною епохою права на власне бачення світу, права на діалог окремого відвідувача з кожною з епох з позицій сучасної культури. Так, історичний музей репрезентує накопичений людством за довгі тисячоліття свого існування досвід: історичний, політичний, економічний, культурний, духовний. І своєрідним провідником між минулим та сьогоденням є співробітник музею. Тому однією з найважливіших складових музейної роботи, звичайно, є науково-просвітницька (екскурсійна) робота. Екскурсія — це одна з традиційних форм навчання в музеї. Її організація характеризується просторовим і часовим режимом, розподілом функцій у спілкуванні між музейним працівником та відвідувачами.

Ця робота потребує в першу чергу наявності музейної аудиторії. В радянський час, коли наповнення музеїв відвідувачами було на недосяжному для теперішнього часу рівні, велику частину екскурсантів складали туристи. Більшість сучасних музеїв через економічні труднощі в країні втратили цю категорію своїх відвідувачів. Крім того в музеях, особливо в краєзнавчих та історичних перестали проводити такі заходи, як прийом у жовтенята, піонери, зустрічі з делегатами різноманітних з'їздів, депутатами рад різних рівнів, ветеранами війни та праці, тощо. У зв'язку з цим для музейних

закладів гостро стало питання виживання, адже вони змушені були залучати нових відвідувачів, використовуючи нові та нетрадиційні методи роботи. Почали практикуватися музейно-педагогічні програми, які розраховані в першу чергу на дитячу і шкільну аудиторію. Зокрема, інтерактивні екскурсії, музейні фестивалі (наприклад на день міста) тощо.

В наш час докорінно змінюється відношення до відвідувача з боку музею: якщо раніше екскурсанта розглядали в якості пасивного споглядача музейної експозиції, то зараз відвідувач стає активним учасником музейного дійства.

Сучасна музейна педагогіка розвивається в руслі проблем музейної комунікації та спрямована на долучення до музею і його культури, його наукового доробку широких верств населення (особливо молоді), активізацію творчих здібностей особистості. Вона ґрунтується на потребах та зацікавленнях людини, а також на її здібностях та талантах. Людина за власним бажанням обирає той чи інший музей, вільно визначає обсяг та зміст інформації для ознайомлення, обирає форми та час спілкування з музейними цінностями. Завдання музейної педагогіки полягає в тому, щоб максимально і успішно задовольнити та, можливо, розвинути й збагатити ці інтереси.

Перед музейними працівниками в сучасних реаліях виникає велика кількість проблем. На превеликий жаль, до цього часу не визначені процеси державотворення, стало відношення суспільства до тієї чи іншої історичної події, кінцева мета розвитку нашого суспільства, питання патріотичного виховання (в тому числі й мовне). В той же час перед радянською молоддю стояли чітко визначені завдання щодо побудови комуністичного майбутнього, патріотичним вихованням займалися як учбові заклади, так і громадські організації (це і залучення дітей у жовтенята, до піонерської та комсомольської організацій), важливу роль у вихованні відігравала родина. Звертаючись до досвіду Західної Європи, ми стикаємось з пріоритетами саме патріотичного виховання у музейній практиці.

Зрозуміло, розвиток суспільства визначається потребами і смаками людей певної епохи. Останнім часом в силу різних обставин спостерігається дезорієнтація людини у суспільстві, в першу чергу дітей та молоді. Якщо основна маса дорослого населення зайнята в основному проблемами виживання, то питання виховання дітей майже повністю перекладаються на дошкільні та загальноосвітні заклади. В силу об'єктивних і суб'єктивних причин рівень освіти у країні також знижується. Діти значною мірою займаються самі собою. Дуже обмеженим стало залучення дітей до роботи у гуртках,

особливо шкільних. Процеси комп'ютеризації інформаційного простору веде до того, що діти проводять все більше і більше часу біля моніторів, а інколи повністю занурюються у віртуальне життя.

У таких умовах зростає роль музейних установ у пропаганді та висвітленні історичних подій нашої батьківщини, патріотичному вихованні, застосування нових технологій у поточній роботі.

Кожний музей в своїх стінах з різною ефективністю здійснює просвітницьку і освітню функції. В структурі Національного музею історії України працює відділ науково-освітньої роботи, який поділяється на два сектори: екскурсійний та позамузейної роботи. Проте чіткого розподілу функцій в роботі секторів немає, бо, в принципі, їх діяльність надто взаємопов'язана, обидва займаються також розробками питань музейної педагогіки і впровадженням їх у практичну діяльність. Останнім часом склад відділу поповнюється випускниками вищих учбових заходів, які вже в процесі навчання прослухали спеціалізований курс музейної педагогіки, основна ж маса співробітників вивчала в процесі навчання лише загальну педагогіку. Саме музейна педагогіка допомагає долучити окрему людину (дитину) або соціальну спільноту до цілеспрямовано-організаційного педагогічного процесу комплексного сприйняття цінностей історії та культури, в ході якого забезпечується духовний розвиток людини.

Екскурсивод повинен не просто прочитати лекцію про музей. Він повинен забезпечити діалог змісту експозиції й відвідувача, допомогти останньому розпізнати музейні цінності, усвідомити їх, оцінити їх роль і місце в історії та культурі. У вмінні вирішити це завдання значною мірою полягає майстерність екскурсовода.

В цьому контексті музейними працівниками створюються авторські музейно-педагогічні програми для дітей дошкільного та шкільного віку, спираючись на місцевий історичний матеріал, музей тісно співробітничає зі школами і, навіть, з дитячими садочками. Саме ці розробки дозволили не тільки зберегти дитячу аудиторію, але й виховати активно спрямовану на творчий процес в рамках музею молодь.

На базі Національного музею історії України постійно проводять свої заняття гуртки історичний, археологічний, краєзнавчий з Київського палацу дітей та юнацтва. До цих занять долучаються співробітники музею з науково-експозиційних відділів та фондів.

Багато років музей співпрацює з загальноосвітньою школою № 25, що знаходиться через дорогу від будівлі музею, спеціально для учнів молодших класів разом з учителями розробляються теми

зустрічей. Результатом цієї діяльності стало створення 17 років назад гуртка «Всезнайко», що успішно працює і сьогодні. Так, одне із останніх занять гуртка проходило у трипільському залі, по закінченню ознайомлення з експозицією дітям других-третьох класів було запропоновано розписати глиняні медальйони трипільськими мотивами. Результат був неперевершений! Діти з захопленням прикрашали глиняні медальйони трипільськими візерунками, що дало змогу кожному проявити свою фантазію і водночас краще зрозуміти і запам'ятати символіку трипільської культури. Ми навіть не сподівалися на таку зацікавленість дітей. Слід зазначити, що ця програма була розроблена спеціально з урахуванням особливостей дитячої психіки (автор програми Коцар Л.О.).

Справжнім музейним «бестселером» НМІУ, аналогів якому, поки що, немає в українських музеях, стала з 2006 року гра-квест «В пошуках скарбу» для учнів 3—6 класів загальноосвітніх шкіл (автор розробки Коцар Л.О.). В основі гри лежить екскурсія по експозиції «Україна XIV — початку XIX ст.».

Діти приходять на звичайну екскурсію, натомість зіштовхуються з витівками музейного привида. Київські учителі розповідають, що саме завдяки цій грі серед школярів наш музей дістав назву: «музею з привидом».

Серед педагогів Києва має велику популярність науково-пізнавальна гра «Інтелектуал», що проводиться з дітьми після екскурсії з метою закріплення нового для багатьох з учнів матеріалу. Програма діє вже більше ніж 10 років, працівниками науково-освітнього відділу за цей час підготовані ігрові завдання з тем: «Первісний лад на території України»; «Східні слов'яни та давньоруська держава» (автор Коцар Л.О.); «Грошовий обіг на території України» (автор Дубіцька В.В.); «Українське козацтво» (автори Барашкова О.К., Овчаренко Г.М.). Завдання розраховані на різний рівень знань та сприйняття учнів 5—11 класів.

Ці та інші стабільні форми роботи, такі як лекторії, зустрічі з цікавими особистостями залучають різні групи населення, в першу чергу дітей, в соціально-культурну діяльність. Проте такі заходи мають фрагментарний, ситуаційний характер. Наприклад, у рамках проведення виставки до 20-ї річчя незалежності України «Україна і світ» було організовано зустрічі з людьми, імена яких прославили країну.

Хочеться звернути увагу на те, що всі інтерактивні та освітні програми в музеї проводяться або безкоштовно, або ж оплачуються за тарифами звичайної екскурсії, як це прийнято в міжнародній практиці.

Крім того, серед іміджевих заходів музею треба окремо згадати театралізовану екскурсію «Музейні етюди», розроблену у відділі науково-освітньої роботи НМІУ, в проведенні якої приймають участь майже всі співробітники відділу.

Музей, як й інші освітні інституції, дозволяє в ході таких заходів закріпити та поглибити накопичені школярами знання, перетворити їх у відповідні переконання, роблячи таким чином свій внесок у систему освіти і виховання людини. В ідеалі музейна практика повинна органічно поєднувати в собі все конструктивне, що напрацьоване і в системі освіти, і в соціально-культурній діяльності, забезпечити задоволення і подальше збагачення духовних інтересів та потреб людини, стимулювати розвиток її творчих можливостей, долучити її до процесу відтворення духовних і матеріальних цінностей. Бо в центрі музейного педагогічного процесу завжди знаходиться оригінальний предмет історії і культури. Саме тут ми знову стикаємося з поняттям музейної педагогіки, провідна роль якої у вирішенні цього завдання не викликає заперечень. В музеї інформація набуває наочність, образність, активує візуальне мислення, стає засобом спадкоємності культури і передачі соціального досвіду.

Поняття «музейна педагогіка» в багатьох країнах світу розглядається як система «паралельної освіти», її можна співвіднести з педагогічною системою, яка має певний контингент, соціальне замовлення, певні особливості змістовного компонента, особливу структуру дидактичного процесу та унікальні можливості навчання. Фундамент педагогіки музею — ідея занурення особистості в спеціально створене предметно-просторове середовище, що створюють витвори мистецтва, археологічні, побутові, інші предмети характерні для певної епохи.

Музейна педагогіка — інтеграція музею, музеєзнавства та педагогічної науки.

Тому музей можна розглядати як установу соціально-культурної діяльності, яка доповнює та поглиблює роботу учбово-виховних закладів, вона залучає екскурсовода і відвідувачів в процес обміну інформацією, в ході цього процесу відвідувачі реалізують свої навчально-виховні можливості за допомогою засобів педагогіки, які вдало використовує музейний працівник. Тобто музей в педагогічному плані виконує такі функції як освітню, розвиваючу, навчальну, виховну.

Культурне надбання, що зберігається в нашому, і не тільки, музеї, є мертвим, якщо не взаємодіє зі світом сучасних людей. Тільки в цьому випадку музейні колекції будуть надавати духовні сили,

збагачувати життєві інтереси і запити різних груп населення, сприяти появі нових напрямків соціально-освітньої роботи.

Сьогодні в багатьох країнах світу плідно діють музейні освітні програми інтегровані в учбовий процес освітніх закладів, вони, як правило, фінансуються на рівні держави. Вже в 1969 р. після «доповіді Бельмонта» Конгрес США приймає програму «Музей і освіта» В 1971 р. програма музейної освіти була прийнята в Італії, в середині 80-х років ХХ ст. — програма «Музей і освіта» запроваджується у Великій Британії. Спеціальні програми з музейної педагогіки діють також у Польщі, Нідерландах, Франції, Бельгії, які стали невід'ємною частиною національної освіти.

Україна надзвичайно потребує саме таку національну програму з музейної педагогіки, яка б дозволила інтегрувати музейну освіту в учбовий процес.

АРХЕОЛОГІЯ В МУЗЕЙНІЙ ПЕДАГОГІЦІ

*А.В. Юрченко,
науковий співробітник
Художньо-меморіального
музею І.Ю. Рєпіна*

Ще десять років тому школи, бібліотеки і музеї були чи не єдиними місцями здобуття знань, необхідних для соціального успіху. Сьогодні ж є Internet, велика кількість книг, телевізійних програм та науково-популярних, художніх фільмів, в тому числі і освітньої спрямованості. Вони не лише надають інформацію, але і справляють враження. Проте, їм ніколи не стати конкурентами музею за однієї умови: дозволити відвідувачу не лише бачити, чути, але й доторкнутись до музейного предмету. Це те, чого ніколи не дадуть сучасні технології. Проте, в традиційних експозиціях торкатись до предметів не можна, що викликано рядом об'єктивних причин. Отже, необхідно шукати нові форми музейної роботи, створювати новий тип експозиції, міняти сам підхід до співпраці зі школами.

Очевидно, що в світі комп'ютерних технологій звичайні музейні експозиції не можуть задовольнити всіх вимог сучасного відвідувача. Саме тому проблема залучення відвідувача до музею сьогодні стоїть як ніколи гостро. Дітей, а саме вони і є головною цільовою аудиторією краєзнавчих музеїв в невеликих містах, необхідно переконувати, що в музеї може бути не лише пізнавально,

але і цікаво, формувати в них стійку потребу і навички спілкування з пам'яткою, з музеєм [6, с. 12]. Тому спостерігається посилення уваги до активних культурно-освітніх процесів. [1, с. 549]. Як результат постала необхідність розвивати такий напрямок роботи, як музейна педагогіка. Нажаль, на сьогодні в Україні серед музейних співробітників музейна педагогіка не користується популярністю. Не має навіть однозначного визначення самого терміну, адже педагоги і музеєзнавці по різному бачать предмет, об'єкт, зміст та методологію музейної педагогіки. Хоча на Заході цей вид роботи має довгу історію.

Термін «музейна педагогіка» вперше з'явився в Німеччині у 1934 р. На сьогодні — це комплексна наукова дисципліна, яка формується на поєднанні музеєзнавства, педагогіки та психології. Вона вивчає освітні аспекти музейної комунікації. Її теоретична база ще окреслюється, а практичною необхідністю і сьогодні залишається об'єктивне пізнання закономірностей її розвитку, міждисциплінарних зв'язків, формування наукового апарату.

В СРСР вперше було поставлено питання про необхідність розробки музейної педагогіки на науковому семінарі «Роль художніх музеїв в естетичному вихованні школярів» у 1973 році в Москві. Але послідовного розвитку цей процес так і не отримав. Утвердженню терміна «музейна педагогіка» в сучасному російському музеєзнавстві сприяла ситуація, пов'язана з новими реаліями суспільного розвитку 1990-х рр. та змінами в системі освіти, головним завданням якої, як підкреслено в Концепції загальної та середньої освіти, є духовний та інтелектуальний розвиток особистості.

В Україні, на жаль, впровадження музейної педагогіки не набуло цілеспрямованого, систематизованого характеру. Не вироблено загальних методик роботи з учнівською молоддю, спеціалістів з даної спеціальності не готує жоден ВУЗ, практично відсутня музеєзнавча навчально-методична література. Тому кожен музей вирішує дане питання по своєму, загалом керуючись власним досвідом та інтуїтивно здогадуючись, як потрібно будувати музейне заняття, щоби воно було цікавим для дітей.

Ми послуговуємось визначенням Гайди Л.А, за котрим музейна педагогіка є міждисциплінарним науковим напрямом, головним завданням якого є залучення потенціалу історико-культурних надбань людства в систему освіти. Перспективною є розробка методик роботи з відвідувачами, які змінюють їх роль і позиції у музейно-педагогічному процесі. Основна увага має концентруватись на дитячій та молодіжній аудиторії, а провідною тенденцією є перехід від

її епізодичних зустрічей з музеєм до створення багатоступеневої системи музейної освіти.

Головною відмінністю між звичайною оглядовою екскурсією та музейним заняттям є можливість застосування інтерактивних методів роботи з дітьми. Термін «інтерактивний» прийшов до нас з англійської мови і має значення «взаємодіючий». Під інтерактивними методами розуміють рівноправну взаємодію педагога, а в нашому випадку — працівника музею, та дитини. За умови, коли час екскурсії обмежений 20—30 хвилинами, максимально, єдине, що можна застосувати, це прийоми бесіди. Але враховуючи, що діти прийшли до музею, аби відпочити від школи, вони не бажають відповідати на запитання екскурсовода. Цього їм вистачає і в школі. Тому навіть цей елемент із інтерактивного методу мало чим може оживити екскурсію.

Час музейного заняття також часто буває обмеженим все тими ж 30 хвилинами. Проте, на ньому не ставиться за мету пробігти 4—5 залів музею. Обрана вузька тема. Діти знаходяться в одному залі. Це значно заощаджує час, котрому варто знаходити краще застосування.

Як соціальний інститут, музей є відображенням того конкретного часу, в якому він існує. Так склалось, що освітньо-виховну діяльність музеїв часто пов'язують з освітньо-виховною діяльністю школи, а саме зі шкільною програмою [3, с. 534—547]. Кожен великий розділ з історії України за шкільною програмою має завершуватись уроком на тему «Наш край в згаданий час». Частіше за все саме з цієї теми у вчителів найменше інформації. Адже загальноукраїнські підручники не можуть містити інформацію про кожен окремий регіон, а шукати додаткову інформацію у вчителів не має ні часу, ні бажання. Часто така інформація не є доступною широкому загалу. А, як відомо, пам'ятки археології і добутий археологічний матеріал є одним із багатючих джерел для вивчення давньої історії рідного краю [7, с. 13]. Саме робота у форматі «школа-музей» дає відчутні результати в процесі формування знань та вмінь школярів, у їхньому патріотичному та естетичному вихованні. Але зрозуміло, що скорелювати експозиційну роботу музею так, щоб вона відповідала шкільній програмі, неможливо. І саме тут в пригоді стають музейні заняття, які можуть проводитися як на базі музею, так і на базі школи. Науковий співробітник музею, на відміну від вчителя має значні знання саме в історії конкретного міста протягом всього його існування.

Саме тому співробітниками нашого музею були розроблені заняття «Дітям про археологію» та «Чугуївщина: погляд крізь віки»,

котрі базуються на археологічному матеріалі, наявному в краєзнавчому відділі Художньо-меморіального музею І.Ю. Рєпіна. Заняття розраховані на будь який шкільний вік, починаючи з початкової школи і закінчуючи випускними класами. Ці два заняття можуть бути як окремими, так і доповнювати одне одного. Поставлені декілька проблем, котрі вирішуються в ході цих занять: пояснити дітям, що таке археологія і чим вона відрізняється від історії; надати інформацію про наш край за період починаючи з неоліту і закінчуючи XIII ст. н. е.; розвинути у дітей зацікавленість до пізнання історії свого краю, а також виховання у них бережливого ставлення до історико-археологічних пам'яток [5, с. 7—8].

Зрозуміло, що методи роботи в початковій і старшій школі різняться, що викликано об'єктивними причинами. Перша з них — вікові особливості сприйняття інформації. Друга — загальний рівень обізнаності.

Заняття як в молодшій школі, так і в старшій, проводиться в формі мандрівки часом. Діти з радістю розповідають, куди вони мандрували. Учні мають співвіднести ту інформацію, котру вони отримують у ході заняття, з власним життям та накопиченим досвідом. Старшим школярам доволі легко пояснити, що наша мандрівка буде відбуватись не простором, а часом з вказуванням конкретних дат та кількості часу, котрий віддаляє нас від тих епох. Проте, в початковій школі поняття часу ще не розвинене. Тому, розповідаючи дітям про періоди і епохи опиратись на дати неможливо. Доводиться використовувати загальні слова — «давніше», «перед тим», «потім».

Старшим же школярам, котрі з 5 класу починають знайомитись з історією, можна давати поняття про епохи, періоди, племена. Для прикладу, якщо в молодших класах просто розповідають про геніальні досягнення людей (приручення вогню, тварин та рослин, освоєння металів та глини, винайдення колеса), то, починаючи з 5 класу можна говорити, що це відбулось в неоліті, а після 9 — уточняти рамки цієї епохи з огляду на регіон.

Археологія для більшості з них — лише пошук матеріальних цінностей, золота. Тому першочерговим завданням є дати школярам саме поняття про науку. Пояснювати нижню дату археології часом появи людини на планеті можна лише з 5 класу, адже до того діти мало задумуються над тим, як виникло життя і людина в тому числі. Тому, в початковій школі дітям демонструються примітивні знаряддя праці і говориться, що саме такими знаряддями праці користувались древні люди на нашій території. Зі старшими ж дітьми уже можна поговорити про різні теорії походження людини, поступово

підводячи їх до еволюційної теорії. Учням всіх вікових категорій необхідно пояснювати взаємозв'язок історичних епох, а також їх (учнів) причетність до іншого часу, другої культури через спілкування з пам'ятками історії і культури [6, с. 12]. З метою викликати зацікавленість археологією, як у старших, так і у молодших школярів, в кінці заняття можна продемонструвати певні речі, призначення котрих залишається загадкою. Дітям цього достатньо, аби пояснити такий вислів, як «білі плями» в історії. Особливо цікаво чути варіанти призначення того чи іншого предмету від самих учнів. Це означає, що вони не просто прослухали певну кількість інформації, а навіть до певної міри засвоїли її.

Для всіх вікових груп в якості підведення підсумків про саму науку археологію пропонується зібрати археологічні пазли — зображення горшка. Звісно, складність таких пазлів варіюється в залежності від віку учнів. А також, особливо в початковій школі, можна запропонувати дітям намалювати археологічні знахідки так, як це роблять археологи.

В ході роботи з початковими класами акцент робиться на максимальну візуалізацію. Так, використовуються фрагменти мультфільмів, яскраві картинки і мінімум наукового пояснення. Для старших класів підібрані більш ємні зображення, мультфільми змінені науково-популярними фільмами (хоча деякі фрагменти освітніх мультфільмів вони також дивляться з задоволенням), допустиме оперування основними науковими термінами та поняттями, не заглиблюючись в поліваріантність їх значень.

Основним же завданням є надання інформації про давню історію самого міста та його околиць в давній час, спираючись на відомості з археології. На сьогодні склалась така ситуація, що діти не бачать власного краю у контексті історичних подій, тим більше це стосується подій сивої давнини. Крім того, вирішуючи це завдання, необхідно створювати цілісну уяву про процес виникнення, становлення і розвитку оточуючої дійсності. Для того, аби школярі всіх вікових категорій краще зрозуміли те місце, котре рідний край займав в історичному процесі, нами демонструється карта регіону з нанесеними на неї археологічними об'єктами. Потім, в ході розповіді про подальші епохи, ми розповідаємо дітям, що на нашу територію люди приходили і з Кавказу, і з Центральної Європи. А також розселялися звідси на значні території. Тому, наш край ніколи не був ізольований від загальноісторичного процесу. Розповідь про кожну історичну епоху, представлену в регіоні, супроводжується демонстрацією дітям відповідних артефактів. На закріплення пройденого

матеріалу клас, якщо він не великий за кількістю, можна розділити на дві групи. Одна з них буде розкладати реальні артефакти на столі з врахуванням хронології. А інша група має на дошці закріпити зображення тих самих або інших артефактів. А потім порівняти результати двох груп і внести в них корективи.

Є ще одне завдання, постановка котрого на сьогодні стоїть досить гостро з огляду на поширення так званої «чорної археології». Безкарність таких дій криється не лише в недосконалості законодавства. Проблема криється ще і в низькій археологічній грамотності населення. А саме в школі і закладається фундамент цієї та інших видів грамотності. Тому досить важливо дітям пояснити цінність всього археологічного матеріалу, а не лише «золота». Необхідно пояснити, що порушений одного разу культурний шар, вже ніколи не буде таким же, витягнуті з землі речі назад вже не покладеш [2, с. 11—12]. Аби пояснити шкоду від таких непрофесійних втручань і для пояснення того, що цінність може бути не лише матеріальною, використовується фрагмент одного з популярних мультфільмів, котрий цікавий молодшим школярам, але також справляє враження і на старших. Крім того, в кінці заняття нами використовується інформація про те, що історія — найцінніше з того, що є в людини. Наша пам'ять — одна з ознак, за котрою людина відрізняється від тварин. Необхідно пам'ятки історії оберігати, зберегти для наступних поколінь. Так, апелюючи до емоцій дитини, можна вирішити одне з найважчих педагогіко-психологічних завдань — включення загальнолюдських цінностей до внутрішнього духовного світу дитини [6, с. 7].

Отже, краєзнавчий матеріал має великий потенціал в ході вивчення історії в школі. Історичне краєзнавство є одним із джерел збагачення знаннями про рідний край, виховання любові до нього і формування громадянський понять і навиків. Саме через такий матеріал розкривається взаємозв'язок загальноісторичного і конкретного в історії. Саме археологічні джерела в зв'язку з їх наочністю, можливістю доторкнутись до них, але разом з тим загадковістю, викликають у школярів найбільший інтерес. На території Чугуївщини представлені всі археологічні епохи, починаючи з неоліту. Тому на прикладі лише цього одного регіону можна досить повно показати його зв'язок і з історією України і з історією Харківщини [7, с. 13—14].

Музеям нагально слід вирішити проблему урівноваження своїх функцій: збереження історичних пам'яток — з одного боку, і їх доступності — з іншого. Тоді музеям не буде рівних, тоді музеї отри-

мають більш важливе місце в житті суспільства. До них будуть йти як до філософа чи майстра — добровільно, і отримувати знання і попит з роздумом, через дію, відчуття і на особистому прикладі.

Масове відвідування музею «всім класом», як і традиційна класно-урочна система освіти, що у свій час позбавила світ від безграмотності, тепер не відповідають потребам часу. Сучасне (постіндустріальне, інформаційне) суспільство вимагає розвитку індивідуальності, а не стандартних навичок, і ставить творче мислення вище ніж слідування єдиному зразку. Тому від музею відвідувач чекає вражень, живого та online спілкування, можливості «культурно відпочити». Якщо відвідини музею супроводжуються радістю, захопленням, здивуванням і іншими позитивними емоціями, то в музей хочеться прийти знову й знову.

Література

1. Гайда Л.А. Другий всеукраїнський музейний фестиваль та актуальні аспекти розвитку музейної педагогіки // Роль музеїв у культурному просторі України й світу: стан, проблеми, перспективи розвитку музейної галузі. (Збірник матеріалів загальноукраїнської наукової конференції з проблем музеєзнавства, присвяченої 160-річчю заснування Дніпропетровського історичного музею ім. Д.І. Яворницького) Вип. 11. — Д.: АРТПРЕС, 2009. — С. 549—557.
2. Горбовцов А.А. Вопросы охраны и пропаганды археологических памятников в школе // Проблемы археологии Сумщины. Тезисы докладов областной научно-практической конференции. — Сумы, 1989. — С. 11—12.
3. Карасенко В.Ю. Як повернути дитину в музей, або як повернути музей дитині? // Роль музеїв у культурному просторі України й світу: стан, проблеми, перспективи розвитку музейної галузі. (Збірник матеріалів загальноукраїнської наукової конференції з проблем музеєзнавства, присвяченої 160-річчю заснування Дніпропетровського історичного музею ім. Д.І. Яворницького) Вип. 11. — Д.: АРТПРЕС, 2009. — С. 534—547.
4. Класова О.А. «Музейна педагогіка: проблеми і досягнення» // www.artmuzeum.kr.ua/index.php?option=com_content&view=article&id=115%3A-q-q&catid=34%3Ademo-category&Itemid=53
5. Крыганов А.В. Охрана и исследование памятников археологии в системе внешкольного обучения и воспитания учащихся // Проблемы археологии Сумщины. Тезисы докладов областной научно-практической конференции. — Сумы, 1989. — С. 7—8.
6. Панкратова Т.Н.; Чумалова Т.В. Занятия и сценарии музейной педагогики для младших школьников. Первые шаги в мир культуры. — М.: Гуманитарный издательский центр. — 2002. — 159 с.

7. Пискун В.Н. Использование памятников археологии в краеведческой работе в школе. Проблемы археологии Сумщины. Тезисы докладов областной научно-практической конференции. — Сумы, 1989. — С. 13—14.

МЕТОДИКА ПРОВЕДЕННЯ ЛЕКЦІЙ З ІСТОРІЇ ПЕРВІСНОЇ КУЛЬТУРИ НА БАЗІ ЕКСПОЗИЦІЇ ІСТОРИЧНОГО МУЗЕЮ

І.А. Сніжко,
канд. іст. наук,
доцент УкрДАЗТ

Найважливішою ланкою дидактичного циклу навчання у вищому навчальному закладі традиційно лишається лекція, що закладає основи для подальшого засвоєння студентами навчального матеріалу. Лекція виконує наступні **функції**: інформаційну, коли містить необхідні відомості, стимулюючу, пробуджуючи інтерес до теми, виховну, розвиваючу, даючи оцінку явищам та розвиваючи мислення, орієнтаційну, дозволяючи зорієнтуватись у проблемі та літературі, роз'яснювальну, спрямовану передусім на формування основних понять науки, переконуючу з акцентом на системі доказів.

Виділяють наступні **види** лекцій: за загальним цілям — навчальні, агітаційні, виховні, освітні, розвиваючі; за науковим рівнем — академічні та популярні; за дидактичним завданням — вступні, поточні, заключно-узагальнюючі, настановні, оглядові, лекції-консультації, лекції-візуалізації (з посиленням елементом наочності); за способом викладу матеріалу — бінарні чи лекції-дискусії (діалог двох викладачів, що захищають різні позиції), проблемні, лекції-конференції.

Традиційне викладання навчального матеріалу у формі лекції разом із визнаними перевагами містить і певні недоліки, зокрема, пасивне сприйняття матеріалу, відсутність часу на його осмислення. До того ж чим краща лекція, тим ця вірогідність більше.

Входження вітчизняної вищої школи до болонського процесу вимагає переходу до нових більш ефективних форм навчання, серед яких чільне місце займають нетрадиційні форми проведення лекцій, що посилюють увагу, стимулюють самостійність і активність студентів. Результатом нового використання принципу наочності є **лекція-візуалізація**. Психологічні та педагогічні дослідження показують, що наочність не тільки сприяє більш успішному сприйняттю

і запам'ятовуванню навчального матеріалу, але і дозволяє активізувати розумову діяльність, глибше проникати в сутність явищ, що вивчаються, показує його зв'язок з творчими процесами прийняття рішень, підтверджує регулюючу роль образу в діяльності людини. Завдання викладача використовувати такі форми наочності, які не тільки доповнюють словесну інформацію, але й самі виступають її носіями.

Лекція-візуалізація дозволяє повністю розкрити тему через розгорнуте коментування наочних матеріалів. Неминучу в такому випадку втрату певної частини інформації можна навіть перетворити на перевагу, сконцентрувавши увагу на найбільш важливих аспектах і особливостях змісту лекції.

Наочність не тільки сприяє більш успішному сприйняттю і запам'ятовуванню учбового матеріалу, але і дозволяє проникнути глибше в істоту учбового матеріалу, пізнаваних явищ. Це відбувається за рахунок роботи обох півкуль, а не однієї лівої, логічної, звично працюючої при освоєнні точних наук. Права півкуля, що відповідає за образно-емоційне сприйняття інформації, що пред'являється, починає активно працювати саме при її візуалізації [1, с. 246].

Враховуючи, що згідно вимогам болонської системи лекції читаються в малих групах (до 40 студентів), з'явилась можливість проводити лекції поза лекційними аудиторіями, зокрема, в музейних залах. Взаємодія музеїв і закладів освіти спонукає до пошуку нових напрямів та вдосконалення форм і методів роботи з аудиторією, підвищує соціально-культурну роль музею у суспільстві, сприяє взаєморозумінню людей різних поколінь, залучає молодь до вічних духовних цінностей, поглиблює виховний вплив на особистість. Така взаємодія сприяє оптимізації навчально-виховного процесу в сучасних соціокультурних умовах розбудови вітчизняної системи освіти [3].

Науково-освітні можливості музейних закладів зараз значно збільшились. Це вже новий рівень осмислення ролі музею в поширенні культури, в отриманні нових знань, в гуманістичному вихованні людини.

Знайомство студентів із скарбницею колекцій Харківського історичного музею допомагає під час викладання гуманітарних дисциплін, таких як історія України, всесвітня історія, історія української культури, історія і культура Слобожанщини тощо. Але музейна педагогіка вимагає спеціальної методики проведення занять. Методи «занурення» і моделювання допомагають проводити музейне дослідження; студенти вчаться складати відгуки за матеріалами музейної екскурсії [2, с. 331].

Кілька років тому до кола гуманітарних дисциплін, що викладаються у вищих навчальних закладах було залучено курс «Історія української культури». Ця дисципліна спрямована на розширення гуманітарної підготовки студентів, формування творчої активності майбутніх фахівців. Вона дає уявлення про етапи розвитку української культури, забезпечує розуміння системного зв'язку всіх складових культури — мистецтва, етнографії, матеріальної культури, наукового знання, усіх форм духовних цінностей, формує світогляд. Пізнання сутності та процесу розвитку культури має бути орієнтоване на формування таких якостей людини, як різнобічна освіченість, висока свідомість, моральність, вміння знаходити порозуміння з представниками різних культур. Значення курсу полягає у формуванні наукового світогляду студентів, підвищенні загальноосвітнього, фахового і культурного рівню майбутніх спеціалістів.

Відкриває курс лекція з історії культури первісної доби. Саме її доречно проводити в експозиційному залі виставки «На перехрестях століть» Харківського історичного музею, оскільки своєрідне занурення у давні часи активізує мислення і працездатність, сприяє встановленню педагогічного контакту, викликає у студентів емоційний відгук, формує інтерес до предмету.

Первісний період займає особливе місце в історії людства. Саме цього часу під впливом різноманітних факторів відбулось виділення людини з тваринного світу, були виготовлені перші знаряддя праці, почалось використання вогню і одягу, були споруджені перші житла. В первісній добі бере початок етнічний поділ людства, коли завдяки екзогамії були створені передумови для появи соціальних спільнот з єдиною культурою та мовою.

У цей період почали складатися основи початкової суспільної організації людських колективів, зароджувались ідеологічні уявлення та перші форми людської духовності — релігія, мораль, мистецтво.

Мета лекції — сформувати уявлення про перебіг культурного процесу на теренах України в хронологічних рамках від раннього палеоліту до енеоліту. В лекції розглядається становлення етнічного поділу людства на основі сучасних наукових знань з антропогенезу, матеріальна та духовна культура давнього населення, витоки і форми первісних релігійних уявлень. Особлива увага приділяється пам'яткам первісного мистецтва, що походять з території України взагалі та Харківщини зокрема.

Перша вітрина музейної експозиції цілком слушно може вважатись ілюстрацією тієї частини лекції, де мова іде про витоки етнічного поділу людства, етнічні процеси в мисливських суспільствах

кам'яної доби та культуру і світогляд населення України в часи палеоліту і мезоліту.

Витоки етнічного поділу людства. Етнічна приналежність є однією з визначальних ознак людини сучасного типу. Зародження етнічного поділу людства тісно пов'язане з процесом антропогенезу. Етнічна специфіка є соціальною характеристикою людини, але виникла вона на ґрунті властивого *Homo sapiens* своєрідного біологічного механізму відтворення популяції, відомого під назвою екзогамії. Саме екзогамія створила необхідні передумови для появи принципово нових соціальних спільнот з єдиною культурою та мовою. Археологічно поява *Homo sapiens* простежується за поширенням крем'яної індустрії Оріньяк, яка довгий час існувала паралельно з мустьєрськими крем'яними індустріями неандертальців.

Етнічні процеси в мисливських суспільствах кам'яної доби. Праобщина неандертальців була самодостатнім колективом і не мала необхідності контактів з сусідніми групами. В умовах відсутності контактів з сусідами культурні традиції не виходили за межі праобщини і передавалися від покоління до покоління доки існував колектив або його нащадки. Тому археологічні культури епохи мустьє добре простежуються в часі, але погано у просторі. Починаючи з пізнього палеоліту окремі археологічні культури займають регіони з відносно чіткими кордонами в межах однієї природно-ландшафтової зони. Ці радикальні зміни сталися завдяки екзогамії, яка передбачала обмін шлюбними партнерами між сусідніми общинами.

Община пізньопалеолітичних мисливців складалась з 20—40 осіб. Щільність населення була низькою, общини мешкали на відстані кілька десятків кілометрів одна від одної. Потужним фактором консолідації общин у первісне плем'я була необхідність обміну шлюбними партнерами. За своєю суттю плем'я первісних мисливців було найдавнішим протоетнічним утворенням, або протоетносом. Однак дані етнографії та археології свідчать, що культурна специфіка звичайно поширювалась за межі окремого племені і охоплювала територію кількох сусідніх племен, утворюючи так звану «первісну етномовну неперервність». Слідами цих етнічних спільнот є археологічні культури.

Відповідно до природно-зональної диференціації територія України починаючи з пізнього палеоліту ділилась на дві культурно-історичні провінції: північну лісостепову та південну надчорноморську степову. Північна зона мисливців на мамонта простягалась з Центральної Європи через схід і Південь Польщі, північ України на верхній Дон. В Надчорномор'ї жили мисливці на бізонів та ко-

ней. Різні об'єкти полювання вплинули на спосіб життя, ведення господарства, проявившись у своєрідній матеріальній та духовній культурі. Але переважна більшість пам'яток у двох зонах (Мізин, Межирічі, Добранічівка, Гінці, Амвросіївка, Анетівка, Аккаржа, Кам'янка на Харківщині та ін.) належать до блоку етнокультурної неперервності епіграфету.

Культура і світогляд населення України в давньому кам'яному віці. Найбільш яскравим свідченням зрілості людського суспільства епохи палеоліту була поява мистецтва. Перші знахідки предметів палеолітичного мистецтва в Україні були зроблені археологом В. Хвойкою на Кирилівській стоянці в Києві в 90-ті роки 19 ст. На сьогодні відомо кілька сотен предметів, що репрезентують досягнення палеолітичної людини в царині ужиткового, образотворчого мистецтва, музики тощо.

Виникнення мистецтва нерозривно пов'язане із світосприйняттям давньої людини. Первісні люди повністю залежали від природного оточення. Потреба пояснити причини існування тих чи інших явищ, намагання вплинути на них, призвела до появи первісних релігійних вірувань та пов'язаних з ними ранніх форм фантастичних уявлень: тотемізму, фетишизму, анімізму, магії.

Релігія та мистецтво, скоріш за все, виникли одночасно. Коли це сталося — питання складне та дискусійне, але встановлено, що поховання та примітивні витвори мистецтва відносяться до мустьєрського часу, тобто пов'язані з неандертальцями. На деяких пам'ятках мустьєрського часу знайдено предмети, що не пов'язані з виробничою діяльністю. На території України на стоянці Молодова I знайдено лопатку мамонта з різьбленими лініями, що утворюють орнамент у вигляді зігзагу, квадрату, паралельних та схрещених ліній. На верхній площині лопатки нанесено схематичне зображення тварини.

Мистецтво пізнього палеоліту демонструє якісно новий ступінь розвитку людського суспільства. Йому притаманні розвинена міфологічна основа, досконале втілення художніх образів. Існує два основні трактування пізньопалеолітичного мистецтва. Перше пов'язано з магією, яка була спрямована на забезпечення успіху полювання та розмноження тварин. Друге виходить з припущення про існування розвиненої складної міфологічної системи і вбачає в творах мистецтва ілюстрації до міфів.

В палеолітичному мистецтві тісно перепліталися дві фундаментальні основи існування людей: полювання та організація життя мисливських колективів з особливою роллю жінки. Тому центральні сюжети палеолітичного мистецтва — зображення жінки і звіра.

Мистецтво пізнього палеоліту існувало в кількох формах: декоративно-ужитковій, образотворчій (скульптура, графіка, живопис), музичній.

Світосприйняття палеолітичної людини знайшло своє відображення в творах мистецтва та в поховальному обряді. Верхньопалеолітичні поховання свідчать, що в цей час вже склалось уявлення про «країну померлих», де людина буде продовжувати своє земне існування, а для цього йому потрібні знаряддя праці, прикраси тощо.

Етнокультурні процеси мезолітичного часу. На рубежі плейстоцену та голоцену (12—10 тис. р. тому) відбуваються зміни в природному середовищі, що призвели до формування ландшафтно-зональності. Міграційні процеси призводили до проникнення в етнічно однорідне середовище етнічно чужого населення. Виникли чіткі культурні кордони між різними етнічними масивами, посилився тиск на мисливські суспільства з боку ранніх землеробів Півдня — Балкан та Подунав'я.

В мезолітичний час на територію північної України було спрямовано кілька міграційних потоків із Західної Балтії: носіїв культури Дювенсі, що залишили в Поліссі пам'ятки кудлаївської культури, та носії яніславицької культури, що взяли участь у формуванні дніпро-донецької культури, матеріали якої представлені в експозиції музею.

Мистецтво мезолітичної епохи у порівнянні з палеолітичним виглядає збіднілим та примітивним. Це малюнки людей і тварин, зроблені чорною фарбою, вироби з кістки і рогу зі слідами гравійованого орнаменту. Інформацію про антропологічний склад населення та поховальний обряд містять мезолітичні поховання і могильники, які з'являються у цей час.

Дві наступні вітрини музейної експозиції ілюструють розповідь про **етнокультурні процеси неолітичного — енеолітичного часу**. Протягом неолітичної доби на північ України з заходу котилось ще три міграційні хвилі: носії культур лінійно-стрічкової кераміки (5 тис. до н. е.), лійчастого посуду (4 тис. до н. е.) та кулястих амфор (3 тис. до н. е.). Неолітичні колоністи з Близького Сходу принесли з собою власну культуру і мову, а головне — навички відтворюючого господарства разом з domestикованими вівцями, козами, пшеницею, ячменем.

Неоліт — це час племінного ладу, за якого економічною і соціальною основою був матріархальний рід із зародками переходу до батьківського права. Неолітичне суспільство ще не досягло такого рівня розвитку продуктивних сил, який створив би умови для

розшарування суспільства. Знайдені в деяких могильниках кам'яні булави, очевидно, були першими символами влади, що почала зароджуватися.

В неоліті набули подальшого розвитку релігійні уявлення. Посилюється віра у потойбічне життя не лише тілесної людини, а й її душі. Про це свідчать факти часткового чи повного трупоспалення, наприклад, у дунайських племен. У колективних похованнях дніпро-донецької культури іноді зустрічаються лише черепи померлих членів роду; є припущення, що це частина ритуалу з вшанування предків. У могильниках та на поселеннях неоліту України виявлено зразки образотворчого мистецтва. У землеробсько-скотарських племен, наприклад, зустрічаються антропоморфні статуетки. У Маріупольському могильнику виявлено кілька зображень тварин, виконаних у техніці різьблення по кістці. Але справжнім досягненням неолітичної епохи на території України у галузі розвитку образотворчого мистецтва слід вважати зображення на плитах Кам'яної Могили.

З другою половиною неоліту — початком енеоліту пов'язано остаточне затвердження на території Правобережної України відтворюючої аграрної економіки. В 5—6 тис. до н. е. з Нижнього Подунав'я та басейну р. Серет сюди приходять носії культури Кукутені-Трипілля.

Економічною основою цієї яскравої археологічної культури України було вирощування пшениці та ячменю, а також розведення великої рогатої худоби, кіз, овець, свиней. Трипільські прямокутні глинобитні житла з дерев'яним каркасом стін та глиняною долівкою демонструють типовий приклад балканської домобудівельної традиції. На балканське коріння вказують численні глиняні статуетки жінок та типовий посуд, а головне -середземноморський антропологічний тип.

Трипільські протоміста і складна знакова система дають підстави вважати Трипілля протоцивілізацією, що зароджувалась паралельно з найдавнішими містами-державами Близького Сходу. Однак переступити поріг цивілізації трипільцям так і не судилося через певні недоліки їх господарської системи та природні негаразди, що спіткали суспільство у 4 тис. до н. е.

На трипільських поселеннях знайдені численні витвори мистецтва. Парадний посуд, виготовлений з якісної глини, добре випалений, вкритий орнаментом у вигляді спіралей та меандру. Зустрічаються також зображення людей і тварин. Антропоморфні статуетки, як правило, стилізовані, але є і дуже реалістичні. Ці зображення

мали, скоріш за все, ритуально-магічне значення, пов'язане з культом родючості. Про це свідчить і наявність зерен злаків та крупно меленого борошна в глині, з якої виготовлені статуетки.

На завершення лекції слід наголосити, що період первісності — найдовший і найважливіший етап в історії людства, коли було закладено фундамент його подальшого розвитку. Складний процес антропогенезу призвів до появи у пізньому палеоліті людини сучасного фізичного типу. Від цієї межі бере початок і процес етнічного поділу людства — через культурну неперервність кам'яного віку до сучасних націй, народів та етносів. Археологічні знахідки, зроблені на пам'ятках України, ілюструють процес розвитку мислення людини, її адаптації до навколишнього середовища. Від появи перших людей до завершення енеолітичної епохи на теренах України пройшло кілька великих міграційних потоків, що приносили з собою нові вміння і досягнення. Культурні надбання первісної епохи лежать в основі як загальної культури людства, так і української культури зокрема.

Отже, хоча лекція як і раніше залишається провідною формою організації навчального процесу у вищому навчальному закладі, форма її проведення може і повинна вдосконалюватись для стимулювання мислення та забезпечення кращого засвоєння студентами навчального матеріалу. Співпраця закладів культури і освіти сприятиме як розвитку музейної педагогіки, так і оптимізації навчально-виховного процесу, здійсненню морально-естетичного та громадянського виховання молодого покоління.

Література

1. Друнт Ю.Г., Чурилов А.В., Подоляка Д.В., Тутов С.М., Морозова Н.А., Ольшевська О.В. Деякі особливості організації лекційного процесу у зв'язку з входженням в болонський процес // *Проблеми педагогіки* — К., 2008. — Випуск 12. — Том 2. — С. 243—248.
2. Лемешева Н.А. Місце і роль музеїв Харківщини у формуванні особистості студентів // *Модернізація вищої освіти та проблеми управління якістю підготовки фахівців*. — Харків, 2010. — С. 330—331.
3. Пусеплина Н. Взаємодія музеїв різних профілів і закладів педагогічної освіти у системі підготовки майбутнього вчителя до виховної роботи. — *Науковий вісник України — Наукові статті та публікації* // Інтернет-ресурс. — Режим доступу: <http://visnyk.com.ua/stattya/2039>.

ПРОПОЗИЦІЇ З ОРГАНІЗАЦІЇ ПРЕЗЕНТАЦІЇ ЕТНОГРАФІЧНОЇ СПАДЩИНИ СЛОБІДСЬКОГО КРАЮ ТУРИСТАМ ТА ГОСТЯМ МІСТА ПІД ЧАС ПРОВЕДЕННЯ ЧЕМПІОНАТУ ЄВРОПИ З ФУТБОЛУ У 2012 РОЦІ

*О.М. Пантелєй,
зав. відділу етнографії ХІМ*

Національну спадщину українського народу складають історико-культурні та духовні надбання, виплекані протягом багатьох століть. Значне місце у цьому доробку займають етнографічні джерела, які саме і сформували обличчя нації та вирізняли її з-поміж інших народів. Матеріальна та духовна культура українського народу, його світогляд, уявлення, звичаї, обряди і навіть етнозabarвлений діалект — є невичерпним джерелом мудрості, пізнання та вивчення.

Одним із важливих осередків збереження і популяризації національної спадщини нашого Слобожанського краю є Харківський історичний музей, колекції якого налічують чимало пам'яток етнографії. Саме ці пам'ятки стали основою для створення повнопрофільної стаціонарної експозиції «Слобожанські мотиви», матеріали якої наочно ілюструють і знайомлять з неповторним і самобутнім етнографічним надбанням нашого краю. Традиційна культура Слобожанщини розвивалася і удосконалювалася протягом багатьох століть і увібрала в себе найкращі надбання різних народів, передусім українського та російського, що знайшло відображення в експозиції. Експонати експозиції розповідають про етнічну історію, життя, побут, традиційний уклад, прийоми планування селянського подвір'я та житла, господарську діяльність, українське та російське народне вбрання, ремесла, промисли, свята, звичаї, обряди (зокрема весільний цикл обрядодій), пісенну та музичну культуру, різні народні заходи (ярмарки, гуляння) славних наших предків слобожан. В експозиції знайшли місце реконструкції селянського подвір'я та куточків інтер'єрів хати-мазанки, оскільки саме вона відігравала важливу роль в житті кожної людини і була для неї ніби центром Всесвіту. Люди, що населяли наш край, були також досить спостережливі щодо природи, знали багато прикмет, завбачань, мали глибокі народні знання, світоглядні та космогонічні уявлення, морально-етичні норми, головними чинниками якої були любов і повага до ближнього, до вільної праці, ствердження ідеалів добра, краси, гуманних взаємостосунків, риси високого громадянства. Численні

експонати виставки яскраво характеризують населення Слобожанщини і також свідчать, що вони були працьовиті, талановиті, винахідливі, мали гарний смак та почуття прекрасного.

На основі власних спостережень багаторічної праці в музеї з упевненістю можна сказати, що етнографічні виставки Харківського історичного музею («До джерел з любов'ю», «Світ народного майстра» та інші) завжди викликали великий інтерес у відвідувачів, особливо іноземних гостей. Не є винятком і сучасна експозиція «Слобожанські мотиви», яка також на сьогоднішній день користується великою популярністю у різних категорій відвідувачів і у тому числі туристів, та свідчить про незгасимий інтерес до етнографічної спадщини Слобожанського краю.

Треба відмітити, що дані Інтернет-ресурсів також вказують про великий попит у іноземних туристів багатьох Краєзнавчих та Етнографічних музеїв України, особливо Музеїв-«Скансенів» (Музеїв під відкритим небом) [3, с. 1], бо їм завжди було цікаве культурне самовизначення кожного народу. Саме такі виставки та музеї сприяють створенню позитивних умов для відпочинку і знайомства туристів з історією і культурою тієї місцевості, де вони подорожують. Їх природня допитливість у відношенні різних куточків світу та населяючих народів утворюють один із найбільших спонукальних туристичних мотивів. А найкращий засіб знайомства є музеї та музейні виставки, особливо етнографічної спрямованості.

Треба зазначити, що в статті 3, пункту 1, розділу II Закону України «Про туризм» зазначено, що Держава проголошує туризм одним із пріоритетних напрямків розвитку економіки і культури, про створення умов для туристичної діяльності, необхідності використання різних методів і форм роботи [2, с. 1]. Остання стаття надзвичайно важлива сьогодні в контексті підготовки нашого міста до «Євро-2012». У цьому році з 8 по 20 липня Харківщина буде приймати вболівальників футбольного Чемпіонату Європи і тому саме зараз особливо актуальним постає питання як найкраще репрезентувати багатющу історико-культурну та етнографічну спадщину нашого регіону, що включає пам'ятки архітектури, храми, музейні колекції та мальовничі місцевості краю.

Напередодні Чемпіонату Європи з футболу 2012 року, індустрія туризму в Україні значно активізувалася. Великі кошти укладаються в облагороджування нашого міста, його доріг, будівництво терміналу для міжнародних авіарейсів, реконструкцію стадіонів, готелів міжнародного класу, місць відпочинку: музеїв, парків, скверів тощо [6, с. 1]. Начальник Управління культури і туризму Харків-

ської області Дмитро Павлович Кузнецов у інтерв'ю місцевому радіо зазначав, що на сучасному етапі Миською та Обласною державною адміністрацією для гостей Євро-2012 розробляються різноманітні туристичні маршрути з екскурсійним обслуговуванням по Харкову та Харківській області [5, с. 1]. Хотілося б, щоб і питанню презентації колекцій Харківського історичного музею туристам була приділена належна увага, адже музей — це один з визначальних типів організацій індустрії культурного дозвілля. Поряд з цим, з огляду на інтерес до музейної спадщини з боку туристів, ці установи традиційно включають до складу туристичної інфраструктури території [4, с. 168]. Саме музеї сприяють туристичній індустрії, бо спроможні створити сприятливі умови для відпочинку та знайомства туристів з історією та культурою, реалізувати різноманітні комунікативні функції: спілкування, обговорення побаченого, обміну враженнями та отриманню ними емоційної розрядки. Тож, постає питання: «Хто найкраще, як не визначний науково-методичний та освітній центр України — Харківський історичний музей — представить гостям Чемпіонату історико-культурне та етнографічне надбання нашого Слобожанського краю?». Тому зараз необхідно розробити та розумно спланувати і розвивати спеціальну комплексну програму міських культурних заходів, що сприятимуть залученню потенційних іноземних відвідувачів до музеїв Харкова і області та підвищенню інтересу до їх колекцій.

Для привернення уваги туристів з різних куточків світу до Харківського історичного музею необхідно провести насичену рекламну компанію. Оскільки сьогодні багато інформації люди отримують з Інтернет-ресурсів, треба приділити більше уваги інформаційному музейному сайту. Співробітники відділу етнографії займаються доповненням його фотоілюстративними матеріалами та короткими анотаціями до них по експозиції «Слобожанські мотиви». Там планується розмістити фотографії з фрагментами цікавих інтер'єрів виставки, які познайомлять Інтернет-користувачів з найголовнішими елементами слобожанської культури, з побутом, діяльністю, звичаями та обрядами наших пращурів. На фотознімках потенційні відвідувачі побачать реконструкції селянського подвір'я, інтер'єрів хати з «покуття», піччю, меблями та різноманітним господарським начинням. Також фотографії, що будуть представлені на сайті ілюструватимуть головні заняття населення нашого краю, численні ремесла та промисли. Фотознімки з взірцями ткацтва і вишивки, виробами ковалів, гончарів, чоботарів, бондарів характеризуватимуть високу творчу винахідливість, естетичні смаки та уподобання слобожан.

Ефективним шляхом поширення інформації про музей з переліком екскурсійних пропозицій можуть стати інформаційні листи надруковані на українській та різних іноземних мовах (англійській, німецькій, польській тощо). Для розповсюдження даної рекламної продукції, планується партнерське співробітництво музею з туристичними фірмами, готелями, підприємствами харчування, транспорту, закладами культури, спорту та іншими суб'єктами туристичної діяльності, які також зацікавлені у створенні та просуванні українського туристичного продукту [3, с. 168].

Як відзначав Начальник Управління культури і туризму Харківської обласної державної адміністрації Дмитро Павлович Кузнецов, «на період проведення футбольних матчів Євро-2012 на Харківщині буде підготовлено спеціальний календар, до якого увійдуть всі найяскравіші театральні постанови, виставки й культурні заходи» [1, с. 1]. Бажано, щоб саме до цього календаря також увійшли виставки Харківського історичного музею, зокрема експозиція «Слобожанські мотиви», етнографічна джерельна база якої найкраще репрезентує світовій спільноті національний колорит Слобожанського краю і познайомить з самобутньою етнокультурною спадщиною. Не дивлячись на те, що сьогодні практично будь-яку інформацію можна отримати із Інтернету, друкованих періодичних видань, спеціальної літератури та інших джерел, не старіє давня істина : «Краще один раз побачити, чим сто разів почути». Тож напередодні Чемпіонату необхідно вжити різних заходів, аби залучити туристів до нашого музею, адже він володіє надзвичайно привабливим для туриста пізнавально-атракційним ресурсом. Якісна екскурсійна послуга по експозиції «Слобожанські мотиви», з наголосами про традиційне вбрання, звичаї, обряди, пісенну та музичну культуру, національну кухню відповідатиме запитам сучасного туриста і задовольнить їх духовні, естетичні та інформаційні потреби. Для проведення таких екскурсій планується залучити професійних перекладачів, адже тематика й термінологія експозиції специфічна.

Не слід також забувати, що туристи люблять куштувати національні страви тієї країни, де подорожують. Тож, після проведення екскурсії їм можна буде запропонувати місцеві кафе та ресторани, що розташовані неподалік нашого музею з українською кухнею і оформлені в національних традиціях, як то кафе «Пузата хата» та ресторан готелю «Харків».

Також на площі Конституції, неподалік від Харківського історичного музею, для туристів доцільно організувати масштабний проект — фольклорно-етнографічне свято просто неба з залучен-

ням танцювальних колективів, самодіяльних фольклорно-етнографічних ансамблів, професійних та аматорських творчих гуртків і сучасних майстрів народної творчості. На цьому святі бажано підготувати колоритно насичену концертно-театралізовану програму та проведення майстер класів народних майстрів. Така програма не лише приваблюватиме туристів фольклорними виступами, а й майстрами, які своїми власними руками створюватимуть справжні шедеври народної творчості. Також на цьому святі для іноземних гостей можна організувати ярмарку-продаж українських сувенірів, бо саме вони будуть доброю згадкою і пам'яттю про нашу країну. Їм можна буде запропонувати широкий асортимент сувенірів, які виготовлять майстри народної творчості на площі та заздалегідь підготовлені вироби, виконані фабричним і кустарним способом аматорами та професіоналами нашого краю.

Вважаю, що запропоновані заходи стануть у нагоді розвитку міжнародного туристичного співробітництва, сприятимуть зацікавленню туристів до історико-культурної та етнографічної спадщини Слобожанського краю, до колекцій Харківського історичного музею, їх духовному збагаченню, розширенню кругозору, зумовлять їх гарний та емоційно насичений відпочинок під час проведення матчів Чемпіонату Європи з футболу 2012 року, а нам харків'янам надасть підставу ще більш пишатися своїм містом, музеєм та унікальним надбанням.

Література

1. Горобець Ю. «Харківщину обплутають туристичні маршрути» // Інтернет-ресурс. — Режим доступу: <http://donbass.ua/news/travel/2011/02/03/harkovschini-oputajut-turisticheskie-marshruty.html>
2. Закон України «Про туризм» від 15 вересня 1995 року №324 / 95-ВР; розділ II, стаття 3, пункт 1.
3. Музей народної архітектури та побуту // Інтернет-ресурс. — Режим доступу: http://uk.wikipedia.org/wiki/Музей_народної_архітектури_та_побуту.
4. Рутинський М.І., Стецюк О.В. Музеєзнавство (навчальний посібник) — К., 2008. — С. 428
5. Туристична Харківщина // Інтернет-ресурс. — Режим доступу: <http://www.oblrada.kharkov.ua/ru/article/turystychni-kutochky-chym-harkivshchyna-zdyvuye-hostey-yevro-2012-1843.html>
6. «Харьков и Евро-2012» // Інтернет-ресурс. — Режим доступу: <http://www.rent-apartments-kharkov.com/view/article/id/2677.html>

СУЧАСНИЙ ПІДХІД У ВИСВІТЛЕННІ ТЕМИ ВЕЛИКОЇ ВІТЧИЗНЯНОЇ ВІЙНИ (ІЗ ДОСВІДУ НАУКОВО-ОСВІТНЬОЇ РОБОТИ ХІМ)

*Б.А. Івченко,
наук. співробітник ХІМ*

Після розпаду Радянського Союзу і, цілком природної, поступової відмови від радянських ідеолого-пропагандистських штампів та стереотипів у висвітленні теми Великої Вітчизняної війни настав якісно новий період. Історики почали більш детально опановувати нові проблеми та сюжети війни, яким у радянські часи майже не приділялась увага, або вони зовсім замовчувались (т. з. «білі плями історії»).

Тема Великої Вітчизняної війни з точки зору новітніх наукових позицій висвітлюється також і в науково-освітній роботі Харківського історичного музею (ХІМ). Під час екскурсій, як традиційних форм системи музейної комунікації, по стаціонарній експозиції «Велич подвигу народного» більше приділяється увага замовчуванам раніше питанням історії Великої Вітчизняної війни. Наприклад, детально висвітлюються та візуальзуються відповідними експонатами проблеми, що стосуються радянських військовополонених, колобо-рації, оstarбайтерів, тимчасового визволення частини Харківщини в 1942 р., першого визволення Харкова в лютому 1943 р. тощо. Сама екскурсія і спілкування із відвідувачами відбувається не у формі монологу, а у формі діалогу.

Екскурсія як головна форма роботи музею удосконалюється в ХІМ шляхом використання діалогового стилю її проведення. Найбільш насичено діалогове спілкування спіробітників музею із відвідувачами використовується під час відвідувань музею учнівської молоді, школярів та студентів освітніх закладів. Для повторення і закріплення матеріалу з історії, що вони засвоїли в освітніх закладах, екскурсовод ставить відвідувачам різноманітні питання з теми Великої Вітчизняної війни у відповідних місцях експозиції під час розповіді й показу експонатів. Такий підхід дозволяє сконцентрувати увагу молоді на маловідомих темах, що обходяться увагою в освітньому процесі.

Наприклад, коли екскурсовод розповідає про експонати, пов'язані із темою оstarбайтерів, слухачів можна запитати, чи чули вони, хто такі оstarбайтери? Результати показують, що більшість школярів молодшого та середнього шкільного віку знають це сло-

во, проте не володіють історичною дефініцією «остарбайтери». Учні старшої школи та студенти вузів іноді плутають остарбайтерів та т. зв. «гастарбайтерів» (сучасні нелегальні мігранти з країн Середньої Азії, які працюють у містах Росії та України). І лише частина учнів старшого шкільного віку та студентів володіють інформацією про остарбайтерів.

Серед традиційних форм науково-освітньої роботи слід назвати лекції, які читають співробітники музею на замовлення освітніх закладів міста. Новий підхід, порівняно із традиційними лекціями, що проводилися раніше, полягає у тому, що нині музей має відповідати інформаційно-електронним запитам суспільства, у зв'язку із чим у лекційній роботі необхідно використовувати новітні технології. За сучасних умов лекції співробітників Харківського історичного музею відрізняються мультимедійним характером, оскільки лектори використовують спеціальні комп'ютерні презентаційні програми, а також проектор і презентер. Для кожної окремої лекції, по можливості, створюється електронна презентація за допомогою програми «Power Point» або спеціальний набір слайдів, що виводяться на екран за допомогою стандартного засобу перегляду фотографій операційної системи «Windows». Крім того, під час таких лекцій іноді демонструються оригінальні предмети із музейного зібрання. Останнім часом були прочитані такі мультимедійні лекції на тему Великої Вітчизняної війни: «Велика Вітчизняна війна», «Окупація Харкова 1941—1943 рр.», «Підпільний та партизанський рух на Харківщині у роки Великої Вітчизняної війни», «Харків'яни І.І. Бакулін, М.С. Шкарлетова — герої Великої Вітчизняної війни», «Голокост на Харківщині», «Визволення України від німецької окупації в 1943—1944 рр.», «Молоді підпільники на Україні в роки німецької окупації» тощо.

Змінено також характер науково-освітньої роботи під час проведення музейних свят та комплексних тематичних музейних заходів як нетрадиційних форм системи музейної комунікації. Протягом 2009—2011 рр. у Харківському історичному музеї проведена ціла серія музейних заходів та свят, пов'язаних із тематикою Великої Вітчизняної війни. Наприклад, до Дня партизанської слави 22 вересня в 2009 р. в музеї на базі експозиції «Велич подвигу народного» проведений комплексний музейний захід, який включав у себе екскурсію наукового співробітника музею з теми партизанського руху на Харківщині, показ музейних предметів відповідної тематики із фондів, які не представлені у експозиції. Особливий інтерес у гостей заходу — учнів Харківського ліцею міліції — викликала розповідь

90-літнього Миколи Олександровича Коржа, на той час єдиного партизана і підпільника Харкова. На жаль, весною 2011 р. Микола Олександрович Корж, на 92 році життя помер, а з ним відійшов у вічність цілий пласт усної історії. Перед смертю Микола Олександрович передав у ХІМ свої опубліковані спогади про підпілля Харкова.

У 2011 р. в музеї до Дня партизанської слави також проводився тематичний вечір, який супроводжувався невеликою розповіддю про партизанський рух на Харківщині, показом музейних предметів відповідної тематики із фондів ХІМ. Особливий інтерес серед представлених предметів викликав щоденник Олександра Гордійовича Зубарева — харківського підпільника, Героя Радянського Союзу. Для гостей заходу — учнів ЗОШ № 109 та школи-інтернату «Обдарованість» — демонструвався документальний фільм про партизанський рух в Україні, а також була проведена екскурсія з теми партизанського руху по експозиції Великої Вітчизняної війни. На цьому заході були також присутні працівники та непрацевдатні громадяни Територіального центру соціального обслуговування Ленінського району міста Харкова. Інтерес до цього заходу виявили і журналісти харківської газети «Ізвестія», що спостерігали за проведенням Дня партизанської слави в Харківському історичному музеї.

У квітні 2010 р. в ХІМ проводився комплексний тематичний музейний захід до 90-ї річниці від дня народження І.М. Кожедуба та Всесвітнього дня авіації і космонавтики, який супроводжувався розповіддю та показом музейних предметів, пов'язаних із життям льотчика-винищувача, ветерана Великої Вітчизняної війни Івана Микитовича Кожедуба — єдиного українця, тричі удостоєного звання Героя Радянського Союзу. Завдяки мультимедійним засобам, курсанти Харківського університету повітряних сил ім. І.М. Кожедуба мали змогу прослухати розповідь І. Кожедуба, записану у 80-ті рр. 20 ст., про його перший повітряний бій. Особливий інтерес у курсантів викликала розповідь запрошеного на захід ветерана Великої Вітчизняної війни, льотчика Валентина Олександровича Бондаренка, який розповів про свій фронтний досвід та післявоєнну роботу у військовій та цивільній авіації. Валентин Олександрович мав особливий успіх у слухачів, оскільки події Великої Вітчизняної війни ветеран описує без радянських партійно-ідеологічних нашарувань, що відбивається на стилі його віршів і поем про авіацію та космос.

У травні 2010 р. в Україні відзначали 65-ти річчя Великої Перемоги — у Харківському історичному музеї з нагоди цієї дати було проведено чимало музейно-освітніх заходів. Серед них особливо

виділяється свято «Поезія Великої Вітчизняної війни», під час якого відділ науково-освітньої роботи ознайомив присутніх із віршами на цю тему в хронологічній послідовності їх появи відповідно до подій війни. На святі прозвучали вірші Костянтина Симонова, Іона Дегенна, Дмитра Сучкова та інш. Завдяки використаним мультимедійним засобам відвідувачі мали змогу побачити фотографії усіх вищезазначених авторів, а також почути вірші Костянтина Симонова «Убей его», «Жди меня» автоському виконанні у записі 60-х рр. 20 ст.

Особливу увагу у гостей заходу викликало читання власних творів відомого харківського поета Валерія Болотова, який у віршах «Начало», «Родина! Я человек!» через художньо-поетичні образи передає життя простого солдата на війні, трагедію полону, невинуватих великі втрати СРСР у війні з Німеччиною — проблеми, які за радянської доби замовчували. На завершення заходу декілька запрошених на свято учнів шкіл Харкова прочитали на пам'ять вірші з теми Великої Вітчизняної війни.

Харківський історичний музей з 2011 р. використовує нову форму зустрічей із ветеранами Великої Вітчизняної війни. Так, у травні 2011 р., напередодні Дня Великої Перемоги, на зустріч з учнями Покотилівської середньої школи до музею був запрошений ветеран Великої Вітчизняної війни Приданцев Михайло Гаврилович. Проте, на відміну від традиційної діалогової форми зустрічі, коли ветеран розповідає про свій воєнний досвід, а учні ставлять питання, ця зустріч мала дещо інший характер. Спочатку науковий співробітник музею коротко розповів про події Великої Вітчизняної війни та День Перемоги, за тим учням був представлений М.Г. Приданцев, який розповів про свій фронтовий досвід, а потім діти ставили питання. На завершення розповіді ветерана, дітям було запропоновано намалявати своїми руками листівку для ветерана, що було сприйнято із захопленням учнями Покотилівської школи. На останок присутнім було запропоновано поринути в уяві в роки війни, написати один одному листи і згорнути у т. з. «фронтовий трикутник». Закінчилась зустріч своєрідним «фронтовим чаєм»: учні Покотилівської школи і ветеран війни за святковим столом пили чай та їли солодощі. Протягом зустрічі з невеликою гучністю лунала музика років війни, створюючи певний звуковий і емоційний фон, що надало змогу поринути у ті часи. На пам'ять про зустріч учні школи вручили М.Г. Приданцеву подарунок, листівки та квіти.

Під час проведення музейних вечорів, присвячених Дню захисника Вітчизни, також висвітлюються події Великої Вітчизняної війни, оскільки солдати Червоної Армії в боях із німецькою армією

виявили себе як справжні захисники Вітчизни. Наприклад, до Дня захисника Вітчизни 2011 р. одним із пунктів програми була презентація документів та фотографій із фондового зібрання ХІМ, які належали харків'янам — учасникам Великої Вітчизняної війни, двічі Героям Радянського Союзу А.К. Недбайлу, П.А. Покришену, З.К. Слюсаренку.

22 червня в Україні відзначають День скорботи та вшанування пам'яті жертв війни, у 2011 році цей пам'ятний день співпав із 70-річчям від початку Великої Вітчизняної війни, до якого у Харківському історичному музеї був проведений тематичний вечір під назвою «Усі пішли на фронт». На початку заходу, з метою емоційного впливу, пролунав аудіозапис зі звуком бомбардувань та радіозвернення до громадян СРСР від 22 червня 1941 р., після цього науковий співробітник розповів про роль Харкова на початку війни, що супроводжувалось показом великої кількості фотографій Харкова часів Великої Вітчизняної війни та показом таких експонатів, як повістки перших днів війни, похоронки, листи з фронту. Гостям заходу — курсантам Харківського національного університету внутрішніх справ, які володіли німецькою мовою, — було запропоновано перекласти на українську мову для своїх одногрупників записи фронтового щоденника німецького солдата. Особливо емоційно курсанти сприйняли листування часів Великої Вітчизняної війни, прочитані вголос дівчиною-курсантом і хлопцем-курсантом. Окрім того, присутнім були продемонстровані нагороди часів Великої Вітчизняної війни таким чином, щоб вони самі здогадалися, яка нагорода перед ними. Того вечора також був використаний елемент певної театралізації: кожний бажаючий мав змогу одягнути сучасну копію шинелі та фуражки полковника артилерії і відчувти себе воїном того часу.

На виконання Постанови Верховної Ради України від 01.11.2011 р. «Про відзначення 70-річчя від дня створення підпільної молодіжної організації «Молода гвардія»» у Харківському історичному музеї проводився тематичний захід «Молоді герої-підпільники у боротьбі із німецькими окупантами», де учням ЗОШ № 165 м. Харкова розповіли про підпільників Харківщини у роки Великої Вітчизняної війни з показом музейних предметів із фондової колекції, які не представлені в експозиціях ХІМ. Під час цих заходів учням була прочитана лекція про діяльність підпільної організації «Молода гвардія» із мультимедійною презентацією відповідної тематики.

Музейні заходи та свята постійно проводяться у ХІМ до Дня визволення України від німецько-фашистських загарбників та інших пам'ятних дат, пов'язаних із Великою Вітчизняною війною.

Підсумовуючи, слід зазначити, що в науково-освітній роботі Харківського історичного музею активно висвітлюється тема Великої Вітчизняної війни як традиційними формами науково-освітньої роботи (екскурсії, лекції), так і за допомогою нетрадиційних (тематичні музейні заходи, свята). У науково-освітній роботі ХІМ зосереджується увага на маловисвітлених і замовчуваних за радянських часів сюжетах Великої Вітчизняної війни, популяризується фондове зібрання музею, використовуються новітні мультимедійні засоби та створюються комп'ютерні презентації відповідної тематики. Все це сприяє більш глибокому засвоєнню та вивченню історичного матеріалу, вихованню любові до Батьківщини, рідного краю, вшануванню героїчних подвигів солдат під час Великої Вітчизняної війни, а також бажанню частіше відвідувати музей.

МЕТОДИКА ПРОВЕДЕННЯ ОГЛЯДОВОЇ ЕКСКУРСІЇ МІСТОМ (З ДОСВІДУ ХІМ)

Д.В. Богданов,

ст. науковий співробітник ХІМ

Міста як історичні центри розвитку суспільства з розмаїттям їх пам'яток, що відображають розвиток культури, архітектури, науки, промисловості, надають широкі можливості екскурсійного показу. Тематику екскурсій містом визначають характерні особливості розвитку міста, його минуле та сучасність. Існує умовний поділ міст на типи, що відображають специфіку їх екскурсійного показу: столиці, міста-герої, міста-курорти, міста-заповідники історії та архітектури, міста-новобудови, промислові центри тощо [2, с. 117].

Оглядові екскурсії найбільш популярні, оскільки за короткий час (в основному 2—3 години) дозволяють отримати загальне, цілісне уявлення про місто. З цією метою екскурсантам показують і розповідають про цікаві місця, етапи історичного розвитку, особливостями архітектури, знайомлять із сьогоденням, історично сформованою індивідуальністю і своєрідністю міста.

Усі оглядові екскурсії містом схожі за структурою: кожна з них містить кілька обов'язкових підтем, кожна з яких за умови розширення, поглиблення, включення нових об'єктів показу можуть стати самостійними тематичними екскурсіями. У житті міста необхідно виділити саме ті фактори, що мали вирішальний вплив на його

історичний розвиток. Для створення оглядової екскурсії містом обирають підтеми, що визначають його обличчя. Крім того, необхідно відзначати своєрідність побуту, архітектури, національного складу, менталітет місцевого населення. Структура оглядової екскурсії містом стандартна: починається вона з короткого вступу, потім йде основна частина, в якій висвітлюються підтеми екскурсії. Після знайомства з містом екскурсовод робить висновки та відповідає на питання. Доцільною є і така форма спілкування як бесіда на теми, пов'язані з історією та сьогоденням міста. Бесіда не повинна впливати на послідовність розповіді, розкриття тем і підтем екскурсії.

Важливим питанням є розподіл часу для ознайомлення з об'єктами. Правильний відбір об'єктів, їхня кількість, максимально можлива послідовність показу впливають на якість екскурсії. Пізнавальна цінність екскурсійного об'єкта — це його зв'язок з конкретною історичною подією, з певною епохою, життям та діяльністю науковців, письменників, політиків та інших визначних особистостей, художньою цінністю пам'ятки, можливість їхнього використання в естетичному вихованні учасників екскурсії. Відбір об'єктів забезпечить зорову основу сприйняття екскурсійного матеріалу, його запам'ятовування.

Відбір об'єктів для показу тісно пов'язаний із розробкою маршруту. Маршрут екскурсії повинен бути складений таким чином, щоб максимально забезпечити послідовність показу об'єктів. Принцип складання маршруту оглядової екскурсії зазвичай тематико-хронологічний. Маршрут повинен враховувати також наявність майданчиків для розташування групи і забезпечувати безпеку екскурсантів [2, с. 118]. Рекомендовано до моменту проведення екскурсії мати кілька варіантів руху групи. Необхідність зміни маршруту може бути викликана транспортними пробками, ремонтними роботами на міських магістралях.

Екскурсію містом рекомендовано починати з відвідання музеїв. При включенні музеїв в екскурсію визначають, яка підтема розкривається за допомогою їх експозицій. Як правило, у музеї висвітлюються ті питання, які в силу різних обставин не можуть бути достатньо повно висвітлені при показі екскурсійних об'єктів. Показ виставок з історії краю, унікальних експонатів дозволяє поринути в атмосферу минулого, налаштовує на сприйняття інформації. Бажано, щоб місто і музей в оглядовій екскурсії показував один і той же екскурсовод, що допомагає дотримувати логічну конструктивність та цілісність екскурсії. Час, відведений на огляд музею повинен складати не більше 15—25 хвилин [2, с. 118]. Часто об'єкти ма-

ють архітектурне або мистецтвознавче значення. У таких випадках екскурсоводу окрім історичного, доцільно давати архітектурний (які технології використовувалися при будівництві) та мистецтвознавчий аналіз таких об'єктів. Головну увагу при цьому треба приділяти історичним подіям, пов'язаним з пам'яткою. Наприклад — «Держпром побудовано у стилі «конструктивізм», повністю залізобетонна конструкція. У 1951 році у цій будівлі розпочав свою роботу Харківський телецентр» і т. д.

Оглядова екскурсія містом — екскурсія високої категорії складності і потребує від екскурсовода різнобічних знань. При проведенні оглядової екскурсії важливо встановити з групою психологічний контакт, зацікавити екскурсантів. Наприклад, для встановлення такого контакту екскурсовод, розповідаючи про своє місто, наводить факти, що мають безпосереднє відношення до їхніх країни та міста або сфери діяльності.

Прикладом оглядової екскурсії містом є екскурсія, що проводиться співробітниками ХІМ — «Харків від фортеці до столиці». Ця екскурсія проводиться в основному за маршрутом: історичний центр Харкова, вулиця Сумська, площа Свободи, іноді додається відвідання меморіального комплексу у лісопарку. Історичний центр міста це територія, де була розташована харківська фортеця. Оборонні споруди не збереглися, тому екскурсоводові приходиться відтворювати історичну обстановку за допомогою розповіді. В такому разі доцільно показувати екскурсантам діораму «Харківська фортеця» в експозиції ХІМ.

Зазвичай, в історичному центрі проводиться пішохідна екскурсія, що передбачає відвідування культових споруд на території Покровського монастиря. Якщо екскурсанти не належать до православної конфесії, то необхідно пояснювати особливості культури, архітектури православної церкви. Оскільки на території монастиря знаходився Харківський колегіум, то слід розповісти про життя та творчість Г.С. Сковороди, який викладав в цьому колегіумі у XVIII ст. Після огляду історичного центру, екскурсія продовжується в автобусі. Під час руху вулицею Сумською екскурсовод розповідає про банки, дохідні будинки, театр української драми пов'язаний з іменами Г.Ф. Квітки-Основ'яненка, М.Л. Кропивницького, Леся Курбаса та ін. ХАТОБ, фонтан «Дзеркальний струмінь» (одна з візитівок Харкова) пам'ятник Т.Г. Шевченку, визнаний найкращим пам'ятником Кобзареві у світі тощо. Цікавою частиною екскурсії є показ будинків, що пов'язані з родинами Алчевських та Бекетових, що знаходяться на вулиці Раднаркомівська, а також копій семи

найбільш відомих архітектурних об'єктів Харкова і «пам'ятника закоханим».

На площі Свободи екскурсантам пропонують пройти цією площею пішки для кращого сприйняття масштабів будівель (Держпром, ХНУ ім. В.Н. Каразіна та ін.) і самої площі. Архітектурний ансамбль площі склався у 20-ті — 30 ті рр. Будинки державної промисловості (Держпром) є унікальною пам'яткою 20-х років ХХ століття з точки зору стилю, технологій будівництва, історії. На початку ХХІ ст. на площі Свободи сформувався унікальний для нашої держави комплекс навчальних корпусів, що належать Національному університету ім. В.Н. Каразіна: будівлі колишніх Будинку проектів та Будинку кооперації. Збереглася і будівля, де працював лауреат Нобелівської премії І.І. Мечников.

На шляху до меморіалу екскурсантів приділяє увагу подіям Великої Вітчизняної війни, участі у них харків'ян, періоду окупації міста німецькими загарбниками. При відвіданні меморіального комплексу слід використовувати елементи ритуалу, наприклад, хвилина мовчання біля Вічного вогню. Харків є індустріальним містом тому необхідно розповідати про досягнення місцевої промисловості. Наприклад, показуючи експонат Харківського історичного музею танк Т-34 слід розповісти про ХБМК ім. О.О. Морозова та завод ім. Малишева, а проїжджаючи повз Харківський авіаційний завод та завод ФЕД, що знаходяться на шляху до меморіалу, відповідно треба акцентувати увагу на них.

Співробітники ХІМ мають досвід проведення екскурсій іноземним громадянам, наприклад, делегації з Туреччини. Маршрут пролягав від Салтівського житлового масиву, де небагато цікавих екскурсійних об'єктів, до центра міста. Під час екскурсії мова йшла про історію міста, розвиток інфраструктури, кліматичні особливості, торгівлю (торговельний комплекс «Барабашово») тощо. Ця частина екскурсійного маршруту була використана також для перерви в розповіді. Специфікою проведення екскурсії для іноземців є необхідність працювати з перекладачем. Слід пам'ятати, що треба уникати складних речень та не перевантажувати мову великою кількістю термінів і дат, оскільки це призводить до нераціонального використання часу і втрати уваги екскурсантів.

До досвіду роботи ХІМ відноситься участь у розробці одного з туристичних маршрутів по м. Харкову (пл. Свободи — історичний центр — Південний вокзал — Полтавський шлях) та у напрямку с. Сковородинівка Харківської області. Екскурсія за цим маршрутом проводилася для представників ЗМІ як частина прес-туру, в рамках

якого презентували діяльність створеного Туристсько-інформаційного центру.

Особливістю екскурсії для голів обласних рад інших областей України та їх заступників, які приїхали до Харкова, була необхідність відвідати кілька промислових об'єктів (ХАЗ і фабрику дитячого харчування) та стадіону «Металіст». Таким чином треба було розробити та підготувати відповідні новий маршрут та інформацію. Дану аудиторію цікавив рівень підготовки інфраструктури міста до проведення Чемпіонату Європи 2012 р., індустріальний потенціал, туристичні можливості регіону тощо.

В умовах інформаційного суспільства (доступності великої кількості інформації) спілкування групи з екскурсоводом стає не лише джерелом загальних знань про місто, але й додає емоційного забарвлення, що сприяє кращому засвоєнню матеріалу. Екскурсійна діяльність стимулює духовний розвиток особистості. Окрім цього, інформованість про країну та Харківщину зокрема сприяє і розвитку туризму та економіки в цілому [1, с. 235].

Оскільки оглядова екскурсія містом є важливим елементом туристичної індустрії, то останнім часом помітна тенденція залучення туристичними агентствами співробітників музеїв до проведення екскурсій містом. У даній ситуації колектив Харківського історичного музею, маючи багатий досвід екскурсійної роботи та високий рівень підготовки може проводити і оглядові екскурсії містом за будь-яким маршрутом та для будь-якої аудиторії.

Література

1. *Туризм в системі пріоритетів регіонального розвитку: Монографія / За ред. проф. В.В. Александрова. — Х.: ХНУ імені В.Н. Карабіна, 2010. — 286 с.*
2. *Хуусконен Н.М., Глушанок Т.М. Практика экскурсионной деятельности / Хуусконен Н.М., Глушанок Т.М. — Санкт-Петербург, 2008. — 208 с.*

ВІРТУАЛЬНІ ПРОГУЛЯНКИ СТАРИМ ХАРКОВОМ

*А.В. Соколов,
завідуючий відділом ХІМ*

*С.М. Дейнеко,
ст. наук. співробітник ХІМ*

На сучасному етапі розвитку музейної роботи застосовуються найпрогресивніші з відомих науці технологій. Деякі з них відомі поціновувачам музейної справи та історії, наприклад, використання мультимедійних технологій. В зв'язку з тим, що в музеях усього світу бракує експозиційних площ для повного та всебічного відображення історичних подій застосування мультимедійних технологій на даному етапі розвитку музейної справи є найбільш доречним засобом спілкування з відвідувачем.

Автори роботи пропонують створити за допомогою цифрового відео проектора, на базі багатой колекції Харківського історичного музею мультимедійний проект «Віртуальні прогулянки старим Харковом». Соціальний запит з боку харків'ян та гостей міста з приводу даної тематики підтверджує актуальність роботи.

Цифровий відеопроєктор — пристрій з потужним світловим потоком, спеціально спроектований для демонстрації цифрового зображення на великому екрані та дозволяє обходитися без такого звичного носія зображення, як кіноплівка. Цифрова кінопроекція стала можливою після появи технологій, що забезпечують на великому екрані світлові потоки, які можна спів ставити з традиційним обладнанням для кінозалів. На сьогодні основними технологіями в цифровій кіно проекції є технологія DLP, яка базується на застосуванні мікросеркал, що відхиляються. А також технології SXRD, яка є заміником попередньої технології. Загальною складовою обох технологій є застосування принципа епіскопичної проекції.

Під час демонстрації фільму цифровий відео проектор отримує інформацію зі спеціального серверу, який розпаковує цифровий фільм з жорсткого диску. На сервері, який обладнано дисковим масивом можна зберігати до 5 повнометражних фільмів. Технології цифрового демонстрації фільму виключають мерехтіння зображення та одночасно підвищують кольорову насиченість зображення. Цифровий проектор, крім системи охолодження ламп, не має інших джерел шуму, що дозволяє забезпечити високу якість показу відеопродукції і створює комфортні умови для глядачів.

Для якісного впровадження даного проекту пропонується інсталяційний двохламповий проектор NEC PX750U виробництва компанії AUVIX.

NEC PX750U — двохламповий одночиповий DLP проектор. Його світлова потужність складає 7500 ANSI лм. Пристрій забезпечує чудову якість зображення, завдяки використанню технології обробки сигналів HQV та функціями імітації в узгодженні до стандарту DICOM. Проектор NEC PX750U має можливість використання 7-х змінних об'єктивів та має можливість поєднувати декілька зображень двох та більше проекторів. Які здійснюються за короткий проміжок часу за допомогою ноутбука та веб-камери. За декілька хвилин можна з'єднати декілька зображень, що проєцируються на поверхню зі складною геометрією, наприклад, показувати зображення на стіні та стелі приміщення одночасно, де проєкція вигибається на 90°.

Для демонстрації роботи «Віртуальні прогулянки старим Харковом» ми пропонуємо використати два вищевказаних відеопроєктори, які дозволять створити об'ємне зображення та його звуковий супровід. Розкрив межі часу та простору ми можемо зазирнути в минуле. Побачити вулиці та площі міста, життя пересічних харків'ян. Основні теми віртуальної експозиції:

1. «Харків архітектурний початку XX століття» — основні архітектурні стилі міста та персоналії архітекторів. Наприклад, Будинок страхового товариства «Саламандра», будівлі Харківської громадської бібліотеки (сучасної бібліотеки імені В.Г. Короленка, архітектор Бекетов), Управління Південних казенних залізниць, міського ломбарду (нині — Харківський історичний музей), критого Благовіщенського ринку (архітектор І.І. Загоскін), культових споруд міста та інше. Зокрема фото будівництва приміщення критого ринку на Благовіщенському ринку (1912 р.) з фондів Харківського історичного музею.

2. «Видатні особистості в історії міста» — зокрема, письменник та журналіст А.Т. Аверченко, один із лідерів Білого руху генерал А.І. Дутов, Нобелівський лауреат І.І. Мечніков, художник С. Васильківський, академіки М.Ф. Сумцов та Д.І. Багалеї, промисловці та меценати Ж. Борман та О. Алчевський та інші. Наприклад фото Жоржа Бормана (1914 р.) та етикетаж виробів його фабрики.

3. «Харків та харків'яни в образах. Повсякдення». При створенні даної теми автори пропонують використати роботи відомих

харківських фотографів Іваницького та Федецького. Які увічнили для нащадків образи відомих харків'ян — професорів М.С. Бокаріуса, Л.Л. Гіршмана, піонерів авіації поручика В.В. Дибовського та С.В. Гризодубова, будівлі, вулиці та площі міста.

4. «Перша світова війна в житті міста». На даний час в сучасній українській та російській історіографії відсутні роботи, які узагальнюють історію Харкова в роки Першої світової війни. На жаль вищеназвана тема на даний момент представлена в експозиції музею фрагментарно. Тому мультимедійний проект «Віртуальні прогулянки старим Харковом» частково ліквідує лакуни в музейній експозиції присвяченій історії Харкова на початку ХХ століття.

Початок війни викликав у російському суспільстві великий емоціональний підйом. Фонди музею містять багату колекцію фотографій та експонатів даного періоду. Всі експонати чудово відображають маловідому історію Харкова в роки Першої світової війни. Зокрема можна використати матеріали з фондів ОМЗ, Зброя та спорядження, Фотодокументи, Метал та Різне.

Підводячи підсумок треба зазначити, що використання мультимедійних технологій в музейній справі надає можливість більш детально висвітлити маловідомі сторінки історії Харкова, показати повсякденне життя міста. Також треба зазначити, що використання мультимедійних проекторів NEC PX750U, якщо порівняти з пристроями, які використовують технологію 3D, значно дешевше, при тих же параметрах відтворення.

ТЕМАТИЧНИЙ МУЗЕЙНИЙ ЗАХІД «ХАРКІВ СПОРТИВНИЙ» ЯК ПРИКЛАД НЕТРАДИЦІЙНИХ ФОРМ МУЗЕЙНОЇ КОМУНІКАЦІЇ (З ДОСВІДУ РОБОТИ ХІМ)

***К.О. Віардо,**
мол. науковий співробітник
ХІМ*

На передодні великого спортивного свята — Чемпіонату Європи з футболу «ЄВРО-2012», в нашій країні почали звертати на цей вид спорту особливу увагу. До того ж футбол, на думку футболних вболівальників, завжди був спортом № 1 в Україні. Особливу увагу на розвиток футболу в Україні почали приділяти після того, як у 2007 році

стало відомо, що наша країна разом з Польщею прийматиме Чемпіонат Європи з футболу. Це також пов'язано з успішним виступом вітчизняних футбольних клубів: «Динамо» (Київ), «Шахтар» (Донецьк), «Металіст» (Харків) на міжнародній спортивній арені.

Музей — це заклад, який створює імідж держави, зберігаючи та передаючи відвідувачам історичну, культурну пам'ять народу, тому до періоду проведення чемпіонату Європи з футболу у Харківському історичному музеї було організовано та проведено захід «Харків спортивний: в очікуванні на «ЄВРО-2012», який був розрахований на дітей молодшого та середнього шкільного віку, проводився у актовій залі музею. За допомогою мультимедійних засобів під час проведення заходу було відтворено атмосферу спортивного свята футболу.

Захід проходив за наступним сценарієм:

- зустріч гостей;
- тематична екскурсія по експозиції «Україна. Час змін», де основну увагу відвідувачів було зосереджено на темі спорту;
- лекція з історії вітчизняного та світового футболу, яка супроводжувалась показом фільму з історії футболу;
- конкурсна програма;
- нагородження переможців.

Згідно сценарію гості збираються в холі музею, де спеціально до «Євро-2012» створена виставка присвячена підготовці нашого міста до чемпіонату. На якій розміщалися, фото Харкова, проекти реконструкції міста, а також зображення символів «Євро-2012» та футбольний м'яч з емблемою чемпіонату. Ведучі заходу розпочинають свою розповідь саме з цього місця для того познайомити гостей заходу з ходом підготовки нашого міста до чемпіонату Європи.

Потім була проведена тематична екскурсія по експозиції «Україна. Час змін», де найбільшу увагу було приділено особистостям, які досягли видатних результатів у спорті.

Основна частина заходу проходила в актовій залі музею, де була прочитана лекція присвячена розвитку футболу в Україні та світі, що супроводжувалася показом на великому екрані фільму з історії футболу. На початку лекції говорилося про зародження гри у футбол ще за часів стародавньої Греції та її розвиток у середні віки в Англії. Розповідалось про утворення першої асоціації футболу у Європі, в XIX ст. в Англії, встановлення правил гри, появу на футбольному полі суддів, перші футбольні матчі та організацію перших футбольних ліг у Європі. Лекцію супроводжували фотознімки відповідної тематики, що демонструвалися на великому екрані. Наступна

частина розповіді була присвячена розвитку футболу на теренах України. Зазначалося, що футбол потрапив до нашої країни з Англії у кінці XIX ст., а саме було утворено «Одеський Британський Атлетичний Клуб» в 1878 році. Продовжувалась лекція розповіддю про утворення та розвиток найбільш титулованих та відомих футбольних клубів України: «Динамо» (Київ), «Шахтар» (Донецьк), «Металіст» (Харків). Гості під час лекції дізналися, що найтитулованішою командою України є київське «Динамо», яка вигравала 13 радянських чемпіонських титулів, 9 Кубків СРСР, 2 Кубки власників кубків, 1 суперкубок УЄФА і це тільки в радянський період. За часів незалежної України «Динамо» на вітчизняній футбольній арені виграло всі нагороди. Також у лекції згадувався один з найвідоміших тренерів сучасності Валерій Лобановський.

Далі в лекції розповідалось про футбольний клуб з Донецька — «Шахтар», перший клуб незалежної України, який виграв Кубок УЄФА, чемпіон України, неодноразовий володар Кубку та суперкубку України, як і «Динамо».

Особливу увагу було приділено професійному футбольному клубу з Харкова «Металісту», який також є командою Прем'єр-Ліги, володар Кубку СРСР сезону 1987/1988, п'ятиразовий бронзовий призер Чемпіонату України, фіналіст Кубку України.

В завершенні лекції на екрані були показані фото та відео матеріали присвячені Чемпіонату — UEFA EURO 2012 Poland-Ukraine. Цей чемпіонат стане 14-м чемпіонатом Європи, проводитиметься Україною та Польщею, почнеться 8 червня 2012 року та закінчиться 1 липня 2012 року. Також відвідувачам було запропоновано переглянути частину жеребкування фінальної частини чемпіонату, яке було проведено у Києві, у Національному палаці культури та мистецтв України 2 грудні 2011 року. Показані були і яскраві фото футбольних стадіонів приймаючих міст.

Після прочитання лекції та перегляду фільму дітям було запропоновано прийняти участь у веселих рухливих конкурсах. Для цього аудиторія була поділена на дві символічні футбольні команди — збірні України та Польщі, в кожній команді був обраний свій капітан. Під час першого конкурсу командам запропоновано по черзі набивати футбольного м'яча, у другому конкурсі учасники команд по черзі обводили м'яч навколо стільця. Ведучі в цей час уважно слідували за ходом конкурсів.

Після рухливих конкурсів командам було запропоновано відповісти на питання футбольної вікторини, щоб закріпити знання отримані під час екскурсії та лекції. Питання стосувалися як історії

світового та вітчизняного футболу, так і сучасної футбольної ситуації в Україні, а також футбольних правил. Останнім конкурсом програми був конкурс митців. Учасники малювали символів «Євро-2012» Славіка та Славка, для цього вони отримали білі аркуші паперу та різнокольорові фломастери. Виграла команда, яка впоралась швидше та якісніше.

Всі конкурси супроводжувалися веселою музикою на спортивну тематику. Під час рухливих конкурсів лунали пісні В. Висоцького «Зарядка», «Великолепная пятерка и Блохин» та гурту Queen «Show must go on» і «We will rock you».

Після конкурсної програми відбувалось підбиття підсумків та нагородження переможців. Ведуча під музику гурту Queen «We are the champions» одягала переможцям символічні золоті медалі, а команді, що зайняла друге місце — срібні. Всі учасники змагань отримують сувеніри на спортивну тематику.

Таким чином, під час проведення заходу відвідувачі музею ще раз впевнились, що футбол це улюблена мільйонів вболівальників у всьому світі. Пригадали історію розвитку цього виду спорту в нашій країні та дізнались багато нового про футбол. Діти, під час конкурсної програми, мали змогу відчувати себе не лише вболівальниками, а й справжніми професійними футболістами, спробували доторкнутися до великого футбольного дійства. Адже, захоплення футболом в Україні останнім часом набуло широкої популярності, особливо напередодні Чемпіонату Європи, який пройде саме в нашій країні. Приклад відомих футболістів та тренерів вчить підростаюче покоління українців не стояти на місці, досягати вершин та творити свій власний малюнок життя та гри.

Література

1. Гнедовский М.Б. Музейная коммуникация и музейный сценарий / М.Б. Гнедовский // *Музей и современность: Сб. науч. тр. / ЦМР СССР*. — М., 1986. — С. 127—133.
2. Музееведение. Проблемы культурной коммуникации в музейной деятельности: Сб. науч. тр. / Рос. НИИ культурологии. — М., 1988. — 342 с.
3. Хуусконен Н.М., Глушанок Т. М. *Практика экскурсионной деятельности*, — Н. М. Хуусконен, Т.М. Глушанок. — С-ПБ.: Издательский дом «Герда», 2008. — 208 с.
4. Шевченко В. В., Ломачинська І. М. *Музеезнавство*, — В.В. Шевченко, І.М. Ломачинська. — К.: «Університет Україна», 2007. — 288 с.

ФОНДОВІ КОЛЕКЦІЇ ТА ЗІБРАННЯ В НАУКОВО-ДОСЛІДНІЙ, ЕКСПОЗИЦІЙНІЙ, НАУКОВО-ОСВІТНІЙ ДІЯЛЬНОСТІ МУЗЕЮ

ДІЯЛЬНІСТЬ ХАРКІВСЬКОГО ІСТОРИЧНОГО МУЗЕЮ ПО ЗБЕРЕЖЕННЮ ТА ПОПУЛЯРИЗАЦІЇ ПАМ'ЯТОК НАУКИ І ТЕХНІКИ

*М.О. Малиновський,
канд. іст. наук, доцент ХДАК*

Як відомо, у світі більше 35 тисяч музеїв, і кількість їх постійно зростає. Це свідчить про значимість музеїв у житті людства, важливість їх ролі у збереженні та пропаганді пам'яток матеріальної та духовної культури, забезпеченні зв'язку поколінь. В умовах незалежної української держави відбувається переосмислення історико-культурної спадщини, розвиток краєзнавства, що сприяє вихованню національної самосвідомості та патріотизму. Дослідження історії науково-технічного прогресу не тільки викликає пізнавальний інтерес, але й зберігає та акумулює досягнення, сприяє подальшому поступу людства. Пам'ятки науки і техніки повинні зайняти своє почесне місце як матеріальне втілення історії науково-технічного прогресу, адже це сприяє успадкуванню наступними поколіннями національних традицій і досягнень [2, с. 27].

У Харкові склалися певні музейні традиції збереження та пропаганди пам'яток науки і техніки. Значну увагу цьому ще в дореволюційні часи приділяли такі харківські музеї, як Університетський музей витончених мистецтв і старожитностей (заснований 1835 р.), Міський художньо-промисловий музей (заснований 1886 р.), Етнографічний музей Харківського історико-філологічного товариства (заснований 1902 р.). Зокрема у колекції Художньо-промислового музею поважне місце займали зібрані на Слобожанщині після систематичного вивчення кустарних промислів кращі зразки народно-ужиткового мистецтва.

В результаті реорганізації міської музейної мережі, проведеної радянською владою у 1920 р, були створені музеї з більш визначеним профілем. Особливо плідною була діяльність Музею Слобідської України ім. Г.С. Сковороди. Колекція його досить повно відображала науку і техніку традиційного господарства нашого регіону. Однак партійно-державне керівництво прагнуло перетворити музеї в ідеологічні установи по пропаганді політики комуністичної партії та радянської влади. Вимоги простої ілюстративності перетворювали експозиції музеїв в різновид примітивної агітки.

При цьому досягнення науковців та конструкторів Харкова були дійсно видатними. Саме на Харківщині вперше було розщеплено атом, створено найпотужніший радіотелескоп, розроблено гаму прискорювачів заряджених часток, запропоновані новітні радіаційні та космічні технології, створено унікальні установки радіолокаційного зондування атмосфери і вирощування монокристалів, здійснено і впроваджено видатні розробки в галузях машинобудування і приладобудування [2, с. 49].

Співробітники Харківського історичного музею підтримували зв'язок з провідними науковими і технічними центрами міста, внаслідок чого у колекціях з'явилися численні і різноманітні фотодокументи, нагороди, моделі і зразки продукції підприємств і установ. Зокрема значні комплекси представляють життя і діяльність В.Я. Данилевського, М.П. Трінклера, Л.Л. Гіршмана, М.П. Барабашова, Г.В. Проскури, О.Г. Лібермана.

Пам'ятки науки і техніки завжди викликали широкий і постійно зростаючий інтерес громадськості у найрізноманітніших своїх формах: чи то промислові підприємства, науково-дослідні установи, чи зразки продукції, а ще більше — обставини життя та діяльності видатних вчених, конструкторів, виробничників, майстрів своєї справи.

Однак ознайомлення широких кіл громадськості з досягненнями харківських вчених і інженерів у радянські часи мало однобокий і досить обмежений характер, адже багато розробок не підлягали широкому розголошенню з міркувань збереження державної таємниці. Основними формами популяризації історії науково-технічного прогресу стали музейні виставки переважно вузькотематичного або ілюстративного характеру (наприклад, «Харків і радянська космонавтика» та ін.).

В умовах незалежності ХІМ, у фондах якого понад 250 тис. пам'яток матеріальної і духовної культури, зробив свій вклад у відродження духовності, історичної пам'яті українського народу. Пріоритетними стали проблеми історії козацтва, боротьби за українську

державність, голодомори в радянський час, сталінські репресії. Значна увага приділялась етнографії, розвитку української культури, а в зв'язку з цим — діяльності таких відомих вчених як Д.І. Багалій, М.Ф. Сумцов тощо. При цьому питання історії науково-технічного прогресу висвітлювалися недостатньо. Періодично організовувались тимчасові виставки, зокрема «Харківщина промислова». Серед причин цього — різке погіршення становища ХІМ у кінці ХХ ст. Музей був переведений у приміщення колишнього ломбарду, що було значно меншим попереднього приміщення та потребувало докорінної реконструкції, переобладнання та ремонту. І все це за умов недостатнього державного фінансування. ХІМ не мав можливості створити постійну музейну експозицію, не мав належних технічних засобів і сучасних інформаційних технологій, які б відповідали запитам ХХІ ст. Більше десяти років фонди музею зберігалися у запакованому вигляді [6, с. 4].

Варто наголосити, що для музеєфікації технічної групи речей потрібні значні кошти, додаткові приміщення для зберігання зразків обладнання, продукції, інструментів, моделей, макетів тощо. Необхідна реальна допомога інженерно-технічних фахівців для вивчення, систематизації, обслуговування таких речових експонатів як годинники, телефонні, фото-фоно-відео апарати, електронні прилади тощо. Тому речова група експонатів у багатьох музеях недостатньо вивчена, систематизована, малодоступна для широкого загалу [4, с. 14].

Ситуація почала змінюватися на краще в останні роки, коли була розроблена цільова обласна програма відродження Харківського історичного музею з метою забезпечення діяльності його як багатофункціонального інституту соціальної пам'яті з функціями документування, наукового вивчення, збереження та популяризації історичних цінностей Слобожанщини. Розгорнулась робота по переобладнанню фондосховища, частковому поетапному ремонту. В кінці 2011 — поч. 2012 р. розпочалася довгоочікувана реконструкція приміщення ХІМ, що повинна привести до збільшення експозиційних площ, покращенню умов функціонування музею. Це дасть можливість створити повнопрофільну експозицію, де належним чином мають бути представлені пам'ятки науки та техніки.

В умовах кризового стану економіки припиняють функціонування підприємства і організації іноді з столітньою історією (наприклад, «Серп і молот», до революції — Гельферіх-Саде), тому важливо на законодавчому рівні вирішити питання про передачу музеям унікальних предметів, утилізованого обладнання, посилити зв'язок з цього приводу з організаціями підприємців та громадськістю.

Якщо дрібніші предмети обладнання, прилади можуть бути експоновані безпосередньо, то для популяризації таких досягнень харківських науковців та виробничників як розщеплення атому, серійний випуск літаків, турбін, турбогенераторів, тракторів, танків тощо варто використовувати мультимедійні технології, комп'ютерну графіку тощо. Можливості, напями тут різноманітні. Наприклад, виробництво тракторів на ХТЗ — від малопотужних, примітивних зразка 1930-х рр. до сучасних. Або порівняти продукцію танкобудування заводу імені Малишева з зарубіжними аналогами часів II Світової війни і т. д. [2, с. 90].

Серед основних напрямів сучасної історичної науки — вивчення історії повсякденності, повсякденного життя різних груп суспільства різних епох. Серед зачинателів цього напрямку — М.І. Костомаров, вихованець Харківського університету. Тому, показуючи побут в історичному аспекті, важливо показувати побутову техніку у розвитку, у співставленні з іншими країнами.

На майданчику навколо ХІМ експонується військова техніка. Мілітарний характер цієї експозиції склався історично і був виправданий до створення окремого музею історії Великої Вітчизняної війни. У наш час варто зменшити кількість протитанкових засобів та артилерії, замінивши їх на макети, муляжі мирних виробів харківських підприємств. На вулиці Пушкінській виставлені моделі шедеврів архітектури міста Харкова. Можливе використання досвіду вказаної експозиції у більш досконалішій формі.

Стосовно джерел фінансування музеєфікації пам'яток науки і техніки, слід запозичити досвід розвинених країн, де провідні фірми, дбаючи про свій імідж надійних виробників, виділяють для таких цілей значні кошти. І, звичайно, повинна повернутися обличчям до даної проблеми держава, науково-технічна громадськість.

Як відомо, більша частина пам'яток науки і техніки знаходиться не в історичних та краєзнавчих музеях, а в музеях великих підприємств (зокрема, Харківського авіазаводу, ДП «Завод ім. Малишева», АТЗТ «Харківська бісквітна фабрика» тощо), вузівських музеях (зокрема НТУ ХПІ, Харківської державної академії міського господарства тощо), різноманітних меморіальних музеях, де зберігаються переважно в запасниках через брак виставкових площ. В таких умовах варто звернутися до практики проведення на базі ХІМ спільних музейних виставок, де б експонувались пам'ятки з різних музеїв, як давноіснуючих, так і щойно започаткованих завдяки ентузіастам музейної справи, які пропонують нові форми музейної роботи. Так, у Центральній науковій бібліотеці ХНУ ім. В.Н. Каразіна створений

музей праць вчених цього славетного вузу [5, с. 12], в багатьох школах Слобожанщини — музеї хліба, космонавтики тощо.

Отже, опрацювання і експозиціонування пам'яток історії науки і техніки може бути одним з перспективних напрямів роботи Харківського історичного музею. Такий напрям сприяє зміцненню творчого потенціалу нації на противагу споживацькому ставленню до життя і світу.

Література

1. Бюлетень Музею Слобідської України ім. Г.С. Сковороди. — 1925—1927/28. — № № 1—5.
2. Збереження пам'яток науки і техніки в музеях: історія, досвід, перспектива: Зб. наук. ст. — К., 2001. — 118 с.
3. Перші сумцовські читання. Тези наук. конф. — Х., 1995. — 59 с.
4. Скарби музеїв. — Дніпропетровськ, 2005. — 153 с.
5. Скарбниця національної культури. — Х., 1995. — 162 с.
6. Сошнікова О.М. Проект обласної програми відродження Харківського історичного музею, як одного з найважливіших елементів культури в умовах сучасної цивілізації //Чотирнадцяті Сумцовські читання. Матер. наук. конф. «Музей і сучасність: актуальні проблеми музейної діяльності». — Х., 2008. — С. 3—6.

ДЕРЖАВНИЙ ОБЛІК МУЗЕЙНИХ ФОНДІВ ТА ЇХ НАУКОВА ДОКУМЕНТАЦІЯ

А.Н. Амер,

*мол. науковий співробітник
відділу науково-фондової роботи*

Важливе місце у музейній роботі займає комплектування музейних фондів, зберігання, облік, наукова інвентаризація та каталогізація музейних колекцій, адже музей є зберігачем унікальних предметів, які мають високу культурну та національну цінність.

Музейний фонд України є національним надбанням України і невід'ємною частиною її культурної спадщини. Він складається з державної і недержавної частини. До державної частини Музейного фонду України належать предмети, музейні зібрання, що є державною власністю, зберігаються у державних музеях, у тому числі такі предмети і зібрання, що зберігаються в музеях, які належать до сфе-

ри управління місцевих органів виконавчої влади та органів місцевого самоврядування, а також у музеях, створених при установах, організаціях, підприємствах і навчальних закладах державної та комунальної форми власності чи у їх складі.

До недержавної частини Музейного фонду України належать музейні предмети, музейні зібрання, що зберігаються в музеях приватної форми власності, музеях підприємств, установ, організацій приватної форми власності та не віднесені або не підлягають віднесенню до державної частини Музейного фонду України.

Серед багатогранної фондової роботи, слід виділити державний облік та наукову документацію. Ця тема має надзвичайну актуальність як для молодих музеїв, так і для таких, що мають вже певний досвід та традицію. Метою даної роботи є розглянути існуючу облікову документацію на основі діючої законодавчої бази та багаторічного досвіду відділу фондів Харківського історичного музею.

Державний облік музейних фондів покликаний визначити та зареєструвати музейні зібрання, які являються національним надбанням. Облік необхідний для систематизування пам'яток та згрупування їх за чіткими критеріями. Система державного обліку регламентується положеннями законів України: «Про музеї та музейну справу», Положенням «Про Музейний фонд України», «Закон України «Про культуру», «Про державні нагороди України», «Про Національний архівний фонд та архівні установи», «Про вивезення, ввезення та повернення культурних цінностей», Інструкцією з обліку та зберігання музейних цінностей з дорогоцінних металів і коштовного каміння (1987 р.), «Про охорону культурної спадщини», Інструкцією «Про порядок визначення оціночної і страхової вартості пам'яток Музейного фонду України, Порядком занесення унікальних пам'яток Музейного фонду України до Державного реєстру національного культурного надбання, затвердженого наказом Міністерства культури і туризму України від 25.10.2001 р. № 653.

Порядок та основні форми державного обліку музейних цінностей на сьогоднішній день здійснюються на основі «Инструкции по учету и хранению музейных ценностей» 1984 року. Процес обліку відбувається у декілька етапів: первинна реєстрація, наукова інвентаризація (розділ III, пункт 82). [1. с. 28—29]

Первинна реєстрація — це перша ступінь обліку пам'яток, які надійшли у музей (шляхом придбання, передачі, дарування тощо), їх атрибуція та обов'язкове документальне оформлення. Основними документами державного обліку є акти прийому (видачі), книги надходжень та науковий інвентар. Акти прийому та акти видачі —

це першочергові документи державного обліку музейних фондів, які складаються при видачі та прийомі предмету. Забороняється зберігати у музеї предмети не оформленні актами прийому. У актах прийому та видачі обов'язково точно вказується рік, місяць, дата надходження, від кого (кому), для якої цілі та на який термін прийнятий чи переданий предмет. Предмети обов'язково перераховуються один за одним за назвою, додається коротка характеристика та опис, вказується розмір, матеріал, техніка, відмічається стан збереження предмета, шифр та номер за книгою надходжень, а також номер наукового інвентарю. При прийомі на постійне зберігання вказується вартість предмета, а також його історія (легенда). Якщо предмет потребує додаткової експертизи, до акту додаються документи експертної комісії з висновком, скріплені печаткою. Акти затверджуються директором музею, або його заступником з наукової роботи. Усі акти реєструються у спеціальних книгах реєстрації актів. Музей може вести дві книги реєстрації актів: прийому та видачі предметів на постійне зберігання та на тимчасове, або чотири книги реєстрації для цих чотирьох видів актів. Записи у кожній з книг реєстрації актів можуть продовжуватися підряд, багато років, але нумерація актів прийому та видачі кожного року повинна починатися з першого номеру. Акти передачі предметів на матеріально-відповідальне зберігання потрібно нумерувати підряд, без розділення за роком та реєструвати у окремих книзі.

Після складання акту пам'ятки, надходячи до музею, проходять засідання фондово-закупівельної комісії (ФЗК). ФЗК є дорадчим органом при дирекції музею, який діє в межах повноважень, визначених Міністерством культури і туризму України. Рішення про прийняття предметів у музей приймається колегіально на засіданні фондово-закупівельної комісії із складанням протоколу. На основі цього протоколу складається акт прийому музейних предметів до основного або науково-допоміжного фонду.

Пам'ятки, віднесені до постійного зберігання, реєструються до основного фонду або науково-допоміжного фонду. Основний фонд — частина музейного зібрання, яка складається з музейних предметів різних типів. У складі фонду музейні предмети об'єднують в окремі колекції. Предмети, які мають найбільшу музейну цінність і представлені в одному примірнику, складають особливо цінну частину основного фонду. Усі пам'ятки віднесені до основного фонду фіксуються у книзі надходжень та передаються на зберігання зберігачу за Актом на матеріально-відповідальне зберігання. Акти та книги вступу — юридичні документи вічного зберігання. Перед заповненням

книги вступу прошнуровуються, пронумеровуються і на останній сторінці скріплюються печатками. До актів долучаються всі супровідні документи. В книзі вступу обов'язково вказується шифр, номер, назва предмету, опис, розміри, матеріал, стан збереження, джерело надходження і дата, якщо закуплений — вартість. Порядковий номер за книгою надходжень закріплюється за даним предметом, проставляється на ньому та в акті його прийому до музею.

У Харківському історичному музеї існує певна традиція ведення облікової документації, яка основана на чинному законодавстві, а також на багаторічному досвіді. При надходженні предмета до музею, науковим співробітником оформлюється акт на постійне або тимчасове зберігання. Акти на постійне або тимчасове зберігання реєструються у книгах реєстрації актів на постійне та тимчасове зберігання. Після чого на засідання ФЗК на основі складеного протоколу, предмет відноситься до основного або допоміжного фонду музею та надходить до відділу науково-облікового документування фондів, з якого передається на матеріально-відповідальне зберігання зберігачу за групою на основі акту. Акти на матеріально-відповідальне зберігання реєструються у книзі видачі актів на матеріально-відповідальне зберігання.

У випадку, коли предмети видаються для наукового вивчення або експонування, оформлюється акт внутрішньомузейної передачі, який реєструється у книзі реєстрації актів внутрішньомузейної видачі. За виникненням потреби передати експонати на тимчасове зберігання за межі музею оформлюється акт видачі на тимчасове зберігання за межі музею. До таких випадків слід віднести передачу музейних предметів з музеїв районного підпорядкування до обласних, за причини неможливості надати відповідні умови для зберігання деяких груп предметів (дорогоцінні метали, вогнепальна зброя). Подібними актами оформлюється передача предметів на виставки за межами музею, які також реєструються у книзі реєстрації актів видачі на тимчасове зберігання за межами музею. Усі книги реєстрації відносяться до документів довічного зберігання, нумеруються, прошнуровуються та скріплюються печаткою.

Таким чином відбувається первинна реєстрація, яка має надзвичайно важливе значення: документально оформлює, встановлює основні критерії надходження та зберігання, а також, допомагає систематизувати та згрупувати пам'ятки.

Не менш важливим етапом є наукова інвентаризація — основна форма вивчення, опису та наукового визначення музейних предметів основного фонду. Перед занесенням інформації до інвентарної

книги складається науково-уніфікований паспорт, графи якої повинні відповідати інвентарній книзі. Паспорт складається науковим співробітником музею, який несе відповідальність за зміст наукового опису предмета, засвідчується завідуючим відділом, до складу якого входить науковий співробітник, а також головним зберігачем, затверджується заступником директора з наукової роботи. Завідувач відділу обліку має передати предмети та картки музейним зберігачам, що заповнюють інвентарні книги окремих фондів груп, які також є документами вічного зберігання і перед заповненням нумеруються, прошнуровуються, та на останній сторінці скріплюються печатками. У Харківському історичному музеї науково-уніфіковані паспорти заповнюються науковими співробітниками, затверджується завідуючим його відділу, зберігачем групи та зам. директора з наукової роботи. Детальний, розгорнутий опис та наукове вивчення предмету отримує у інвентарній книзі, яка заповнюється зберігачем групи. У Харківському історичному музеї фондові зберігання розподіляються за групами: «Метал», «Різне», «Дерево», «Макети», «Зброя, спорядження», «Живопис», «Скульптура», «Афіші, програми», «Плакати, лозунги», «Олеографії та літографії», «Листівки поштові», «Ордена, медалі, знаки», «Нумізматики», «Документи», «Листівки», «Схеми, карти», «Тканини», «Шкіра», «Кераміка, скло», «Книги, брошури», «Журнали», «Газети», «Альбоми», «Грошово-паперові знаки», «Фотодокументи», «Кінофонодокументи», «Негативи», «Археологія». Предмети з дорогоцінних металів складають спеціальну інвентарну групу.

Наукова інвентаризація надзвичайно важлива, під час неї фіксуються результати наукового вивчення музейних предметів з метою юридичного закріплення предмета за відповідною музейною збіркою і охорони наукових даних про нього.

Предмети, які містять дорогоцінні метали та коштовне каміння повинні бути обстежені службою пробірного контролю Міністерства фінансів України. За результатом обстеження якого, якщо предмет дійсно містить дорогоцінний метал і коштовне каміння на підставі акту даної служби предмет отримує спеціальний інвентарний номер і заноситься до спеціальної інвентарної книг відповідно до групи дорогоцінних металів. Акт служби пробірного контролю включає дані про назву, вагу, пробу дорогоцінного металу, назву коштовного каміння, що записується до уніфікованого паспорта та інвентарної книги. Таким чином коштовні речі мають три номери: за книгою надходжень, за інвентарною групою, за спеціальною інвентарною книгою.

Каталогізація — це клопітка наукова діяльність, яка вимагає від музейних працівників спеціалізованих фахових знань, високої кваліфікації й експертного досвіду. Найважливіша мета каталогізації полягає у пошуку й зборі вичерпної інформації про ту чи іншу пам'ятку, вивчення її в контексті подібних пам'яток, створення колекцій з метою подальшого експонування та широкої популяризації.

Систематична наукова каталогізація налічує понад два сторіччя. За цей період ученими-музеєзнавцями накопичено велику спадщину попередніх епох та набуто значний досвід вивчення музейних експонатів. Комп'ютеризація музейних фондів значно прискорила всі роботи з облікової документації та каталогізації. На початку 20 століття створено потужні бази даних, які містять інформацію про десятки мільйонів експонатів, музеї обмінюються інформацією, видають наукові та науково-популярні каталоги, активно популяризують науку та мистецтво.

Отже, державний облік музейних пам'яток, їх наукове опрацювання надзвичайно важливі для ідентифікації та класифікації, складання музейних колекцій, зберігання та упорядкування, каталогізації з можливістю пошуку та контролем за станом збереження.

Література

1. «Инструкция по учету и хранению музейных ценностей, находящихся в государственных музеях СССР». — М., 1984. — С. 151.
2. Брюшкова Л.П. Проблема учета музейных фондов как направление научных исследований // В сб. «Научно-исследовательская работа в музее». Тезисы докладов на конференции МГУКИ 20—30 ноября 2005 г., — М., 2006. — С. 45—51.
3. Брюшкова Л.П. Учет музейных ценностей //Музей. — 2009. — № 8. — С. 13—20.
4. Перевозчиков В.И. Проблема учета фондов в условиях применения современных информационных систем // Актуальные проблемы сохранения Музейных фондов Российской Федерации. — Ростов-на-Дону, 2001. — С. 91—99.
5. Музейна справа та музейна політика в Україні ХХ століття. — К.: Злотограф, 2004. — С. 80—93.
6. Рутинський М.Й., Стецюк О.В. Музеєзнавство: Навч. посібник. — К.: Знання, 2008. — 428 с.
7. Шляхтина П.М. Основы музейного дела. Теория и практика: Учебное пособие. — СПб.: Высшая школа, 2005. — С. 155—159.

АРХЕОЛОГІЧНІ ФОНДИ ХАРКІВСЬКОГО ІСТОРИЧНОГО МУЗЕЮ: ІСТОРІЯ ФОРМУВАННЯ КОЛЕКЦІЇ

В.С. Аксьонов,
*канд. іст. наук,
зав. відділом ХІМ*

Л.І. Бабенко,
ст. наук. співробітник ХІМ

У структурі створеного у січні 1920 року у Харкові Музею Слобідської України археологічний відділ, а відтак і археологічні колекції, були відсутні. Лише зі зміною у 1930 році назви закладу на Український державний історичний музей та розширенням напрямів його роботи з'являється відповідний підрозділ та починають формуватися археологічні фонди. З цього часу співробітники музею активно включились у роботу першої вітчизняної новобудівної експедиції з дослідження пам'яток археології на території будівництва Дніпрогесу та зони затоплення в Дніпровському Надпоріжжі. У 1931 року до Дніпробудівської експедиції від історичного музею був відряджений Т.Т. Тесля — першовідкривач Надпорозького палеоліту, якому того ж року вдалося дослідити пам'ятки у районі с. Петро-Свистуново у балках Кислій, Росохуватій, Голій. У цей же рік Т.Т. Теслею разом з І.Ф. Левицьким, якого в березні 1932 року було призначено завідувачем відділом докласового суспільства музею, були відкриті та частково досліджені місцезнаходження у балках Дубовій та Осокоровій, розкопки яких продовжувалися і протягом двох наступних років [14, с. 5].

Наукові інтереси І.Ф. Левицького були звернені до пам'яток кам'яної доби, що обумовило і головний пріоритет напрямів його діяльності на посаді заввідділом докласового суспільства вже після завершення робіт на Дніпробуді. Серед інших найбільш відомих довоєнних досліджень були розкопки спільною археологічною експедицією Інституту археології АН України та Державного історичного музею, керівництво якої здійснював І.Ф. Левицький, Гонцівської палеолітичної стоянки у 1935 році, а також польові розвідки в м. Богодухові, с. Амвросіївці, с. Малій Вовчі та розкопки багаточислового поселення біля с. Нова Покровка, де були досліджені залишки залізоплавильного горну (1935—1936 рр.), поселення бронзової доби та скіфського часу поблизу с. Безлюдівка (1939 р.) (Колекція — Арх. 6) [14, с. 6].

Активну участь у роботі Дніпробудівської експедиції брав заввідділом рабовласницького суспільства Українського державного історичного музею В.А. Грінченко. У районі новобудови під його наглядом за декілька років було досліджено 33 пам'ятки, найбільш відомою з яких були залишки поховально-поминального комплексу кочовиків першої половини VIII ст. — так званий «Вознесенський скарб». Найбільш яскраві знахідки цього комплексу було передано на зберігання саме до Харкова, в історичний музей [14, с. 6].

Поповнення археологічних фондів музею у довоєнний час відбувалося різними шляхами і було особливо успішним до 1934 року. Так, користуючись привілеями столичного міста, Український державний історичний музей став власником репрезентативної колекції скіфських старожитностей з Державного Ермітажу (матеріали 6 скіфських курганів — Мельгунівського, Олександропільського, Шульгівки, Іллінецького, Першого Мордвинівського, Чмиревої Могили), переданої до України у 1932 році за рішенням Паритетної комісії [9].

Великі іспити на музей та його колекції лягли з початком Великої Вітчизняної війни. Вчасно евакуювати всі колекції музею не вдалося. Для колекцій трьох музеїв — Історичного музею ім. Г.С. Сковороди, Центрального музею революції УРСР та краєзнавчого музею було надано лише два вагони, в яких вдалося помістити тільки 22 ящика. 10 жовтня на станції Олексіївка Белгородської області ешелон попав під бомбардування німецької авіації і прямим попаданням авіабомби один з вагонів був повністю знищений. Загинули і директора двох музеїв — І. Яблунчик та С. Компанієць. За розпорядженням коменданта станції музейні експонати були зібрані бійцями винищувального батальйону, упаковані у 8 ящиків та відправлені до Уфи, де пробули до 1944 року.

Доля колекцій, що залишилися у Харкові, була не менш драматична. Неевакуювані колекції з самого початку окупації страждали від пограбувань — як стихійних, так і організованих робочою групою Оперативного штабу Розенберга. У листопаді 1941 року міською управою Харкова шляхом об'єднання чотирьох музеїв (історичного, краєзнавчого, антирелігійного та революції) було створено Музей Слобожанщини, директором якого призначено О.М. Рудинського. У структурі музею знайшлося місце і археологічному відділу, який очолив І.Ф. Левицький.

Навесні 1942 року музей переходить у підпорядкування VII відділу постійної німецької комендатури, з ініціативи якого з липня 1942 року розпочалося створення «Археологічної виставки». До

приміщення колишнього педагогічного інституту за адресою Сумська, 33 протягом тижня звели археологічні та етнографічні збірки Музею Слобожанщини, археологічного та етнографічного музеїв університету, окремі геологічні та палеонтологічні колекції геологічного та біологічного музеїв.

Виставка була урочисто відкрита 1 листопада 1942 року і складалася з 9-ти розділів та майже повністю була присвячена давній історії України. Зокрема, перші два розділи висвітлювали кам'яну добу України, третій розділ було присвячено бронзовій добі, четвертий — проблемам грецької колонізації у Північному Причорномор'ї та скіфо-сарматського періоду, п'ятий — історії готських племен першої половини I тис. н. е., наступні три — історії ранніх слов'янських культур та вікінгів VI—X ст. н. е., матеріальній культурі Київської Русі XI—XII ст. н. е. та набігам азіатських племен на територію Європи.

14 лютого 1943 року, перед тим, як залишити місто, будинок, де розміщувалася археологічна виставка, було підпалено, що призвело до знищення та часткового пошкодження значної кількості експонатів [14, с. 6—9].

23 серпня 1943 року Харків було остаточно звільнено від німецько-фашистських загарбників, а вже 28 вересня постановою РНК УРСР «Про поновлення роботи історичного музею в м. Харкові» було розпочато відбудову закладу. Вже 6 жовтня 1943 року І.Ф. Левицький був поновлений на посаді завідувачим відділом первісно-общинного ладу.

Відразу розпочалася напружена робота по рятуванню колекцій на місці спаленої археологічної виставки (Сумська, 33) та у будинку Історичного музею (Пролетарська площа, 2). Роботи тривали протягом трьох «сезонів». З 1943 по 1945 рр., було складено реєстр вцілілих музейних предметів, проведено їх систематизацію, опис та часткову атрибуцію. Отримані на попелищі експонати започаткували формування нової археологічної колекції музею (Арх. 1—4, 6, 25, 30, 88, 95, 96, 98, 99), при цьому музей став спадкоємцем залишків довоєнних збірок Археологічного музею Харківського університету.

Поступово до музею поверталися і інші колекції. Так, восени 1944 року з Уфи до Харкова (через Київ) було доставлено вцілілі рештки колекції предметів з дорогоцінних металів, серед яких було чимало і археологічних речей. А в 1945 році до музею було повернуто розшукані бійцями Червоної Армії в м. Цедінін (Бранденбурзька провінція) декілька музейних предметів, вивезених окупантами під час війни.

У перший повоєнний рік І.Ф. Левицькому нарешті випала можливість провести польові розвідки. Основний район дослідження обмежувався Харковом та його околицями, де були виявлені нові поселення різного часу поблизу Донецького городища, станції Основа, с. Друга Дудківка, зафіксовані залишки кремаційних могильників у с. Жихор та поблизу ст. Основа тощо (Арх. 10).

У 1948 році під керівництвом І.Ф. Левицького починаються дослідження багатошарового Мереф'янського поселення, що зазнало руйнування під час будівництва автомагістралі Москва — Сімферополь (Арх. 9). Цього ж року відбулися розкопки поселення скіфського часу у Саржиному Яру (Арх. 15). На Житомирщині було продовжене дослідження неолітичної стоянки на торфовищі Моства.

Наступного сезону І.Ф. Левицький та Л.П. Ланде провели спільні дослідження декількох пам'яток — зокрема, розкопки поселення біля с. Безлюдівка та розвідки на селищі скіфської доби поблизу с. Острроверхівка (Арх. 8, 16, 17). У 1951 році було оглянуте поселення Подвірки у Дергачівському районі (Арх. 19) [14, с. 10—12].

Але у травні 1951 року через хворобливий стан здоров'я І.Ф. Левицький вимушений був звільнитися з музею, а наступного року Івана Федоровича не стало. А вже 25 жовтня 1952 року вийшов наказ № 148, згідно якого «з метою покращення організаційно-методичної та культурно-просвітницької роботи» передбачалося «відділ первіснообщинного ладу зберегти в експозиційній структурі в такому ж об'ємі, як він є, а штатну посаду заввідділом вивільнити та передати у знов утворений відділ радянської історії». Таким чином, на довгі роки музей втратив значення одного з провідних центрів археологічних досліджень Харківщини, хоча археологічна діяльність не припинилася і у часи вимушеного забуття. Вже у вересні 1955 року на роботу до музею було взято Є.В. Пузакова, якого було зараховано до відділу феодалізму. Є.В. Пузаков залишив слід в археологічній науці як автор численних розвідок, в результаті яких було відкрито чимало нових пам'яток, а також досліджень багатошарових поселень Сердюково II, Велика Тополяха I, Світличне I, найбільш відомими матеріалами енеолітичної доби (середньостогівськими та репінськими старожитностями), розкопками кургану бронзової доби біля с. Різдянки Лозівського району тощо. Матеріали цих досліджень складають близько сорока колекцій археологічних фондів (Арх. 23, 31, 35, 36, 49—72, 74—84) [14, с. 12].

Поповнення археологічних фондів музею у 50-ті роки ХХ ст. відбувалося і іншими шляхами. Враховуючи значні втрати під час Великої Вітчизняної війни за розпорядженням Міністерства культури

до Харкова були передані матеріали з ряду інших музеїв України. Так, у 1950 році з Державного історичного музею у Києві надійшли трипільські та скіфські старожитності, а також матеріали розкопок Ольвії, з Дніпропетровського історичного музею — старожитності бронзової, скіфської доби та епохи середньовіччя. Цього ж року з Інституту археології Академії наук України були передані деякі колекції із зібрання ізюмського краєзнавця М.В. Сібільова (Арх. 18, 21), а в 1953 році з Херсонського музею надійшла давньогрецька амфора із скіфського кургану Солоха (Арх. 103).

У 1959 році до музею надійшов так званий «Харківський скарб» — збірка різночасових артефактів від неолітичної доби до козацьких часів, що була виявлена будівельниками під час земляних робіт на вулиці Шота Руставелі (Арх. 32). Вірогідніше за все, «скарб» склали предмети, зібрані невідомим ентузіастом на згарищі «Археологічної виставки».

Іноді своїми здобутками ділилися і археологи інших установ. Так, до музею надійшли матеріали розвідок Харківського загону Скіфської експедиції під керівництвом П.Д. Ліберова у 1953—1954 рр. (Арх. 108), розвідок та розкопок Сіверськодонецького загону Донецької експедиції Інституту історії матеріальної культури під керівництвом С.О. Плетньової (Арх. 104—106), а також експедиції Харківського державного університету під керівництвом Б.А. Шрамка (Донецьке городище, с. Шмарівка, с. Мохнач) (Арх. 33, 85). Однак ці поповнення мали спорадичний характер. Майже двох десятиріч виявилось цілком достатньо, щоб зрозуміти помилковість рішення про ліквідацію у структурі музею спеціалізованого відділу і наказом № 76 від 12 листопада 1968 року, підписаним директором Харківського історичного музею М.А. Воеводіним, «з метою посилення та більш широкого розгортання археологічної роботи» був створений відділ археології. Завідувачем відділу було призначено Емілію Михайлівну Кадеєву, Є.В. Пузаков став його науковим співробітником. Уже наступного року до музею надійшли досліджені Е.М. Кадеєвою залишки зруйнованого сарматського поховання біля с. Великі Проходи (Арх. 37), але в березні 1970 року Емілія Михайлівна звільнилася з музею і посада завідуючого відділом знову опинилася вакантною.

У липні 1970 року на цю посаду було прийнято В.Г. Бородуліна, який щойно закінчив Харківський державний університет. Наступні два десятиріччя формування археологічної колекції можна умовно поділити на три періоди. Перший, що тривав протягом шести польових сезонів, був присвячений головним чином дослідженню В.Г. Бородуліним курганів доби енеоліта — бронзи у районі ново-

будов на півдні Харківщини та суміжних районах Дніпропетровщини — спочатку у якості археолога-стажера в експедиції «Дніпро-Донбас» під керівництвом Д.Я. Телегіна, а згодом і самостійних розкопок, зокрема курганів біля селищ Мінівки, Верхньої Самари, Князева, Грушевахи та інтенсивним розвідкам, що дозволили виявити чимало нових пам'яток та поповнити фонди музею значною кількістю експонатів (Арх. 109—115).

Розкопки курганів бронзової доби продовжувалися і протягом другої половини 70-х років ХХ ст. (с. Хотімля, с. Ново-Петрівка), але пріоритетним напрямом роботи відділу у цей час стають дослідження поховальних пам'яток скіфського часу. Розпочалися вони у 1976 році з розкопок Протопопівського курганного могильника [10]. Наступного року були досліджені два кургани на північно-східній околиці Харкова, а потім, протягом трьох сезонів (1978—1980 рр.) були розкопані 35 курганів Пісочинського могильника [8; 11; 12]. Завершується другий етап у 1982 році, коли поблизу Короти́ча було досліджено цікавий курган V ст. до н. е. з кінським похованням (Арх. 118, 121—129, 133).

Цього ж року було розпочато і третій етап — найбільш тривалий та результативний, який умовно можна назвати «салтівським». Започаткували його розкопки відкритого на місці будівництва мотороремонтного цеху нового катакомбного могильника салтівської культури біля с. Старий Салтів, що тривали протягом двох сезонів (Арх. 132, 134, 135) [13].

А з 1984 року археологічною експедицією історичного музею були відновлені роботи на відомій епонімній пам'ятці салтівської культури — Верхньосалтівському катакомбному могильнику. Найбільш тривалі та широкомасштабні розкопки велися на першій (головній) ділянці могильника (71 катакомба, кілька ямних та кінських поховань), у 1988—1992 рр. досліджувалися поховання третьої ділянки могильника (25 катакомб), а в 1989 році було відкрито нову — четверту — ділянку могильника, де протягом двох сезонів розкопано 17 катакомб (Арх. 135—140, 142—147). Крім цього, у 1987 році було відкрито ще один новий салтівський могильник біля с. Рубіжне, на якому вдалося дослідити 13 катакомб (Арх. 141) [13].

З 1988 р. у музеї поновлюється інтерес до пам'яток доби пізнього палеоліту. Новий напрямок в археологічних дослідженнях музею започаткувала співробітниця музею І.А. Сніжко. Протягом кількох років були повністю завершені розкопки пізньопалеолітичної майстерні поблизу с. Синичине (1991, 1995, 1997, 2002 рр.) [15], а вже 2004 р. відкрита нова пам'ятка — стоянка-майстерня біля

с. Кам'янка Ізюмського району, розкопки якої археологічна експедиція під керівництвом І.А. Сніжко проводить протягом уже 7 польових сезонів (2005—2011 рр.) (Арх. 151, 152, 154, 164, 169, 173, 177, 179, 180, 183, 186) [16].

На початку 1993 року посаду завідуючого відділом археології обійняв В.С. Аксьонов, перші самостійні розкопки якого були присвячені дослідженню курганів доби енеоліта-бронзи — поблизу с. Сподобівка Шевченківського району у 1993 році та с. Червоне Первомайського району у 1994 році (Арх. 148). З 1993 року розкопками на Нетайлівському могильнику було продовжено і дослідження салтівських старожитностей. Головна польова робота зосередилася на дослідженні пам'яток Верхньосалтівського археологічного комплексу, а саме Рубежанського катакомбного могильника (1995 р.) (Арх. 150), Верхньосалтівського катакомбного могильника, ділянка № 4 (1997—2011 рр. — Арх. 157—159, 161—163, 166, 168, 171, 174, 181, 185) [1; 3], Нетайлівського ґрунтового могильника (1993, 2006—2010 рр. — Арх. 172, 175, 178, 182, 184) [2; 4].

Серед інших найбільш цікавих надбань варто згадати відкриття у 1996 року унікального інгумаційного поховання пенківської культури біля с. Мохнач Зміївського району (Арх. 153) [5], поховання у катакомбі скіфського часу поблизу Коротича (Арх. 176) [6], поховання скіфського воїна-вершника з Пересічного тощо (Арх. 167) [7].

Поповнювалися фонди музею і за рахунок надходжень від колег-археологів. Так, С.І. Берестнев передав матеріали декількох поховальних комплексів Куп'єваського курганного могильника скіфської доби (Арх. 167), А.В. Криганов — матеріали розкопок Нетайлівського ґрунтового могильника (Арх. 165, 170), співробітники Слобожанської археологічної служби — ряд знахідок із дорогоцінних металів. Завдяки науковому співробітнику Харківського науково-методичного центру охорони культурної спадщини В.В. Дідику до музею надійшли цікаві артефакти доби великого переселення народів. Серед артефактів, отриманих від приватних осіб, варто відзначити колекцію предметів озброєння, передану народним депутатом України О.Б. Фельдманом.

У останні роки постійним постачальником нових надходжень до археологічних фондів музею стали співробітники Харківської митниці, які періодично передають вилучені при спробах перетину державного кордону. У такий спосіб музейна колекція поповнилася збіркою глиняного посуду пізньоримського часу з некрополів Кримського півострова та предметами озброєння та кінського спорядження скіфської доби.

На 1 січня 2012 року археологічна колекція Харківського історичного музею нараховує 54809 предметів, що становить вагомую частку загальної музейної збірки. Склад колекції свідчить, що головним джерелом надходження археологічних старожитностей до фондів музею залишаються розкопки стародавніх пам'яток на теренах Харківщини. Найбільш атрактивними є речі, що мають не лише наукове, а й високе експозиційне значення, потрапили до фондів в наслідок дослідження поховальних пам'яток. Продовження музеєм проведення археологічних досліджень, як самостійних, так і в складі спільних експедицій, є важливою запорукою отримання цікавих та репрезентативних матеріалів з давньої історії нашого краю.

Література

1. Аксьонов В.С. Нові дослідження Верхньо-Салтівського катакомбного могильника // *Археологічні дослідження в Україні 2005 — 2007 р.* — К. — Запоріжжя, 2007. — Вип. 9. — С. 67—71.
2. Аксенов В.С. Исследования раннесредневековых захоронений близ села Металловка в 2006 году (Нетайловский грунтовой могильник) // *Степи Европы в эпоху средневековья. Хазарское время.* — Донецк, 2009. — Т. 7. — С. 231—258.
3. Аксёнов В.С. Исследование катакомбного могильника у с. Верхний Салтов // *Археологічні дослідження в Україні 2009 року.* — К., 2010. — С. 12—17.
4. Аксенов В.С. Новые раннесалтовские погребальные комплексы Северо-Западной Хазарии // *Древности 2010.* — Харьков, 2010. — С. 166—177.
5. Аксенов В.С., Бабенко Л.И. Погребение VI—VII вв. у с. Мохнач // *Российская археология.* — 1998. — № 3. — С. 111—120.
6. Аксьонов В.С., Бабенко Л.И. Катакомбне поховання IV ст. до н. е. поблизу смт. Коротиш // *Проблеми археології Восточної Європи.* — Харьков, 2008. — С. 7—18.
7. Бабенко Л.И. Комплекс речей поховання IV ст. до н. е. біля Пересічної // *Археологія.* — 2004. — № 3. — С. 33—37.
8. Бабенко Л.И. Песочинский курганный могильник скифского времени. — Харьков, 2005. — 284 с.
9. Бабенко Л.И. К истории коллекции предметов из Литого (Мельгуновского) кургана // *Проблеми історії та археології України.* — Харьков, 2010. — С. 28—29.
10. Бородулин В.Г. Исследования на территории Харьковской области // *АО 1976 г.* — М., 1977. — С. 271, 272.
11. Бородулин В.Г. Раскопки Песочинского курганного могильника // *АО 1979 г.* — М., 1980. — С. 254, 255.

12. Бородулин В.Г. Исследования курганов скифского времени в Харьковской области // АО 1978 г. — М., 1979а. — С. 306.
13. Бородулин В.Г., Пархоменко О.В. Дослідження катакомбних могильників салтівської культури в басейні р. Сіверський Донець // Проблеми історії та археології давнього населення Української РСР. Тези доповідей. — К., 1989. — С. 27—28.
14. Відділ археології Харківського історичного музею (1991—2010): Бібліографічний покажчик / Укладачі В.С. Аксьонов, Л.І. Бабенко. — Харків, 2011. — 48 с.
15. Сніжко І.А. Пізньопалеолітична майстерня біля с. Синичине // Археологический альманах. — Донецьк, 2006. — №18. — С. 111—117.
16. Сніжко І.А. Нова пам'ятка пізнього палеоліту на Харківщині // Археологічні дослідження в Україні 2005—2007 р. — К. — Запоріжжя, 2007. — Вип. 9. — С. 339—343.

НОВІ НАДХОДЖЕННЯ СТАРОЖИТНОСТЕЙ ДО ХАРКІВСЬКОГО ІСТОРИЧНОГО МУЗЕЮ

Л.І. Бабенко,

ст. науковий співробітник ХІМ

За останнє двадцятиріччя значного розквіту набула так звана «чорна археологія», живильним середовищем для розвитку якої є значний попит на предмети антикваріату серед колекціонерів, насамперед бізнесменів та можновладців, відсутність ефективного правового механізму щодо запобігання цього явища, широке інформаційне (насамперед, інтернетресурси) та технічне забезпечення процесу пошуку старожитностей. Відношення науковців до матеріалів, здобутих шляхом грабіжницьких розкопок та несанкціонованих розвідок, не вирізняється однаковістю — існують як прихильники повного ігнорування подібних зібрань, так і адепти певного компромісу, які свою роботу з приватними колекціями пояснюють намаганням врятувати останні крихти наукової інформації, оскільки подібне забуття значно збіднює, а іноді і спотворює нашу уяву про той чи інший період давньої історії.

Останнім часом, поряд з двома масивами джерел — здобутих шляхом санкціонованих досліджень та переданих на зберігання до державного музейного фонду, з одного боку, та приватних колекцій, сформованих за рахунок нелегальних надходжень, з іншого — несподівано з'явився новий, синкретичний різновид джерельної бази.

Мова йдеться про археологічні знахідки, здобуті грабіжницьким шляхом, що були вилучені у їх господарів правоохоронними органами та передані до державних музеїв України. Звичайно, наукова цінність таких зібрань значною мірою безповоротно втрачена, але і моральний аспект щодо табу на залучення до наукового обігу археологічних предметів подібного походження зникає. Навпаки, оприлюднення фактів вилучення археологічних знахідок у приватних шукачів, посередників чи колекціонерів певним чином слугує застереженням для ентузіастів пошукової справи, адже їх спілкування з правоохоронними органами може привести до далекосяжних наслідків зі збитками, що значно виходять за межі допустимих ризиків.

У 2008 році до Харківського історичного музею співробітниками Харківської регіональної митниці був переданий для проведення культурно-історичної експертизи 21 предмет, вилучений у пасажира потяга Санкт-Петербург — Севастополь при спробі перетину українсько-російського кордону. У 2011 році колекція цих предметів була передана представником митниці до музею на постійне зберігання. Вона складається з 10 залізних наконечників списів, двох уламків залізних вудил, уламка залізного псалія, уламка точильного бруска, 5 залізних цвяхів, залізного ключика, глиняного прясла. У даній роботі розглядаються тільки перші три позиції речей, що мають достеменне відношення до старожитностей саме скіфської доби.

Предмети озброєння є найбільшою за кількістю групою, але вона репрезентована виключно наконечниками списів.

1. Залізний наконечник списа з лавролистим пером. Перо масивне, широке, його довжина — 26 см, найбільша ширина — 5 см. Посередині пера, майже по всій довжині, окрім кінцівки, знаходиться округле у перетині ребро. Загальна довжина наконечника — 39 см, діаметр втулки — 2,2 см. Співвідношення довжини втулки до довжини пера — 1:2, ширини і довжини пера — 1:5,2.

2. Залізний наконечник списа з лавролистим пером. Від попереднього вирізняється мініатюрними параметрами. Посередині пера довжиною 16,6 см та найбільшою шириною 4,2 см, знаходиться округле у перетині ребро. Загальна довжина наконечника — 28,5 см, діаметр втулки — 2,1 см. Співвідношення довжини втулки до довжини пера — 1:1,4, ширини і довжини пера — 1:3,95.

Обидва наконечника належать за класифікацією Г.І. Мелюкової до 2-го типу I відділу — лавролистих наконечників з вузьким високим ребром посередині, що не переходить у втулку [6, с. 36].

3. Залізний наконечник списа з гостролистим пером. Перо має коротке, довжиною близько 5 см, ребро з гострою верхівкою. Решта

площина пера розкована у пласкуватий лист товщиною 0,4—0,5 см. Довжина пера — 24,5 см, ширина — 5,6 см. Співвідношення ширини і довжини пера — 1:4,38. Нижня частина втулки відламана. Загальна довжина збереженої частини наконечника — 31,2 см, діаметр втулки — 1,9 см.

Формою продовгуватого гостролистого пера з сильним розширенням у нижній частині наконечник наближається до невеликої групи даної категорії озброєння зі схожою формою пера, але як з ребром, так і без нього. Подібні наконечники були знайдені в курганах № 2 біля с. Красний Поділ на Херсонщині [9, с. 112, рис. 13, 4], № 487 біля с. Макіївка [4, с. 25, табл. 10, 10], № 14 Стеблівського могильника [11, с. 30, рис. 53, 1], № 4 поблизу с. Новоселка [3, с. 23, рис. 5, 1, 2], № 1/1 біля с. Яснозор'є [5, с. 46, рис. 2, 2], № 12 біля с. Тернове [10, рис. 5, 4], № 25 Пісочинського могильника [2, с. 85, рис. 34, 2], катакомбному похованні поблизу Коротича [1, рис. 2, 2].

4. Залізний наконечник списа з гостролистим пером. Перо надзвичайно вузьке — його ширина у середній частині — 1,7 см, у нижній — 1,9 см, причому у місці переходу у втулку крило пера лише ледь перевищує діаметр втулки. У нижній частині пера на довжину декілька сантиметрів знаходиться округле ребро. В середній частині перо без ребра, у перетині ромбоподібне; на самій кінцівці перетин пера поступово набуває лінзоподібної форми. Загальна довжина збереженої частини наконечника — 43,3 см, довжина пера — 29 см, діаметр втулки у нижній частині — 2,3 см. Співвідношення ширини і довжини пера — 1:15,3.

5. Залізний наконечник списа з вузьким гостролистим пером без ребра, ромбоподібної у перетині форми. Значну частину втулки та кінчик наконечника відламано, загальна довжина збереженої частини — 27,6 см. Найбільша ширина пера — 3 см, довжина — 21,8 см. Співвідношення ширини і довжини пера — 1:7,27.

Обидва наконечника належать до 2-го варіанту 2-го типу II відділу — гостролистих наконечників без ребра на вузькому та довгому пері [6, с. 40—42].

6. Залізний наконечник списа з вузьким гостролистим пером та добре виділеним ребром посередині пера на дві третини його довжини. Значну частину втулки відламано, загальна довжина збереженої частини — 29,2 см. Найбільша ширина пера — 2,6 см, довжина — 25,6 см. Співвідношення ширини і довжини пера — 1:9,85.

Наконечник належить до 1-го типу II відділу — гостролистих наконечників з ребром посередині пера [6, с. 40].

Наступні три наконечники належать до малорепрезентативної групи, що була виділена Г.І. Мелюковою у третій відділ, наконечники якого відрізняються від гостролистих характером переходу від пера до втулки — не плавним, а різким, під тупим чи майже прямим кутом. Свого часу дослідниці було відомо всього чотири подібних наконечника, що походили з курганів № 40 біля Петухівки, № 20 поблизу ст. Єлизаветівської, № 2 Рядових Моги́л, № 2 біля с. Новоселки [6, с. 42, табл. 13, 7—9], отже нові знахідки суттєво поповнюють дану вибірку. Походження подібних наконечників Г.І. Мелюкова пов'язувала з Кавказом та Закавказзям, де подібна форма генетично походить від місцевих бронз передскіфського часу.

У всіх наведених Г.І. Мелюковою екземплярів перо без ребра, у перетині лінзоподібне, отже репрезентовані знахідки дещо розширюють морфологічне різноманіття наконечників даного відділу.

7. Залізний наконечник списа з вузьким гостролистим пером без ребра, ромбоподібної у перетині форми. Зі втулки виступають на довжину 1,5 см залишки дерев'яного древка. Загальна довжина — 43 см. Найбільша ширина пера — 3,5 см, довжина — 29 см. Співвідношення ширини і довжини пера — 1:8,26.

8. Залізний наконечник списа з досить широким гостролистим пером та ледь виділеним ребром посередині пера на половину його довжини. Частину втулки та пера відламано, загальна довжина збереженої частини — 37,5 см. Найбільша ширина пера — 4,4 см, довжина — 25 см. Співвідношення ширини і довжини пера — 1:5,7.

9. Залізний наконечник списа з вузьким гостролистим пером та добре виділеним ребром посередині пера на дві третини його довжини. Загальна довжина — 37 см. Найбільша ширина пера — 3,3 см, довжина — 24,5 см. Співвідношення ширини і довжини пера — 1:7,42.

10. Ще у одного наконечника списа дуже поганий стан збереженості — відсутні більша частина пера та втулки, що не дає змоги навіть впевнено визначити належність екземпляра до відділу лавролистих чи гостролистих наконечників, але помітне ребро посередині пера. Загальна довжина збереженої частини — 13,2 см.

Декілька знахідок належать до кінського спорядження.

11. Уламок залізного дводирчастого псалія. Загальна довжина збереженої частини — 5,1 см. За класифікацією О.Д. Могилова належить до типу прямих дводирчастистих стержневих псаліїв (П.5.2.11). З лісостепових пам'яток дослідником враховано 52 знахідки подібних псаліїв, але вони добре відомі і у степовому Причорномор'ї, Криму, Північному Кавказі протягом середньо- та пізньоскіфського періодів [7, с. 39].

12. Вудила залізни, петельчасті, двуланкові. Належать до найбільш розповсюдженого у скіфському середовищу типу вудил, починаючи з кінця архаїки [7, с. 19—22]. На один із стрижнів, впритул зовнішньої петлі, нанизана чотирикутна шипована обойма строгості. Три шипа обойми обламані, четвертий шип розкований у плаский лист. У іншого стрижня зовнішня петля та обойма строгості відсутні. Довжина цілої ланки — 12 см, обламаної — 10,4 см.

Подібні шиповані насадки на стрижні вудил хоч і не отримали широкого розповсюдження, але добре відомі у пам'ятках скіфської доби по всій території Лісостепу та Степовому Причорномор'ю, а, подекуди, і Північного Кавказу, починаючи з V ст. до н. е. [8, с. 294, рис. 4, 3—11; 5, 1—8, 10, 12].

13. Чотирикутна шипована обойма строгості з приєднаною зовнішньою петлею вудил. Шипи масивні, чотиригранні. Розміри обойми — 5,5х6,2 см.

Обойма з зовнішньою петлею вудил конструкційно повністю відповідає відсутній частині попереднього предмета, але вирішення питання на користь належності двох уламків одному виробу не може бути позитивним через незбіжність місць зламу та різну морфологічну будову шипованих обойм.

Незважаючи на відсутність паспортів та втрату наукової інформації, передана до музею колекція зберегла експозиційне значення і може бути використана для більш повного висвітлення культури та побуту населення скіфської доби.

Література

1. Аксьонов В.С., Бабенко Л.І. Катакомбне поховання IV ст. до н. е. поблизу смт. Коротич // *Проблемы археологии Восточной Европы. К 85-летию Бориса Андреевича Шрамко.* — Харьков, 2008. — С. 7—18.
2. Бабенко Л.І. *Песочинский курганный могильник скифского времени.* — Харьков, 2005. — 284 с.
3. Бессонова С.С. *Курганы Лесостепного Побужья // Древности скифов.* — К., 1994. — С. 3—34.
4. Галанина Л.К. *Скифские древности Поднепровья (Эрмитажная коллекция Н.Е. Бранденбурга) // САИ.* — 1977. — Вып. Д1-33. — 68 с.
5. Ковпаненко Г.Т., Бессонова С.С., Скорый С.А. *Новые погребения раннего железного века в Поросье // Древности скифов.* — К., 1994. — С. 41—63.
6. Мелюкова А.И. *Вооружение скифов // САИ.* — 1964. — Вып. Д1-4. — 91 с.
7. Могилов О.Д. *Спорядження коня скіфської доби у Лісостепу Східної Європи.* — К.—Кам'янець-Подільський, 2008. — 439 с.

8. Могиллов О.Д. Ранньоскіфські вудила з елементами «строгості» з зібрань Чернівецького краєзнавчого музею // *Эпоха раннего железа. Сборник научных трудов к 60-летию С.А. Скорого*. — К.—Полтава, 2009. — С. 289—299.
9. Полин С.В. Захоронение скифского воина-дружинника у с. Красный Подол на Херсонщине // *Вооружение скифов и сарматов*. — К., 1984. — С. 103—119.
10. Савченко Е.И. Вооружение и предметы снаряжения населения скифского времени на Среднем Дону // *Археология Среднего Дона в скифскую эпоху*. — М., 2004. — С. 151—277.
11. Скорый С.А. Стеблев: скифский могильник в Поросье. — К., 1997. — 173 с.

Список скорочень

САИ

Свод археологических источников

ДЕЯКІ РЕЗУЛЬТАТИ ЗВІРКИ АРХЕОЛОГІЧНОЇ КОЛЕКЦІЇ ХАРКІВСЬКОГО ІСТОРИЧНОГО МУЗЕЮ (НОВИЙ ПОГЛЯД НА АТРИБУЦІЮ КІЛЬКОХ МУЗЕЙНИХ ПРЕДМЕТІВ)

В.С. Аксьонов,

канд. іст. наук,

зав. відділом ХІМ

Увесь 2011 рік у відділі археології пройшов під знаком звірки колекції, що відібрало левову долю робочого часу співробітників, але дозволило у стислому часі охопити поглядом у всій повноті археологічну збірку музею. Подібний «мозковий штурм» освіжив сприйняття сталих поглядів на атрибуцію деяких музейних предметів, що зберігаються в фонді «Археологія». Ці предмети пов'язані з катакомбним могильником Верхньо-Салтівського археологічного комплексу, котрий з 1984 року по сьогодні досліджується експедиціями Харківського історичного музею. Дослідження катакомбного некрополя біля с. Верхній Салтів (Вовчанського р-ну Харківської обл.) приносять досить цікавий та різноманітний речовий матеріал, пов'язаний з матеріальною культурою аланського населення Хозарського каганату. Не зважаючи на те, що ця пам'ятка досліджується багато років, питання її хронології, етнічного визначення та цілої низки інших соціально-економічних проблем залишається

не вирішеними [20, с. 29]. Особливо гостро постає питання часу виникнення Верхньо-Салтівського комплексу та появи в цій місцевості аланського населення, яке було сюди переселено правителями Хазарського каганату з Північного Кавказу. Тому матеріал, котрий може допомогти вирішити цю проблему, не може не викликати жвавого інтересу дослідників. Ця робота присвячена речам, що походять з поховальних комплексів Верхнього Салтова (розкопки В.Г. Бородуліна) [8, с. 2, 3; 9, табл. VII: 1; 10, табл. XXVII, 1—4], датування яких було уточнено у ході проведення звірки археологічних фондів музею.

Так, з катакомби № 13 Верхньо-Салтівського III могильника походять бронзова поясна бляшка та фрагмент наконечника поясу (Арх. 146/2, 146/3—4, вст. 88882—88884). Бронзова штампована поясна бляшка має в плані форму прямокутника. Її розміри: висота 2,2 см, ширина 2,0 см (Рис. 1: 1). У нижній частині щитка імітована горизонтальна петля для пропускання допоміжного ремінця. Поле щитка поясної бляшки прикрашено симетричним по вертикалі рослинним орнаментом, що складається з квітів з трьома пелюстками краплеподібної форми. За формою дана бляшка подібна близька до бляшок з прямокутним декорованим щитком, котрі походять з поховань № 35, 63 та зруйнованих поховальних комплексів Старокорсунського могильника [13, рис. 1: 57; 4: 17; 10: 59], катакомби № 7 Старосалтівського некрополя [1, рис. 1: 25]. Орнамент на щитку бляшки з катакомби № 13 ВСМ-III є аналогічним, але дещо спрощеним, орнаменту, представленим на бляшці з поховання № 6 Пісчанки [14, с. 124, 125, табл. 3: 15; 16, рис. 1: 35, 36]. Все це вказує на приналежність даної бляшки до групи виробів, котрі відносяться до ранньосалтівського горизонту Столбіще-Старокорсунська — 740—780 рр. н. е. [14, с. 132].

Фрагмент бронзового штампованого наконечника поясу з цієї ж катакомби має наступні розміри: довжина близько 2 см, ширина 2 см (Рис. 1: 2). Наконечник поясу зберігся частково. Він представляє собою дві бронзові пластини, між якими був затиснутий кінчик шкіряного ремня. У верхній частині обидві пластини були з'єднані між собою за допомогою двох заклепок. Лицева сторона поясного наконечника біла прикрашена орнаментом, що реконструюється як ланцюжок з косо поставлених квіток з чотирма пелюстками краплеподібної форми. Центральний орнамент з квітів був окантований бордюром у вигляді зигзагоподібної лінії. Стилiстично даний орнамент є подібним орнаменту, котрий представлений на срібних литих наконечниках з поховань № 142, 215 Нетайлівського ґрунтового

могильника [14, табл. 3: 100], на щитку поясних пряжок зі склепів № 150, 760 Скалистинського могильника в Криму [11, рис. 9: 23; 118: 2]. Ці аналогії дозволяють віднести наконечник поясу з катакомби № 13 ВСМ-III до виробів, що є характерними для хронологічного горизонту Столбіще-Старокорсунська (740—780 рр. н. е.) [14, с. 127, табл. 3: 100, 122; 16, с. 112, рис. 3: 19, 26, 58, 60]. Підтвердженням такого датування наконечника з катакомби № 13 є то факт, що в комплексах салтівського хронологічного горизонту I/II (за О.В. Комаром), котрий датується 780—800 рр. н. е., орнамент, котрим прикрашений наконечник поясу з катакомби № 13, трансформувався вже в геометричний [14, с. 132, табл. 4]. Саме таким геометричним орнаментом прикрашені наконечники поясів з катакомб № 3, 5, 55 Дмитрієвського могильника [18, рис. 45: 4, 6, 11], з катакомби № 76 Верхньо-Салтівського IV могильника [3, табл. XXVII: 17].

В процесі проведення звірки увагу привернули дві бронзові литі фібули з катакомби № 54 Верхньо-Салтівського головного могильника (Арх. 139/2230, вст. 71547) та катакомби № 19 Верхньо-Салтівського III могильника (Арх. 147/148, вст. 90384) (Рис. 1: 3, 4). Це масивні литі фібули з прогнутою, трикутною в перетині спинкою, з сильно виступаючою по бокам корпусу фібули площадкою прямокутної форми, котра знаходиться коло дужки, та трьома кнопками округлої форми на кінці ніжки. Кнопки на ніжки відлиті разом з корпусом.

Аналогічні фібули доволі часто зустрічаються на ранньосередньовічних пам'ятках Північного Кавказу [5, с. 46, табл. 6: 9; 6, с. 143, рис. 6: 12, 13; 7, рис. 3А: 7, 11; 4Б: 21; 5: 22; 7Б: 1; 8Г: 26]. До недавнього часу їх прийнято було датувати VIII—IX ст. н. е. Московський дослідник І.О. Гавритухін, проаналізувавши північнокавказькі матеріали, виділив подібні фібули в окрему серію, котра отримала назву «Дай — Анач-кала». Даний тип фібул має своїм прототипом суцільнолиті хрестоподібні фібули з підв'язаним або приклепаним приймачем, котрі були поширені в першій половині I тис. н. е. в Західному та Центральному Закавказзі [12, с. 418, рис. 5: 7, 10, 12, 13]. На думку дослідника вони можуть розглядатися в контексті еволюції північнокавказьких фібул групи 19 (Т-подібні шарнірні) (за типологією О.К. Амброза) [12, с. 418—419]. Фібули серії Дай — Анач-кала І.О. Гавритухін вважає слід датувати другою половиною VII — першою половиною/серединою VIII ст. н. е. [12, с. 415—417, рис. 5, 6]. В старожитностях салтівського кола подібні фібули зустрічаються доволі рідко. Три такі фібули, окрім двох знайдених в катакомбних похованнях Верхнього Салтова, походять зі зруйнованих поховань

алано-болгарського могильника біля станиці Старокорсунська на Кубані [13, с. 200, рис. 10: 54]. Київський дослідник О.В. Комар вважає, що подібні фібули є характерною ознакою для комплексів хронологічного горизонту Столбіще-Старокорсунська (740—780 рр. н. е.) [15, с. 52, рис. 4: 20]. У подальші часи такі масивні бронзові фібули з трьома кнопками на ніжці на салтівських пам'ятках басейну Сіверського Дінця не зустрічаються, їх змінюють фібули інших типів (катакомби № 11, 92, 110 Дмитрієвського могильника) [19, рис. 59].

Таким чином, з маси елементів поясної гарнітури та деталей одягу, населення лісостепового варіанту салтівської археологічної культури, котрі датуються часом існування культури — другою половиною VIII — першою половиною X ст. н. е., при проведенні збірки фондів вдалося визначити речі, що мають більш вузькі хронологічні рамки та відносяться до часів формування салтівської культури (740—780 рр. н. е.).

Уточнення часу існування зазначених предметів дозволяє пов'язати катакомби, в яких вони були виявлені (№ 54 Верхньо-Салтівського головного та № 13, 19 Верхньо-Салтівського III могильників), з похованнями тих перших представників аланського етносу, які опинилися в басейні Сіверського Дінця в 30-х роках VIII ст. н. е. в наслідок їх переселення сюди хазарським урядом з території Північного Кавказу. При цьому переселенці з Північного Кавказу, ймовірно, розмістилися не чисельними групами на незначній відстані одна від одної у найбільш важливих для Хазарського каганату місцях регіону (у переправ, поблизу торгівельних шляхів, в пунктах збору данини та тощо). Свідченням цього, може слугувати той факт, що аланські старожитності раньосалтівського часу (хронологічний горизонт Столбіще-Старокорсунська) в басейні Сіверського Дінця до недавнього часу були представлені тільки окремими похованнями (катакомби № 7, 15, 21, 22) Старосалтівського та Рубіжанського могильників [1, с. 141, рис. 1: 18—38; 2: 26—40; 7; 2, с. 76]. Старосалтівський могильник розташований в 5 км на південь, а Рубіжанський некрополь — в 4 км на північ від Верхньо-Салтівського археологічного комплексу, відповідно. Проте найбільша кількість поховальних комплексів хронологічного горизонту Столбіще-Старокорсунська (740—780 рр. н. е.) відкрито на Нетайлівському ґрунтовому могильнику (№ 132, 134, 139, 164 «Б», 215, 250, 267, 380, 413, 491, 498) [4, с. 174], котрий входить до складу Верхньо-Салтівського археологічного комплексу. На думку окремих дослідників, населення, яке залишило Нетайлівський могильник, слід пов'язувати з якоюсь групою власне хозар [17, с. 213].

Цей археологічний матеріал показує, що хозари спочатку закріпили за собою нову територію (Нетайлівський могильник), а потім сприяли переселенню в даний регіон інших груп населення, котрі знаходилися в політичній залежності від них, у тому числі і алан (Старий Салтів, Верхній Салтів, Рубіжне).

Література

1. Аксенов В.С. Старосалтовский катакомбный могильник // *Vita antiqua*. — 1999. — № 2. — С. 137—149.
2. Аксенов В.С. Рубежанский катакомбный могильник салтово-маяцкой культуры на Северском Донце // *Донская археология*. — 2001. — № 1—2. — С. 62—78.
3. Аксенов В.С. Отчет об археологических исследованиях Харьковского исторического музея в 2004 г. — Харьков, 2005. // Архив ХИМ.
4. Аксенов В.С. Новые раннесалтовские погребальные комплексы Северо-Западной Хазарии // *Древности 2010*. — Харьков, 2010. — С. 166—177.
5. Амброз А.К. Проблемы раннесредневековой хронологии Восточной Европы // *СА*. — 1971. — № 3. — С. 106—132.
6. Багаев М.Х. Из истории фибул Северо-Восточного Кавказа (Чечня и Дагестан) // *РА*. — 2004. — № 2. — С. 136—147.
7. Багаев М.Х., Мамаев Х.М. Сельментаузенский раннесредневековый могильник в Чечне // *РА*. — 2009. — № 1. — С. 125—139.
8. Бородулин В.Г. Отчет о раскопках Верхнесалтовского катакомбного могильника в 1991 г. — Харьков, 1991. // Архив ХИМ.
9. Бородулин В.Г. Отчет о раскопках Верхнесалтовского могильника в 1992 г. // Архив Института археологии АН Украины. — 1992/213 — ф. е. 25211.
10. Бородулин В.Г., Пархоменко О.В. Отчет о раскопках Верхнесалтовского катакомбного могильника в 1986 году // Архив Института археологии АН Украины. — 1986/31а. — ф. е. 22037, 22038.
11. Веймарн Е.В., Айбабин А.И. Скалистинский могильник. — К., 1993. — 204 с.
12. Гавритухин И.О. Фибулы могильника Мамисондон в контексте кавказских находок // Албегова З.Х., Верещинский-Байбалов Л.И. Раннесредневековый могильник Мамисондон: результаты археологических исследований 2007—2008 гг. в зоне строительства водохранилища Зарамагских ГЭС / Материалы охранных археологических исследований. Т. 11. — М., 2010. — С. 410—428.
13. Каминский В.Н. Алано-болгарский могильник близ станции Старокорсунской на Кубани // *СА*. — 1987. — № 4. — С. 187—205.
14. Комар А.В. Предсалтовские и раннесалтовский горизонты Восточной Европы (вопросы хронологии) // *Vita antiqua*. — 1999. — № 2. — С. 111—136.

15. Комар А.В. Горизонт Столбище-Старокорсунская и некоторые вопросы возникновения салтовской культуры // *Finn-Ugrica*. — 2000. — № 1. — С. 42—66.
16. Комар А.В. Происхождение поясных наборов раннесалтовского типа // *Культура Евразийских степей второй половины I тысячелетия н. э. (из истории костюма)*. — Т. 2. — Самара, 2001. — С. 103—117.
17. Комар А.В. Исторические предпосылки возникновения легенды о полянской дани хазарам по археологическим данным // *Хазары / Евреи и славяне*. — Т. 16. — Иерусалим — Москва, 2005. — С. 207—218.
18. Плетнева С.А. От кочевий к городам. Салтово-маяцкая культура // *МИА*. — 1967. — № 142. — 196 с.
19. Плетнева С.А. На славяно-хазарском пограничье. Дмитриевский археологический комплекс. — М., 1989. — 288 с.
20. Плетнева С.А. Очерки хазарской археологии. — Москва—Иерусалим, 2000. — 366 с.

ДО 200-РІЧЧЯ ВІТЧИЗНЯНОЇ ВІЙНИ 1812 Р.: МАТЕРІАЛИ КОЛЕКЦІЙ ТА ЕКСПОЗИЦІЙНИЙ ДОСВІД

Д.В. Бадаєв,
ст. науковий співробітник ХІМ

Двохсотріччя Вітчизняної війни 1812 р. ставить перед музеями України проблему висвітлення цієї події — проблему, пов'язану водночас і з метою, і з засобами вирішення цього завдання. Традиційно війни та військова справа ХІХ ст. служили однією з найбільш «яскравих плям» історичної експозиції, приваблюючи поєднанням строкатої амуніції, блискучої холодної зброї, коштовних нагород, творів батального живопису тощо. Такі предмети були накопичені та збережені у достатній кількості та достатньої якості за тривалий час висвітлення даних тем протягом 100—200 років: час достатній для формування значних тематичних колекцій та водночас порівняно невеликий для збереження колекційних матеріалів.

Проте у наш час висвітлення цієї проблематики у музейних експозиціях набуло фрагментарного та не завжди послідовного характеру через невирішеність питання про місце військових подій позаминулого століття та зокрема Вітчизняної війни 1812 р. в історії України. Тема цієї війни відсутня у планах військово-патріотичної роботи з молоддю [9, с 59]. Саме поняття «Вітчизняна війна» ставиться під сумнів через протиріччя двох способів сприйняття Росії та Російської імперії, за саме існування якої як держави велася Віт-

чизняна війна — як антагоніста або як історичного попередника Української держави. Загалом зрозуміло, що безперспективно розглядати цю проблему виключно з «державницьких» позицій, позицій «україноцентризму» через обмеженість «українського фактору» у політичній історії цієї доби, як неможливо і «викинути» її з історії та з експозицій музеїв історичного профілю.

Незважаючи на те, що історія російської армії XIX ст. достатньо представлена у музейних зібраннях, матеріали музейних колекцій, присвячених Вітчизняній війні 1812 р., як, до речі, і більшості війн до XX ст. [2, с. 37], пов'язані з подіями війни опосередковано, а безпосередньо стосуються або увічнення воїнської слави, починаючи з часів Миколи I і до радянських часів, або загального військового та цивільного побуту доби. За межі цих груп виходять хіба що особисті меморіальні комплекси учасників війни, які формувалися на основі сімейних зібрань, але вони є надбанням небагатьох українських музеїв, а саме краєзнавчих музеїв та музеїв-садиб, здебільшого Середньої Наддніпрянщини, або потрапили з таких зібрань до центральних музеїв держави, Національного музею історії України тощо.

Значна частина матеріалів з даної теми, зокрема предмети озброєння та військової амуніції, надійшла до музеїв України з центральних військово-історичних музеїв СРСР, створених на основі зібрань військового відомства Російської імперії, де зберігалися зразки озброєння та амуніції, військової символіки тощо. Їхнє «розпорошення» у повоєнний час мало на меті надання місцевим музеям можливості висвітлення загальнодержавних історичних процесів згідно загальної концепції роботи музеїв історичного профілю та військово-патріотичного виховання у СРСР. Більшість матеріалів з історії російської армії XIX ст. потрапила до колекції ХІМ саме таким чином, а деякі з них, імовірно, навіть «кружним шляхом» через західноукраїнські музеї, які не мали ані змоги, ані потреби для розкриття такої теми через належність цих територій у XIX ст. не до Російської, а до Австрійської імперії.

Слід, проте, зауважити, що раритетів часів Вітчизняної війни 1812 р., доби Наполеонівських війн та Олександрівської доби загалом у ХІМ досить небагато. Саме Вітчизняна війна 1812 р. дала поштовх для національного самовизначення народів Росії, а також для вивчення та збереження пам'яток минулого, воєнного минулого зокрема. Тому зрозуміло, що наступна 30-річна Миколаївська доба представлена у зібранні ХІМ значно краще як військовою амуніцією, досить близькою за виглядом до зразків попередньої доби, так і предметами, пов'язаними з увічненням слави Вітчизняної війни

1812 р. Серед них зокрема зразки медалі «За взяття Парижа 19 марта 1814 г.» [9, с. 166] і ківер Охтирського гусарського полку з нагородною бляхою за бій 14 серпня 1813 р. (за ст. стилем) на р. Кацбах [4, с. 145]. До речі, за цей бій і Харківський полк так само отримав почесний Георгіївський штандарт [11, с. 64—65].

Серед предметів з колекції військових раритетів ХІМ, безпосередньо належних до доби Наполеонівських війн, слід назвати російські піхотну рушницю і багнет [3, с. 171], кокарду-«репейок» з вензелем Олександра І. Наявні також зразки трофеїв — триколовий французький султан та гренадерський тесак, проте останній належить до кінця ХVІІІ ст. і міг слугувати французьким солдатам у часи Суворовських походів, але ніяк не під час Вітчизняної війни 1812 р. Загалом треба визначити, що фактично матеріали, пов'язані з вшануванням Вітчизняної війни 1812 р. переважають за кількістю її раритети, однак це явище можна вважати загальним щодо зібрань, присвячених війнам ХVІІІ—ХІХ ст.: досить звернутися зокрема до колекції Державного історико-культурного заповідника «Поле Полтавської битви» та історії її створення [12, с. 416—417].

І це не тільки зрозуміло, але і допомагає підкреслити у експозиційній роботі перевагу над безпосередніми подіями Вітчизняної війни її історичного значення як кульмінації історії Російської імперії, її переламного моменту з огляду на розвиток суспільства, на його самовизначення, на виникнення нових громадських рухів та культурних явищ. Саме до такого підходу схиляється і сучасний погляд на висвітлення військово-історичних проблем музейними засобами, де у центр уваги стає не війна як така, а її подолання, посунення агресії у будь-яких її формах за межі культурного простору [1, с. 23]. Як зазначив ще наприкінці минулого століття британський музейник Стівен Вуд, «одне з головних завдань музею військової історії полягає в тому, щоб... боротися з поглядом на війну як на захопливу пригоду, який постійно та все більш наполегливо поширює західне кіно та телебачення» [5, с. 24]. На жаль, у нашому суспільстві досить поширене саме таке легковажне, «парадно-костюмне» уявлення про Вітчизняну війну 1812 р., яке інколи відбивається і у музейних експозиціях, особливо якщо війна розглядається як окремих, ізольований історичний епізод без тісного зв'язку із загальними суспільно-історичними процесами.

У експозиціях радянських часів тема Вітчизняної війни 1812 р. традиційно була пов'язана зі становленням революційного руху, його «дворянським етапом», хоча треба зауважити, що «дітьми 1812 року» були водночас і декабристи, і сановники Миколаївської доби, провід-

ники його реакційної політики. Таке спрямування мала не лише експозиція ХІМ, де Вітчизняна війна 1812 р. розглядалася у взаємозв'язку з «новим підйомом антикріпосницького руху» [7, с. 15], повстаннями військових поселенців зокрема. Так само зорієнтована, наприклад, експозиція краєзнавчого музею м. Тульчин на Вінниччині, де знаходилася штаб-квартира 2-ї армії і зберігається велика кількість пам'яток, пов'язаних з усіма російсько-турецькими та Наполеонівськими війнами; там розгляд їх подій як самостійних тем був би безумовно вмотивованим, але і він займає по цей час другорядне місце порівняно з діяльністю Південного товариства декабристів.

У сучасній експозиційній роботі поширилася тенденція до заміщення макроісторичного підходу до історії війни мікроісторичним, згідно якого розгляд війни як події світового масштабу, як зіткнення держав та народів, що формує та змінює їхні долі, поступається «історії повсякдення», поглибленому розгляду елементів військового і цивільного побуту, а діяльність військових керівників та подвиги героїв — долям рядових учасників подій і умовної «безіменної більшості» як виразника загальних історичних тенденцій та, скажемо відверто, поглядів авторів експозиції. Такий підхід цілком зрозумілий, коли йдеться про тимчасові виставки спеціалізованих військово-історичних музеїв, яким бракує саме «людського виміру» в осягненні воєнних подій, але не завжди виправданий, коли йдеться про створення загальної картини війни такого значення, як Вітчизняна війна 1812 р. Було б зовсім недостатньо висвітлити її тему, скажімо, введенням до інтер'єру селянської хати комплексу солдатського постю, не зазначивши, куди і з якою метою простував солдат у лавах армії під проводом М.І. Кутузова, і як, з огляду на це, приймали його селяни, господарі хати — як обтяжливий тягар і зайвий рот або як захисника від бусурманської навали та дорогого гостя з великого світу.

Інший інноваційний підхід до проблеми вивчення та експозиційного висвітлення Вітчизняної війна 1812 р. можна визначити як інституційний — такий, що приділяє посилену увагу розгляду діяльності місцевих військових формувань, окремих адміністративних і громадських закладів та діячів. Він зосереджує увагу на місцевій проблематиці та використанні місцевих джерел, що справді є досить плідним шляхом для розкриття нових історичних проблем, втіленню нових наукових підходів і слідує загальним тенденціям розвитку музейної справи. Близька до нього і теперішня експозиція ХІМ, де історія ХІХ ст. розглядається в першу чергу у регіональному аспекті [8, с. 33], а Вітчизняна війна 1812 р. відбивається через роль

у ній місцевих інституцій — адміністрації та громади, у першу чергу дворянської, що є слухним для тієї доби, а також колишніх слобідських полків, які на той час, до речі, перебуваючи у складі регулярної армії, вже втратили безпосередній зв'язок з нашим краєм. Проте не слід забувати, що ці полки не воювали з Наполеоном сам на сам, а розділили долю усієї російської армії — страшний Бородинський бій і трагічний Тарутинський марш, невдачу під Дрезденом та перемогу під Лейпцигом, і, нарешті, тріумфальний вступ до Парижу. Без розгляду макроісторичних процесів та показу загальних військових подій відвідувач не зможе повністю осягнути, за що отримували свої нагороди охтирські гусари або служиле дворянство Слобожанщини, яка була ціна таких нагород для них самих і для всієї країни.

У застосуванні інституційного підходу при розгляді загальних історичних подій у музеях України проглядає орієнтація на досвід музейної роботи країн Центральної Європи, що входили у минулому до Австрійської імперії. Для них характерне відсторонення від проблем політичної історії, пов'язаних з «імперським спадком», приділення уваги діяльності місцевих інституцій при ігноруванні загальнодержавної політики. Так, скажімо, у столиці Словаччини Братиславі Історичний «музей знайомить з розвитком матеріальної та духовної культури» [6, с. 53], а не з перебігом політичних подій, які ми у першу чергу звикли сприймати як історію. Характерно, що саме на теренах цих країн відбулася значна доля подій Наполеонівських війн, але чи сприймають ці народи себе як їх учасників? Щоправда, для жодного з них, не включаючи австрійців, ні одна з тих кампаній не вважається Вітчизняною війною.

Так чи інакше, але виключення макроісторичного погляду на війну порушує цілісну картину історичного процесу, висвітлення якого є основним завданням експозиційної роботи музею історичного профілю. Тема війни, і зокрема Вітчизняної війни, не може бути повноцінна розкрита на рівні лише «місцевого», «інституційного» або «людського» виміру, через ігнорування національних, державних, міжнародних, загальнокультурних аспектів такого історичного явища. У цьому сенсі найбільш об'єктивним, актуальним та плідним здається розгляд Вітчизняної війни 1812 року як спільного історичного спадку народів колишньої Російської імперії, прикладу безкомпромісної боротьби народу та держави за своє існування, національні святині та цінності і спосіб життя, як точки відліку розвитку багатьох історичних тенденцій, вплив яких не обмежується ХІХ ст., але визначається також у сучасну добу. Серед них поглиблення зв'язків Сходу та Заходу у спільному Європейському просторі,

розвиток торгівельно-промислових структур та відносин, національне самовизначення народів Російської імперії, започаткування їх революційного руху та сучасної, модерної культури. Такий підхід до теми Вітчизняної війни 1812 р. цілком може бути реалізованим сучасними експозиційними засобами на основі існуючих колекцій музеїв історичного профілю в Україні.

Література

1. Артамонов А. Целью войны является мир // Музей. — № 4. — 2010. — С. 32—39.
2. Бадаєв Д.В. Виставка ХІМ до 150-ї річниці Східної (Кримської) війни 1853—1856 рр. // Десяті Сумцовські читання. Збірник матеріалів Всеукраїнської наукової конференції, присвяченої 150-річчю з дня народження видатного українського вченого академіка АН України М.Ф. Сумцова. 16.04.2004. — Харків, 2005. — С. 37—40.
3. Бадаєв Д.В. Холодна зброя російської армії 1790—1880-х рр. у колекції Харківського історичного музею // Шістнадцяті Сумцовські читання. Збірник матеріалів наукової конференції, присвяченої 90-річчю із часу заснування Харківського історичного музею. 16.04.2010. — Харків, 2009. — С. 167—173.
4. Бегунова А.И. Сабли остры, кони быстры...: Из истории русской кавалерии. — М.: Молодая гвардия, 1992. — 256 с.
5. Вуд С. Музеи военной истории в современных условиях // Musei. — № 149. — 1986. — С. 20—27.
6. Габовстяк А. Братислава — от каменного века до эпохи компьютеров // Musei. — № 164. — 1990. — С. 52—55.
7. Ернулева В.Н. Харьковский исторический музей. Путеводитель. Издание 4-е, переработанное. — Харків: Прапор, 2009. — 110 с.
8. Желтобородова О.А. До питання створення стаціонарної експозиції Харківського історичного музею «Наш край у ІХ — на початку ХХ ст.» // Шістнадцяті Сумцовські читання. Збірник матеріалів наукової конференції, присвяченої 90-річчю із часу заснування Харківського історичного музею. 16.04.2010. — Харків, 2009. — С. 31—35.
9. Івченко Б.А. Музей і патріотичне виховання // Шістнадцяті Сумцовські читання. Збірник матеріалів наукової конференції, присвяченої 90-річчю із часу заснування Харківського історичного музею. 16.04.2010. — Харків, 2009. — С. 59—60.
10. Пащикова Г.В. Медаль «За взятие Парижа 19 марта 1814 г.» у колекції Харківського історичного музею // Шістнадцяті Сумцовські читання. Збірник матеріалів наукової конференції, присвяченої 90-річчю із часу заснування Харківського історичного музею. 16.04.2010. — Харків, 2009. — С. 164—167.

11. Потрашков С.В. *Харьковские полки: три века истории.* — Харьков: ОКО, 1998. — 152 с.
12. Сальнікова О. *Історія створення та розвитку Державного історико-культурного заповідника «Поле Полтавської битви» // «Полтавська битва 1709 року в історичній долі України, Росії, Швеції та інших держав»: збірник матеріалів Міжнародної науково-практичної конференції.* — Харків, 2009. — С. 412—422.

ДЕЯКІ ДИСКУСІЙНІ ПИТАННЯ ЩОДО АТРИБУЦІЇ ПРЕДМЕТІВ З КОЛЕКЦІЇ ХАРКІВСЬКОГО ІСТОРИЧНОГО МУЗЕЮ

С.А. Задніков,
*наук. співробітник ДП ОАСУ
«Слобожанська археологічна
служба»*

В.В. Скирда,
*канд. іст. наук,
доцент ХНУ ім В.Н. Каразіна,*

М.В. Хоружа,
ст. наук. співробітник ХІМ

Колекція Харківського історичного музею, що нараховує близько 300 тисяч одиниць зберігання, формувалася протягом багатьох десятиріч. Лихолітні події минулого століття, особливо Велика Вітчизняна війна, заподіяли незворотні втрати музейному зібранні, наслідки яких навряд чи вдасться ліквідувати і у далекому майбутньому.

Окрім втрати значної частини безпосередньо музейного фонду, що поніс заклад у роки війни, Харківський історичний музей позбувся повністю і облікової документації. Більшість музейних предметів з довоєнної колекції залишилися без паспортів, втративши значну частину наукового потенціалу як інформативного історичного джерела. Протягом усього післявоєнного часу, у тому числі і за роки незалежності України, музейними працівниками проводилася невпинна робота по атрибуції довоєнного фонду музею. Справа ця напрочуд скрупульозна, делікатна, не припускає поспіху та вимагає від дослідника неабиякої наукової ерудиції та інтуїції. Будь-які поспішні висновки нанесуть шкоди не тільки іміджу музею, а й науковому та культурному середовищу країни.

У зв'язку з цим є нагода проаналізувати запропоновану останнім часом атрибуцію декількох безпаспортних речей з колекції музею, а саме срібний наконечник ніжки табурету та уламки трьох срібних трубочок, як предметів з поховального комплексу, відомого у науковому обігу під назвою Мельгунівський скарб [1, с. 117, рис. 1; 3, с. 28, 29]. Речі цього скарбу походять із розкопаного за вказівкою генерал-поручика О.П. Мельгунова у 1763 році Литого кургану. Після вилучення скарбу був переданий на зберігання у Кунсткамеру (Санкт-Петербург), а звідти, у два прийоми, до Імператорського Ермітажу. У 1932 році скарб було поділено на дві частини — меншу за кількістю, але складену з найбільш високохудожніх виробів, залишено в Ермітажі, решту — передано до музеїв України [18; 26]. Далі документальні сліди переміщення скарбу губляться і настає час гіпотетичних припущень.

Одним з таких припущень є спроба довести саме походження з мельгунівського скарбу декількох безпаспортних предметів, що належать до довоєнних колекцій музею, ґрунтуючись лише на їх зовнішній схожості. Про хиткість доказових положень запропонованої атрибуції піде мова далі.

По-перше, речі з Державного Ермітажу передавалися безпосередньо не до Харківського історичного музею. Їх отримав представник Наркомосвіти України К.Г. Черв'як з формулюванням «до музеїв України». До яких саме музеїв далі надійшли речі з Мельгунівського скарбу, можна лише здогадуватися. Сліди колекцій, отриманих з музеїв Російської Федерації за рішенням Паритетної комісії, знаходяться, окрім Харківського історичного музею, у ряді інших, зокрема, це Харківський художній музей, Київський музей Т.Г. Шевченка, Київський музей російського мистецтва, Національний музей історії України, Софійський архітектурно-історичний музей-заповідник, Дніпропетровський музей образотворчого мистецтва, Дніпропетровський історичний музей, Львівський історичний музей [14, с. 70]. І це далеко не повний перелік.

Про склад довоєнної археологічної колекції Харківського історичного музею дає певну уяву дуже цікавий документ під назвою «Инвентарная опись культурно-исторических ценностей и материалов Украинского государственного исторического музея, разграбленных и уничтоженных немецко-фашистскими захватчиками в 1941—43 гг.». Археологічна частина цього Опису була складена двома найбільш авторитетними харківськими археологами післявоєнної пори — завідувачим відділом докласового суспільства історичного музею І.Ф. Левицьким та завідувачим кафедрою стародавньої

історії та археології Харківського університету С.А. Семеновим-Зусером, тобто найбільш обізнаними зі складом місцевих археологічних колекцій фахівцями. Опис містить докладний перелік усіх харківських археологічних колекцій — як історичного музею, так і Археологічного музею університету. Знайшлося там і місце «ермітажним старожитностям», але названі лише два комплекси — Олександропільський курган та Чмирева Могила (№№ 197 та 198). Будь-які згадки про Мельгунівський скарб відсутні і важко припустити, що фахівець рівня С.А. Семенова-Зусер, сам скіфознавець, міг забути про цю пам'ятку, добре відому ще по дореволюційній публікації Є. Прідіка [13]. Водночас, це певним чином свідчить, що після розподілу «ермітажної колекції» Мельгунівський скарб потрапив до якогось іншого музею.

У цьому разі виникає зустрічне питання — з якої пам'ятки можуть походити вказані безпаспортні речі. Необхідно зауважити, що харківські археологічні колекції формувалися не лише за рахунок надходжень з інших музеїв. Так, лише у довоєнний час була досліджена значна кількість курганів скіфської доби О.С. Федоровським, М.Ф. Бречкою, І.М. Луцкевичем, С.А. Семеновим-Зусером, а саме поховань Люботинського, Старомерчанського, Циркунівського могильників, біля сел Липовий Гай та Огульці, а також у місцях новобудов, в районі Харківського тракторного заводу, Холодній горі, аеродрому і напевно чи це повний перелік [6, с. 25; 7, с. 217—220; 8, с. 6, 7; 19, с. 47; 21, с. 103—107; 22, с. 193—203; 23, с. 32—35].

З приведенного списку у першу чергу привертають увагу розкопки Люботинського курганного могильника, по-перше, найбільш інтенсивні у цей час, по-друге — тому, що саме на цій пам'ятці уже в наш час виявлені яскраві поховання архаїчної доби з ювелірними шедеврами давньосхідних майстрів [4; 5; 6, рис. 53, 54; 20]. З певною часткою вірогідності можна припустити, що у довоєнний час могли бути виявлені на Харківщині поховальні комплекси з давньосхідними імпортом, що залишилися невідомими науковому загалу, але встигли поступити на зберігання до музею і після воєнних перипетій отримали безпаспортний статус.

Мельгунівський курган не єдиний на теренах України та найближчих сусідніх територіях комплекс з давньосхідними імпортомними виробами. Окрім уже названих Люботинських курганів можна назвати Криворізький курган [11], Переп'ятиху [15], № 406 біля с. Журівка [9, с. 22, 23], Темір-Гора [24, с. 259—267], № 3 поблизу Ногайська на Запоріжжі [25, с. 162, 163] тощо. Отже, Мельгунівський скарб з його імпортомними не був винятковим явищем. Ці та інші

пам'ятки, що традиційно пов'язуються безпосередньо із завершенням передньоазійських кампаній скіфами Ішпакая, Партатуа чи Мадія (представниками другої, «кавказької», хвилі вторгнення кочовиків на території Східної Європи), в ході яких і були захоплені всі ці речі як військові трофеї [16, с. 78, 88]. Виходячи з масштабу явища (як скіфської присутності у Передній Азії, що супроводжувалося суцільним пограбуванням підлеглого населення, так і подальшого вторгнення у Причорномор'я), цілком очікуваною видається і достатньо вагома кількість пам'яток, що позначають вказані події.

У зв'язку з цим показова присутність у збірці Харківського історичного музею безпаспортного біметалевого меча, що також походить з довоєнних колекцій. Хронологічно близький деталям меблів, меч з великою часткою вірогідності походить з харківського регіону і його поява також пов'язується із вказаними історичними подіями [2, с. 53—57]. Тому не виглядає зовсім неймовірним гіпотетичне припущення про можливість належності біметалевого меча та залишків палацових меблів до єдиного комплексу, знайденого на Харківщині у довоєнний час, науковий паспорт якого було втрачено під час війни. Після відкриття Люботинських курганів з близькосхідними імпортами подібна гіпотеза має і задокументоване історичне підґрунтя.

Не є унікальним і сам наконечник ніжки табурету — подібні за морфологією деталі палацовим меблів були виявлені у Кармір-Блурі, Топрах-Кале, Алтин-Тепе, про їх широке розповсюдження у ближньосхідному світі свідчать також зображення на рельєфах Ніневії та Зінджирли [10, рис. 57—64]. Та й знахідка 4 наконечників ніжок у Мельгунівському кургані свідчить про серійне виробництво даної деталі і дозволяє припустити можливе знаходження схожих виробів і у інших пам'ятках.

Не можна залишити поза увагою і факт розбіжності у вазі мельгунівських ніжок та екземпляра з Харківського історичного музею. Є. Прідік у своєму дослідженні наводить вагу всіх чотирьох ніжок, а саме — 258,4 гр., 232,5 гр., 256 гр., 243,8 гр. [13, с. 18], вага ж «харківської» ніжки при зваженні предмету на електронних лабораторних вагах 3 класу точності Adventurer склала 248,34 гр, що утворює різницю з найближчим за параметрами екземпляром майже у 5 гр. Будь-який музейних зберігач засвідчить неможливість подібних розбіжностей у обліку предметів з дорогоцінних металів, що додатково свідчить про неможливість надання наконечнику ніжки з колекції Харківського історичного музею «мельгунівського» паспорту.

Виникає цілком слушне питання — куди ж поділися речі Мельгунівського скарбу? Є відповідь і на це питання. Ермітажну колекцію скіфських старожитностей, представник Наркомосвіти України К.Г. Черв'як отримав 31 січня 1932 року. А двома роками потому Народний Комісаріат Просвіти України видав директиву № 873/1 від 27 листопада 1933 року про передачу музейних цінностей з дорогоцінних металів на зберігання до Держбанку. Відповідно до цієї постанови Всеукраїнський історичний музей ім. Т.Г. Шевченка протягом 8 січня — 8 березня 1934 року передав на зберігання до Київської обласної контори Держбанку всі вироби із дорогоцінних металів. 26 березня — 1 квітня 1934 року подібну передачу здійснив і Музей мистецтв [17, с. 10]. Так само учинили і з предметами з дорогоцінних металів Одеського археологічного музею [12, с. 65]. Враховуючи рівень виконавчої дисципліни радянських службовців середини 30-х років минулого сторіччя і сумні наслідки у разі невиконання рішень вищих інстанцій, легко передбачити вірогідність схожих заходів і для колекцій харківських музеїв. Отже, сліди колекції Мельгунівського скарбу, навіть за умов не до кінця доведеного документально її перебування на початок 1934 року у Харкові, губляться у сховищах місцевої контори Держбанку і подальша їх доля залишається невідомою.

Література

1. Аксьонов В.С., Бабенко Л.І. До питання створення в Харківському історичному музеї виставки виробів з дорогоцінних металів «Історичні коштовності Слобожанини» або відкритих фондів «Золота скарбниця» // *Сімнадцять Сумцовські читання*. — Харків, 2011. — С. 112—121.
2. Бабенко Л.І. Біметалевий меч скіфського часу з колекції Харківського історичного музею // *Археологія*. — 2006. — № 2. — С. 53—57.
3. Бабенко Л.І. К истории коллекции предметов из Литого (Мельгуновского) кургана // *Проблемы истории и археологии Украины*. — Харьков, 2010. — С. 28, 29.
4. Бандуровский А.В., Буйнов Ю.В., Дегтярь А.К. Новые исследования курганов скифского времени в окрестностях г. Люботина // *Люботинское городище*. — Харьков, 1998. — С. 143—182.
5. Бандуровский А.В., Черненко Е.В. Ахеменидские вещи из Люботинского могильника // *ПССАСП*. — Запорожье, 1999. — С. 27—30.
6. Бандуровский А.В., Буйнов Ю.В. Курганы скифского времени Харьковской области (северскодонецкий вариант). — К., 2000. — 236 с.
7. Бречка М.Ф. Археологічні дослідження скіфських пам'яток в околицях Люботина // *Наук. записки ХДПУ*. — 1039. — Т. 2. — С. 217—220.

8. Гречко Д.С. Населення скіфського часу на Сіверському Дінці. — Київ: Інститут археології НАН України, 2010. — 286 с.
9. Ильинская В.А. Раннескифские курганы бассейна р. Тясмин (VIII—VI вв. до н. э.). — К., 1975. — 224 с.
10. Кисель В.А. Шедевры ювелиров Древнего Востока из скифских курганов. — СПб, 2003. — 190 с.
11. Манцевич А.П. Головка быка из кургана VI в. до н. э. на р. Калитве // СА. — 1958. — № 2. — С. 196—202.
12. Охотников С.Б. Археология в Одессе. 185 лет Одесскому археологическому музею (1825—2010). — Одесса, 2010. — 160 с.
13. Придик Е. Мельгуновский клад // МАР. — 1911. — Вып. 31. — 30 с.
14. Сидоренко В.О. З історії обміну культурними цінностями між РРФСР та Україною // Український історичний журнал. — 1972. — № 2. — С. 67—70.
15. Скорий С.А. Курган Переп'ятиха (до етнокультурної історії Дніпровського Лісостепоного Правобережжя). — К., 1990. — 124 с.
16. Скорый С.А. Скифы в Днепровской Правобережной Лесостепи (проблема выделения иранского этнокультурного элемента). — К., 2003. — 161 с.
17. Старченко О.В. Золота скарбниця України // Музейні читання. — К., 1999. — С. 7—15.
18. Тункина И.В. Сокровища Литого кургана и академик Г.Ф. Миллер // ВДИ. — 2006. — № 3. — С. 135—153.
19. Федоровський О.С. Харківський археологічний музей та його науково-дослідна праця // Наука на Україні. — 1926. — № 2. — С. 46, 47.
20. Черненко Е.В. Люботинский курган // Скифы и сарматы в VII—III вв. до н. э.: палеоэкология, антропология и археология. — М., 2000. — С. 297—303.
21. Шрамко Б.А. Курган и городище у села Циркуны // КСИИМК. — 1956. — Вып. 63. — С. 103—108.
22. Шрамко Б.А. Археологічні дослідження курганів раннього залізного віку в околицях м. Люботина // Уч. зап. Харк. ун-ту. Іст. фак. — 1957. — Т. 5. — С. 193—203.
23. Шрамко Б.А., Михеев В.К., Грубник-Буйнова Л.П. Справочник по археологии Украины. Харьковская область. — К., 1977. — 156 с.
24. Яковенко Є.В. Курган на Темир-Горе // СА. — 1972. — № 3. — С. 259—267.
25. Яценко И.В. Скифские погребения близ Ногайска (по материалам раскопок Н.И. Веселовского 1887 г.) // ВДИ. — 1956. — № 1. — С. 157—165.
26. Tunkina I.V. Academician G.F. Miller and the Treasures from Litoi Kurgan // Ancient Civilizations from Scythia to Siberia. — 2007. — № 13. — P. 193—224.

Список сокращений

ВДИ	Вестник древней истории
КСИИМК	Краткие сообщения института истории материальной культуры

МАР	<i>Материалы по археологии России.</i>
ПССАСП	<i>Проблемы скифо-сарматской археологии Северного Причерноморья</i>
СА	<i>Советская археология</i>

ДОСЛІДЖЕННЯ КОЛЕКЦІЇ ІКОН З ФОНДІВ ХУДОЖНЬО-МЕМОРІАЛЬНОГО МУЗЕЮ І.Ю. РЕПІНА: РЕЗУЛЬТАТИ, ВІДКРИТТЯ, НОВІ ЕКСПОЗИЦІЇ

О.М. Сабодаш,
*зав. відділом Художньо-
меморіального музею І.Ю. Рєпіна*

В.С. Литвиненко,
*науковий співробітник
Художньо-меморіального музею
І.Ю. Рєпіна*

Колекція ікон Художньо-меморіального музею І.Ю. Рєпіна нараховує близько 150 творів мистецтва. Ці ікони датовані кінцем XVIII — початком XX ст. Більша частина експонатів поступила до фондів музею у 70—80-ті рр. XX ст. На початку вивчення колекція була умовно поділена на чотири групи: образи Спаса, образи Пресвятої Богородиці, образи святих (до цієї групи відносяться зображення святих отців, архангелів, євангелістів, воїнів, преподобних) та ікони із зображенням святкових сюжетів. В 2006 році більша частина колекцій була представлена на виставці, що була відкрита 5 серпня у відділі музею «Галерея Лауреатів премії ім. І.Ю. Рєпіна». Виставка була присвячена 162-й річниці з дня народження Іллі Рєпіна.

Протягом останніх п'яти років науковими співробітниками музею разом з викладачами кафедри реставрації Харківської Державної академії дизайну та мистецтв була проведена атрибуція ікон. За результатами дослідження виявлено, що в колекції музею знаходяться твори, створені у таких центрах іконописного мистецтва як — Палех, Холуй, Ветка, Нев'янськ, Москва, Київ, Вороніж, Чугуїв, Борисівка. В фондах музею також знаходяться православні ікони привезені з інших регіонів. Як правило, такі ікони були написані в монастирських іконописних майстернях. Серед експонатів знаходяться три ікони створені в Греції в одному з монастирів на горі Афон — «Святий великомученик та цілитель Пантелеймон», «Свята

Марія Єгипетська», образ Пресвятої Богородиці «Скоропослушниця» [3, с. 118—120]. Остання виконана в техніці гравюри на полотні та прикрашена окладом виготовленим в техніці різьблення по левкасу (цировки). Різьблений кіот ікони покритий сусальним золотом. Дві інші ікони канонічно зображують святих. Фон цих ікон також виконаний в техніці цирвки.

В колекції представлені ікони написані в Козельщанському монастирі на Полтавщині та Задонському монастирі в Воронежській області. Зображення на цих іконах є канонічним, у кольоровій гамі домінують темні кольори та коричневі фони [7, с. 190—199]. Цікавим та незвичайним є список з ікони Пресвятої Богородиці «Козельщанська». Цей образ має італійське коріння. Згідно легенді ікона знаходилась в родині графів Капністів, де у в 1881 році від цієї ікони була зцілена дочка В.І. Капніста — Марія. Після чудотворного зцілення образ був перевезений до родового маєтку графа — Козельщани, де ікону помістили в спеціально побудовану капличку [7, с. 143—146.].

Найбільшу цінність представляють ікони, які відносяться до ранньої творчості І.Ю. Рєпіна: «Ісус Христос в терновому вінці» та «Володимирська ікона Пресвятої Богородиці», «Почаївська ікона Пресвятої Богородиці», «Воскресіння Ісуса Христа». Ікони «Вознесіння Ісуса Христа» та «Архангел Михайло» потребують додаткового вивчення щодо авторства. Під час вивчення виявилось, що деякі ікони мають іншу іконографію, ніж вказано в первинних музейних документах. Серед них «Христос в терновому вінці», іконографічний тип якого є «Несення хреста». Серед підписаних ікон в фондах музею зберігаються твори чугуївських художників К. Бунакова, В.М. Івженко, П. Щелкунова, Є. Крайненко, І. Нечитайлова, Я.Г. Піхтерева. Цих живописців Ілля Рєпін характеризує у своїх мемуарах як гарних колористів, майстрів декоративного мистецтва та талановитих іконописців [6, с. 103—105].

Вперше були визначені стилістичні та колористичні особливості чугуївської ікони, якій притаманне домінування холодних рожево-блакитних тонів, оливкових фонів, охристих та золотистих опушів, сіро-оливкових санкирів. Німби святих виконувались в техніці притінення та розжили білильними штрихами. Характерними особливостями підготовки іконних дощок було укріплення шпонками різного поперечного перерізу та обробка зворотного боку фарбою зеленого або чорного кольорів. Основою для живопису служив білий або тонований левкас.

Найбільш популярним релігійним персонажем на Чугуївщині є Пресвята Богородиця, яку найчастіше зображували в іконографіч-

ному типі «Володимирська». Цей образ був пов'язаний з легендою про існування чудотворної ікони, що була явлена в селищі Кочеток. В колекції музею знаходиться декілька списків з цієї ікони. На цих творах Богородиця зображена на оливковому фоні, вдягнена в традиційний для заміжніх жінок червоний мафорій, Спас вдягнений в білу сорочку та охристий гіматій. Таке зображення Спаса не є традиційним. Ця ікона, як чудотворна, побутувала до Великої Вітчизняної війни, під час якої її було втрачено [10, с. 100—120]. Списки з цього образу ми умовно називаємо Чугуївсько-Володимирськими іконами Божої Матері.

В фондах музею знаходиться ікона, сюжет якої не відноситься до основних іконографічних списків. На іконі зображене явлення ченцю чудотворної Володимирської ікони Пресвятої Богородиці в селищі Кочеток. Серед чугуївських ікон зустрічаються образи Богородиці та Спаса, які не є канонічними. На цих зображеннях домінує західно-європейська манера виконання [1, с. 122—123]. Святі зображуються в трьох четвертному повороті, вдягнені в середньовічний європейський одяг. Такі ікони датуються першою половиною XIX ст.

Слід зазначити, що чугуївська ікона походить від старообрядницьких образів. В колекції музею знаходиться нетипова старообрядницька ікона «Воскресіння Христове та зішестя в пекло зі святами», створена невідомим чугуївським майстром. Ця ікона написана олійними фарбами на сусальному золоті. Середник даної ікони позначений рослинним орнаментом. На полях, в клеймах, знаходяться канонічні зображення дванадцяти свят. Поля ікони прикрашені типовим для Чугуївщини рослинним орнаментом, що імітує холодні емалі.

Безумовно перлинами музейної колекції є старообрядницькі ікони. В фондах музею зустрічаються ікони написані нев'янськими іконописцями (образ Пресвятої Богородиці «Троєручиця», образ Пресвятої Богородиці «Вгамуй хвороби та смуток»), суздальськими майстрами (образ Пресвятої Богородиці «Неопалима купина», образ Пресвятої Богородиці «Володимирська», образ Пресвятої Богородиці «Боголюбська», декілька ікон із зображенням Іоанна Хрестителя та Миколи Чудотворця), ікони створені ветковськими майстрами («Трійця Новозавітна» та образ Пресвятої Богородиці «Неопалима купина»). Більшість цих ікон прикрашені кіютами, виготовленими чугуївськими та борисівськими майстрами.

Слобожанська ікона представлена в колекції невеликими живописними образами та іконами вдягненими в кіюти та оклади. Невеликі живописні ікони написані в народному стилі в різних сільських

іконописних центрах Слобожанщини. Вони мають різний рівень майстерності живописця, відмінні по колориту та стилю, часто такі образи зображені на дешевому, не обробленому дереві. Дошка для цих ікон не укріплена шпонками та не оброблена левкасом.

Кіотні ікони найчастіше створювались в с. Борисівка Белгородської області [5, с. 3—6]. Ці ікони мають світлий, іноді блакитний фон. Святі зображені в народному стилі з порушенням пропорцій тіла. Такі ікони прикрашались фольговими ризами, виконаними в техніці чеканки та тиснення.

Згодом дорогі писані образи стали витіснятися більш дешевими, підкладними іконами. На таких образах олійними фарбами, як правило, прописувались лише лики та руки святих. Оклад виготовлявся або з латуні, якщо ікона не була поміщена в кіот, або з фольги.

Серед слобожанських ікон із колекції музею звертає на себе увагу Лоретська ікона Пресвятої Богородиці, яка написана олійними фарбами на полотні на рубежі XVIII—XIX ст.

Чудотворний образ Богоматері, названий Лоретською, являє собою не ікону (як вона помилково названа в літературі про чудотворні ікони), а скульптурне зображення Богоматері з Дитиною на руках, яка стоїть, вирізане з кедрового дерева, по переказі, євангелістом Лукою. У Дитини права рука благословляє, у лівій — держава. Волосся Богоматері — довге, спадає до плечей; на голові вінець із перлів. Скульптура була розфарбована й інкрустована діамантами й дорогоцінним камінням [9].

Існує декілька припущень, про явлення цього образу Богоматері. Одне з них пов'язане з італійським містом Лоретто, яке й дало свою назву іконі [4, с. 351].

По своєму іконографічному типу і особливостям свого письма вона схожа на Чернігівсько-Іллівську, Феодот'євську, Сокольську та на декілька інших російських ікон [4, с. 351].

Примітно те, що знайдені зображення Лоретських ікон обмежені XVIII — початком XIX століть. Більш пізніх списків не виявлено. Що цікаво, — одне із джерел вказує: «список з цієї ікони знаходиться в селі Пісочин, в 12 верстах від Харкова. Цей факт свідчить про розповсюдженість Лоретських ікон на території Слобожанщини [4, с. 351].

У православній традиції зображення Богоматері Лоретської рідкісні й представлені винятково у вигляді ікон декількох типів: частіше у вигляді звичної Одигітрії, що говорить про незнання першоджерела; рідше у вигляді живописних творів, прототипом яким

служувало стародавнє скульптурне зображення або його мальовнича репліка. Останні супроводжуються написами з назвою ікони.

Час створення слобожанських Лоретських ікон відносять до знаходження Пряжевської (Горнальської) ікона у 1792 р. у Свято-Миколаєвському Білогірському (Горнальському) чоловічому монастирі у Горналі (сучасного Суджанського району Курської обл. РФ) Отже, всі аналоги, що відтворюють Лоретську ікону написані після знаходження в 1792 р. Пряжевської (Горнальської) ікони [8].

На всіх аналогах Лоретської ікони зображення Богородиці також поясне, Божа Дитина зображена в анфас, правою рукою благословляє, а от зображення лівої руки й держави відсутні, ліва рука мов би захована під її одіянням. По-іншому вирішені одяг Дитини. Якщо на Пряжевській (Горнальській) іконі Дитина одягнена в білу сорочку, то на всіх Лоретських аналогах одіяння Спасу Еммануїла зливається з одягом Богородиці, і явно не позначено. Так само на Лоретських іконах не зображена права рука Богородиці. А от голова Богородиці нахилена до Божого немовляти, і показана в легкому повороті однаково на всіх Лоретських іконах, є лише невелике розходження в спрямованості її погляду. Характер прикрас також відмінний.

Все вище сказане говорить про те, що Лоретська ікона із Художньо-меморіального музею І.Ю. Рєпіна (м. Чугуєва) й інші аналоги Лоретської ікони, а також Пряжевська (Горнальська) ікона, є надзвичайно рідким Слобожанським варіантом Лоретського образу, що відмінні і від скульптурного оригіналу, і від російських його відтворень, причому слобожанські Лоретські ікони ближче до скульптурного зображення Богородиці, загорненої в ризу. А от Пряжевська (Горнальська) ікона найбільш близька класичній Одигітрії.

Стає ясно, що Лоретські ікони мають безпосереднє відношення до іконографічного типу Одигітрія, хоча їхнє зображення більше скероване на наслідування скульптурному зображенню Богоматері з дитиною [2, с. 115—124]. Список Лоретської ікони Пресвятої Богородиці, що належить музею, на жаль, відтворює не повну композицію її мальовничого зображення, тобто по краях обрізаний. Цей образ після реставрації був виставлений вперше на виставці сакрального живопису «Світлом душі відродиться», що проходила в Художній галереї Художньо-меморіального музею І.Ю. Рєпіна.

В 2008 році до основного фонду музею надійшло близько 20 ікон, художня та історико-культурна цінність яких була визначена під час вивчення. Більшість ікон написані майстрами Східної України.

Всебічне дослідження ікон з музейного зібрання викликало потребу продемонструвати цю колекцію та презентувати нові наукові

відкриття широкому колу відвідувачів музею. Саме тому у січні 2012 року в музеї була створена виставка сакрального живопису, яка включає в себе як канонічні ікони, так і живописні твори на релігійну тематику. Центральне місце на виставці займає картина чугуївського художника XIX сторіччя Павла Триказова «Марія Магдалина», відреставрована в рамках благодійного партнерського проекту «Музейна ніч з Марією Магдалиною». До речі, наш музей вперше долучився до Європейської акції «Ніч музеїв», представивши відвідувачам нічного музейного шоу не просто виставку однієї картини, а змістовну, емоційну розповідь про Марію Магдалину, багатовікову історію її образу в світовому мистецтві, дивовижну долю чугуївської картини. Це була свого роду виставка-шоу з елементами відео-оформлення, музичних і художніх презентацій, направлених на глибоке емоційне, чуттєве сприйняття предмету, що виставляється. Логічним завершенням проекту й стала виставка з символічною назвою «Світлом душі відродиться...».

Під час відкриття відбулось знайомство з Радиславою Капніст, нащадком графського роду. Це знайомство планується продовжити зустріччю, присвяченою святкуванню свята Козельщанської ікони Пресвятої Богородиці, під час якої відвідувачі зможуть доторкнутися до родинних реліквій родини Капніст та почути історію цієї родини, подивившись мультемідійну презентацію, розроблену співробітниками музею.

В рамках виставки представлено більш ніж 80 творів, які для експонування були умовно розділені на групи: сакральний живопис, чугуївська ікона, старообрядницька ікона, привозна ікона, слобожанська ікона. Під час її роботи передбачується проведення тематичних екскурсій та музейних занять для різних вікових груп, на яких бажаючі зможуть ознайомитися з технікою написання ікон, їх канонами та легендами. Окремі музейні заходи будуть проведені для дітей, що тимчасово знаходяться в Чугуївському центрі соціально-психологічної реабілітації.

В цьому році планується випуск друкованого каталогу сакрального живопису з фондів Художньо-меморіального музею І.Ю. Репіна, презентація якого також відбудеться на виставці.

Таким чином, нова експозиція сакрального живопису стає основою музейної комунікації, залучуючи до музею нових відвідувачів та меценатів за допомогою музейного просвітництва та музейної педагогіки.

Література

1. Богородица. 2000 лет в русском и мировом изобразительном искусстве. — М.: ОЛМА-ПРЕСС, 2002.
2. Литвиненко В. Слобожанський варіант Лоретської ікони Божої Матері: іконографічні особливості та реставрація. / В.С. Литвиненко, В.В. Шуліка. // Слобожанське культурне надбання: Збірка статей учених з пам'яткоохоронної роботи. — Х.: Курсор, 2009. — Випуск 2.
3. Панкеев И.А. Пресвятая Богородица. Чудотворные иконы и молитвы в житейских нуждах / И.А. Панкеев. — М.: ОЛМА-ПРЕСС, 2011.
4. Поселянин Е. Богоматерь: описание Ее земной жизни и чудотворных икон. Т. 2. / Е. Поселянин. — Краматорск: Тираж-51, Спасо-Преображенский Мгарский монастырь, 2006.
5. Припачкин И.А. История иконописного промысла в Юго-Западной России (на примере слободы Борисовки): XVIII — начало XX: автореферат дис. на получение научной степени кандидата исторических наук: спец. 07.00.02. «Отечественная история» — Курск, 2006.
6. Репин И.Е. Далекое близкое. — М.: Издательство «Искусство», 1964.
7. Священник Александр Лазебный. Самые почитаемые иконы. Праздники православной церкви. — Донецк: ООО ПКФ «БАО», 2008.
8. Терлецкий А. Исторические заметки о городе Судже и его уезде / А.И. Терлецкий — Курск: Типография губернского правления, 1894. — 144 с.
9. Чудотворный образ: иконы Богоматери в Третьяковской галерее / авторы-сост. А.М. Лидов, Г.В. Сидоренко. — М.: Радуница, 2001. — 96 с.
10. Шевченко О.А. Храмы Чугуева // Чугуев сквозь века. Сборник статей. — Х.: «Райдер», 2001.

ПОШТОВІ ЛИСТІВКИ ІЗ КОЛЕКЦІЇ ХАРКІВСЬКОГО ІСТОРИЧНОГО МУЗЕЮ ЯК МАТЕРІАЛ ДЛЯ ЕТНОГРАФІЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ

Л.Г. Овчиннікова,
ст. науковий співробітник ХІМ

Історія поштової листівки сягає приблизно двох сотень років. Точної дати появи на світ першої листівки донині невідомо, але у 1856 році була випущена листівка для українців, що проживали на території Австро-Угорської імперії, під владою якої перебували на той час Галичина і Буковина. Вона являла собою «поштовий листок» або «картку для кореспонденції», що коштувала надто дорого і мала обмеження щодо кількості слів. Це не дозволяло листівці знайти ши-

роке застосування. І лише з 1 жовтня 1869 року в Австро-Угорщині було введено в обіг дешевий і зручний «відкритий лист» [1, с. 2].

У 1870 році з'являються перші ілюстровані поштові листівки з українським текстом, які побачили світ у Німеччині під час франко-пруської війни. У солдат французької армії, що зупинилася в маленькому містечку Конлі в Бретані, закінчилися листи й конверти, щоб писати рідним, тоді продавець книг Леон Бенардо вирішив використати для цієї мети картон, що був на складі. Він нарізав його і почав продавати. Зі зворотнього боку картону були солдатські малюнки й карикатури. Ця ідея йому сподобалася, і кмітливий книгопродавець виготовив патріотичну віньєтку, прикрасивши нею листівки. Успіх затії виявився настільки великим, що Бенардо того ж року випустив ще одну листівку, присвячену армії і флоту. Окрім названих, він був автором і видавцем ще восьми листівок, що мали відношення до франко-пруської війни. Серед авторів перших листівок згадується гравер по міді Франц Роріх. Йому, зокрема, належить картка з видом Женевського озера, яку випустили в Цюриху 1872 році [1, с. 3].

У 1878 році на Всесвітньому поштовому конгресі в Парижі ухвалено міжнародний стандарт листівки: 9x14 см, а з 1925 року: 10,5x14,8 см. Спочатку зворотня сторона призначалася для адреси (спеціального місця для листа не передбачалося), а з 1904 року її ліва половина була відведена для листа. На цих листівках також з'являється друкований знак поштової оплати, зазначення художніх видавництв та було передбачено місце для наклеювання марки [2, с. 71]. Саме з таких екземплярів складається більша частина колекції листівок ХІМ, яка налічує близько 6,5 тисяч, що різняться за тематикою, технікою та часом виготовлення.

Слід зазначити, що з кінця ХІХ століття поштові листівки починають друкуватися в багатьох європейських країнах. Їх кількість з часом стала обчислюватися мільйонами. Найчастіше це були вітальні листівки з зображенням новонародженого Христа в яслах або інші релігійні сюжети. В Україні вітальні картки започаткувала серія з куточками Києва, яка побачила світ 1895 р. з легкої руки Степана Кульженка [5, с. 3]. Ці листівки були різновидами фотографій. Але, крім краєвидів Києва на цих листівках — фотографіях з'явилися зображення міст Харкова, Одеси, Полтави та інших. Це були видові та етнографічні серії «Украинские типы и виды», «Типы и виды Малороссии», «Виды украинских сел и городов». Саме вони є своєрідними пам'ятками культури, що мають велику історичну цінність та яскраво характеризують красу, мальовничість Слобожанського

краю, розповідають про життя та побут його населення та дають уявлення про розмаїття народної творчості. Ці листівки унікальні по своїй суті, бо зберігають різноманітну інформацію і являються важливими документами епохи, неоцінним матеріалом для ґрунтовних досліджень істориків та етнографів. Особливої уваги заслуговують листівки, які датуються ХІХ — початком ХХ століття і несуть в собі цінний інформативний матеріал для етнографічного вивчення. Їх у колекції ХІМ налічується близько 300 одиниць. Найбільший вклад в створення листівок, присвячених етнографічній тематиці, зробили видатні фотографи А. Завадський, О. Іваницький, Д. Марков, К. Фішер, В. Світличний та Й. Хмелевський, фотосалони яких були у різних містах Російської імперії [5, с. 4]. У колекції ХІМ також є листівки виготовлені за знімками цих видатних фотомайстрів, а саме К.Фішера (інв. 654), В.Світличного (інв.653), Д. Маркова (О-2235) та Й. Хмелевського (О-1641, О-2265). На них ми бачимо слобожан за роботою та відпочинком на фоні місцевих краєвидів слобожанських сіл. Одна із них (О-1641) зображує чоловіків — рибалок із ятірами, які варять уху. Інша (О-2235) показує молодих дівчат у національному одязі, що плывуть у човні на фоні мальовничого села з хатками, садками та водяним млином.

Відмітимо, що поштові листівки етнографічного спрямування, які знаходяться у колекції Харківського історичного музею були надруковані в різних типографіях та видавництвах. Найбільша кількість їх була видана видавництвами «Рассвет» та «Творчество», що працювали в Києві і в Москві (1904—1924 рр.), засновником та власником яких був С. Абрамов, та видавництвом Акціонерного Товариства «Гранберг» у Стокгольмі. Саме у цих видавництвах була надрукована серія етнографічних листівок «Типы и виды Малороссии», які зображали людей в національних костюмах, місцеві краєвиди та їх побут [4, с. 3]. Крім того, у ХІМ є листівки, що побачили світ завдяки іншим видавництвам, які існували в Україні та поза її межами: «Сванстрем (Е.Г.С.І.С.)», «Ришар», «Голике и А. Вильборг», «С.М. Проскудин — Горский», «С.М. Шилинский», «Шерер, Набгольц и Ко», «Всемирный почтовый союз», «Контрагентъ печати», «Марков», «А. Рихтер», «Эрнст Г. Сванстрем», «Любанск», «Червоний Хрест», «Писцбуммаг И.А. Дохман» та «Община святой Евгении».

Листівки Харківського історичного музею дають уявлення про красу та мальовничість нашого краю. Перед нами постає чарівна природа українського села у різні пори року з садами, річками, ставками та луками. (О-2250, О-2234, О-2252, О-2248, О-2249, інв. 10257, інв. 658, інв. 766, О1508, О-2239, О-5254). Вони яскраво ілюструють

народну архітектурну творчість слобожан і переконливо свідчать про неабиякий талант майстрів нашого краю, їх мудрість народно-го досвіду. На листівках можна побачити традиційні житлові комплекси з селянськими подвір'ями та осередками громадського спілкування: церквою, вітряком, олійницею, шинком, корчмою тощо. Поштівки дають уявлення про характер влаштування садиб і навіть використання різних будівельних матеріалів, дарованих природою — дерево, глина, солома, очерет (О-1890, О-1767, О-1530, О-2266, О-1862, О-1293, О-1770, інв. 771, інв. 776, інв. 775, інв. 773, інв. 654, інв. 671, інв. 676, інв. 8157, інв. 675, інв. 676).

Важливим джерелом вивчення етнографії Слобожанщини є народний костюм. З листівок колекції музею можна дізнатися як одягалися різні верстви чоловічого та жіночого населення нашого краю у буденні та святкові дні. Різноманітні сезонні костюми вражають своєю самобутністю, неповторністю та яскравою палітрою національного колориту. (О-1531, О-1860, О-1719, О-1244, О-2258, О-1960, О-2263, О-2257, О-1959, О-2265, О-2256, О-2246, О-2240, інв. 656, інв. 659, інв. 664, інв. 660, інв. 661, інв. 657, інв. 658). Також багато інформації про народний костюм дають комплекти листівок, виданих у наш час: «Украинские народные типы II пол. XIX — нач. XX века в рисунках И. Гончара» (НДФ-12887), «Український народний одяг» (О-1279, О-1280), «Українське весільне вбрання» (НДФ-11897—11903).

Поштові листівки ХІМ влучно характеризують населення Слобожанщини, розкривають світогляд людей, притаманні їм риси характеру (чуйне ставлення до навколишньої дійсності та членів родини, природну музичність, поетичність, схильність до гумору, дотепність), свідчать про їх хазяйновитість, працелюбність тощо. (О-1534, О-1535, О-1536, О-1537, О-2241, О-2591, О-2255, О-2244, інв. 652, О-2243, О-1858, О-1718, О-1533, О-1532, О-1529, інв. 784, О-2259, О-1961, О-1864, О-1540, О-2247). Багато з них розповідають про улюблені заняття, ремесла, промисли та традиційні види господарської діяльності населення нашого краю: землеробство, скотарство, птахівництво, садівництво, рибальство, обробку рослинного волокна, ткацтво, гончарство та ілюструють різноманітні знаряддя праці (О-1859, О-1533, О-2237, О-1532, О-1718, О-2233, О-2255, О-1640, О-2243, інв. 655, інв. 767, інв. 768, інв. 769, інв. 10231, інв. 10234, інв. 10258, інв. 774, інв. 777, інв. 1518).

Завдяки поштовим листівкам ми бачимо якими засобами пересування користувалися слобожани: тут і човни, на яких люди переправлялися на протилежний бік річки, вози за допомогою яких їздили у поле, в сусіднє село, на ярмарок. Ці засоби значною мірою

впливали на економічний розвиток та спосіб життя, так як на Слобожанщині протягом століть існувала густа мережа транспортних артерій — водних і сухопутних. (О-2040, О-2236, О-2249, інв. 765, інв. 769, інв. 764, інв. 8190).

Життя слобожан традиційно супроводжувалося різноманітними звичаями та обрядами. Листівки музею відображають весільну обрядовість — один із найважливіших етапів у житті людини. З старовинних карток постають цікаві сценки сватовства, батьківського благословіння, підготовки до весілля, саме весілля і навіть відмова дівчини хлопцю — піднесення гарбуза. (О-1511, О-1463, О-1638, О-1642, О-1939, О-2242, інв. 8688).

На Слобожанщині існував цілий комплекс календарних, трудових та побутових свят. Населення нашого краю найчастіше відзначало давньослов'янські свята — Масляну, Івана Купала; свято обжинків, останнього снопа та усі найголовніші православні свята: Різдво Христове, Великдень та інші, які ілюструють листівки музею (О-1866/3, О-1935, О-1969, О-2979, О-2982, О-1965).

Невід'ємною частиною життя слобожан була музика та співи, завдяки яким ми маємо сьогодні досить багату, структурну, тематичну і навіть жанрову пісенну палітру. З листівок постають образи простих людей, що мали музичні здібності, а також кобзарів, бандуристів, лірників, які були не лише талантом творення героїчного епосу, творцями, виконавцями історичних пісень, але і носіями національної культури (О-1521, О-2262, О-2403, О-2204, О-2904, О-2908, інв. 666, інв. 667, інв. 3353, НДФ-12886, НДФ-12888, О-2328/13, О-2244, О-1962, О-2402).

Не можна не відмітити листівки — репродукції із картин відомих художників: С.І. Васильківського, М.К. Пимоненка, В. Є. Маковського, П.О. Левченка, А.І. Куїнджі, К.О. Трутовського, М.А. Беркоса, Ю.І. Нарбути, І.К. Айвазовського, які також є наочними посібниками при вивченні етнографії. Саме вони довгий час залишалися єдиним доступним масовому глядачеві популяризатором образотворчого мистецтва, давали можливість пізнати ім'я митця, його твір, приносили в кожний дім щось невимовно рідне, дороге, прекрасне (О-1864, О-1939, О-2328/13, О-2259, О-2908, інв. 6125, О-2264, О-1278, інв. 8688, інв. 1519, О-2246, О-2893, О-2892, О-1463, О-1938, О-2244, О-1961, О-1465, О-24, О-1573, О-2942, О-2886, О-1538, О-1530, О-2542, О-2909).

Ми бачимо яка різноманітна за тематикою є колекція листівок ХІМ з етнографії. Вона має велике значення для розвитку етнографічної науки, так як несе у собі насичений інформативний матеріал.

Необхідно відмітити, що саме поштові листівки нарівні з іншими експонатами стають у нагоді відділу етнографії під час створення тимчасових виставок та стаціонарних експозицій (зокрема вони були використані під час створення виставки «Слобожанські мотиви»). Планується також їх використання надалі як наочний та ілюстративний матеріал для підготовки та проведення масових заходів з етнографічної тематики. Треба звернути увагу і на той факт, що сьогодні, у час використання новітніх електронних технологій, спілкування через Інтернет, варто замислитися над можливістю більш широкого використання інформаційної бази поштових листівок, донесення її до різних верств населення, і в першу чергу до істориків та етнографів. Також треба приділити увагу їх перевиданню. Так, Київська дирекція УДППЗ «Укрпочта» та Міжнародний благодійний фонд «Здоров'я українського народу» розпочали «Проект по відродженню української поштової листівки», метою якого є відродження культури та традицій українського народу, шляхом перевидання 15 мільйонів поштових листівок серії «Украинские типы и виды» [9, с. 1]. Ця серія унікальна по своїй суті, навіть сто років тому вона посіла перше місце на Міжнародній виставці у Варшаві. Серед зображень на листівках ми побачимо традиційні українські хати під солом'яними стріхами, дівчат та хлопців у народному вбранні, парубка із дівчиною біля криниці, козаків на конях та інші. «Родзинкою» даного проекту стане те, що їх сюжет буде реконструйований за допомогою відомих артистів, співаків, політичних діячів, які згодні знятись у ролі українців, що жили багато років тому. На листівках перед нами постануть Ані Лорак, гурт «Алібі», Олег Скрипка, телеведуча Маша Єфросиніна, відомі спортсмени та інші у національних костюмах, які для цього проекту надасть музей Івана Гончара [9, с. 1]. Унікальні листівки з колекції ХІМ могли б стати цікавим матеріалом для цього проекту.

Враховуючи все вище сказане, можна зробити висновок, що поштові листівки кінця ХІХ — поч. ХХ століття є основою збереження історичної пам'яті, української художньої традиції та естетичної своєрідності нашого народу. Зберігаючи та популяризуючи це надбання ми ще довго будемо черпати живильну вологу з глибокої криниці народної творчості.

Література

1. Белицкий Я.М., Глезер Г.Н. О чем поведала открытка. — М.: Связь, 1978. — 104 с.
2. Белицкий Я.М., Глезер Г.Н. Приглашает открытка / журнал «Советский музей», № 1, 1986 р. — С. 69—74.
3. Бучаста С.І., Голота С.А., Левченко А.В., Хильковский А.Є., Шевченко О.А. Чугуев и чугуевцы на старых открытках и фотографиях. — Х.: Издательство САГА, 2009. — 148 с., 210 илл.
4. Забочень М.С. Открытки издательств «Рассвет» и «Творчество», 2004.
5. Забочень М.С. Украина в старой открытке, 2000 р.
6. Корвін Д. Коллекционирование открыток // журнал «Советский филателист». — 1925. — № 5.
7. Львів А. Новые перспективы для коллекционирования открыток // журнал «Советский филателист». — 1928. — № 5.
8. Пошивайло І. Україна й Українці. Типажі, краєвиди, побут. Книга подарунково-поштових листівок. Видавництво: майстерня книги, Музей Івана Гончара, 2009 р.
9. Сошинський С. Про презентацію проекту Міжнародного благодійного фонду «Здоровье украинского народа» // Інтернет-ресурс. — Режим доступу: http://like.lb.ua/celebrities/2011/10/13/1911/Zvezdi_vozrodyat_ukrainskuyu_pochto.html

КНИГИ XVIII — ПОЧ. XX СТ. З ІСТОРІЇ СЛОБОЖАНЩИНИ У ФОНДІ БІБЛІОТЕКИ ХІМ ТА ЇХ ВИКОРИСТАННЯ В НАУКОВО-ДОСЛІДНІЙ, ЕКСПОЗИЦІЙНІЙ ТА НАУКОВО-ОСВІТНІЙ РОБОТІ МУЗЕЮ

А.П. Голеніщева,
бібліотекар ХІМ

Найбільшу частину книжкового фонду бібліотеки ХІМ займають книги з історії України, найцікавіші з яких це книги з історії Слобожанщини. Ця література розглядає питання заселення краю, його історико-географічний розвиток, історію виникнення слобідських полків.

Серед описово-статистичних джерел з історії України важливе місце займають описи Харківського намісництва кінця 18 ст. В них вперше була зроблена спроба охарактеризувати один з важливих регіонів українських земель відомий під назвою Слобідської України.

Ці унікальні за змістом джерела містять відомості про адміністративно-політичний устрій, кількісний склад та соціально-етнічну структуру населення, його заняття, побут та культуру. Нині ця територія входить до складу Харківської, Сумської областей України і частково Воронежської, Белгородської та Курської областей Росії. Слобідська Україна стала активно заселятися з часу визвольної війни українського народу 1648—1654 рр. проти польсько-шляхетського панування за створення власної держави і описи Харківського намісництва дозволяють відтворити стан заселення та господарського освоєння краю на кінець 70-х — середину 90-х років 18 ст.

На сьогодні відомі три описи Харківського намісництва: 1785, 1787, 1788 рр. Всі три описи мають спільний протограф-опис, складений І. Переверзевим, тобто це три різних списки одного і того ж опису. У той же час кожний з них мав своє функціональне призначення, що вплинуло на їх структуру.

В бібліотеці ХІМ є «Топографическое описание Харьковского наместничества» 1788 р. Чимало достовірних даних, наведених у топографічному описі Харківського намісництва, робить його важливим джерелом для науково-дослідної та науково-освітньої роботи в музеї.

В описі надається історія виникнення слобідських полків, детально описані міста Білгородської лінії. Викликають інтерес грамоти слобідським полкам. Грамоти дають можливість простежити процес заселення Слобідської України, становище слобожан у другій половині 17 ст. Автор розповідає про систему управління в полках, управління Слобідською Україною з боку Росії, зазначає що «Слободские полки именовались по пяти полковым городам: Харьков, Сумы, Ахтырка, Острогожск и Изюм. В каждом полковом городе было правительство, т. е. Полковая канцелярия, где ведомы были всех жителей того полку воинские и гражданские дела» [9, с. 24].

Далі детально описується географічне положення Харківського намісництва, його ґрунт, клімат, ріки, озера. Значне місце приділено землеробству, наведені дані про врожайність. Крім землеробства і скотарства, жителі Слобідської України займалися гуральництвом і садівництвом. Автор детально розповідає про ремісничі спеціальності в губерньському й повітових містах. Лише в Харкові нараховувалося близько 20 ремісничих спеціальностей: чоботарі, римарі, кушніри, шаповали, столярі, склорізи, колісники, стельмахи, бондарі, мідники, слюсарі і т. п.

Велике місце в «Топографическом описании Харьковского наместничества» відведено торгівлі. Ярмарки відбувалися не тільки

в містах, а й у селах, приватних і казенних слободах. На них продавалося багато іноземних товарів, а особливо російських.

Питання історії торгівлі в краї розглядались також Аксаківим І.С. (1823—1886) — російським письменником-публіцистом, який за завданням географічного товариства побував у Києві, Харкові, Полтаві та інших містах України та написав у 1858 р. «Исследование о торговле на украинских ярмарках», яке є важливим джерелом для вивчення історії торгівлі.

Автор дослідження дає докладний опис одинадцяти ярмарок. Спочатку Аксаків І.С. знайомить читача із загальним видом української ярмарочної місцевості і того середовища, де відбувалась торгівля та характером головних діячів. Перша частина книги містить опис кожного ярмарочного пункту і кожного ярмарку окремо. Друга частина — нариси торгівлі кожним значним товаром, їх торгової долі і мандрування по всіх ярмарочних митарствах.

В фонді бібліотеки ХІМ також зберігається «Введение к украинским ярмаркам И.С. Аксакова» 1858 р., в якому міститься загальний історичний та економічний погляд на тему дослідження.

Серед історичних творів 18 ст. певне місце посідає «Летописное повествование о Малой России» О. Рігельмана ч. 1—4 1785—1786 рр. Ця праця була вперше повністю видана Й. Бодянським у 1847 р.

При написанні цієї роботи О.І. Рігельман використав українські козацькі літописи, польські хроніки і мемуари, книгу С. Мишецького «Історія козаків запорозьких», а також власні спостереження та документальні матеріали. Праця має додаток: «Список именной всем бывшим в Малой России гетьманам», а також альбом (28 портретів представників різних соціальних верств населення України) та двох карт України.

Документи та ілюстрації цього видання будуть у пригоді при створенні музейних експозицій та виставок.

Історія Слобідської України розглянута у статті видатного ученого-славіста, фольклориста, етнографа, письменника — Срезневського І.І. (1812—1880) «Историческое обозрение гражданского устройства Слободской Украины со времени заселения до преобразования в Харьковскую губернию», надруковану в Харківських Губернських Відомостях у 1839 р. В бібліотеці ХІМ є окреме видання цієї роботи видане у Харкові у 1883 р.

Цікаві відомості про Слобожанщину можна знайти в історично-художніх картинах Г.Ф. Квітки-Основ'яненка (1778—1843) — українського письменника і культурно-громадського діяча, вся діяльність якого була пов'язана з Харковом. Г.Ф. Квітка-Основ'яненко походив

із одного з найстаріших родів на Слобожанщині, з якого вийшло чимало високих для тих часів урядовців вищого козацького полкового управління.

В історії Слобідських полків, зокрема Харківських, Квітки відігравали велику роль, починаючи з другої половини 17 ст. і кінчаючи скасуванням козацької автономії цих полків 1765 р. за Катерини II.

Серед кращих історико-художніх творів з історії Слобожанщини можна назвати: «О Слободских полках» (1840), «История театра в Харькове» (1841), «Основание Харькова» (1843). В цих творах Квітка використав власні враження, деякі офіційні документи, народні перекази та спогади очевидців.

У нарисі «Основание Харькова (Старинное предание)» Квітка Основ'яненко робить спробу відтворити картину заселення вільних земель Слобожанщини переселенцями-втікачами з-за Дніпра в 17 ст. На основі сімейних переказів, літопису Квіток і власного домислу автор створює легенду про походження Квіток і заснування предком Андрієм Квіткою Основи.

«История театра в Харькове» — багатий фактажем нарис про репертуар, театральні звичаї, антрепренерів Харківського театру кінця 17 — поч. 19 ст. Сам активний учасник театального життя, Квітка дає кваліфіковану характеристику виставам, визначнішим акторам і театральним трупам.

Найбільш популярна серед фахівців книга з історії колишньої Харківської губернії — це «Историко-статистическое описание Харьковской епархии Филарета» 1852—1858 рр. у п'яти томах.

Філарет (Гумілевський Дмитро Григорович) (1805—1866) — письменник, церковний діяч, історик, богослов. Був архієпископом у Харкові з 1848 — і до 1859 р. Серед подібних видань, здійснених в часи Російської імперії і присвячених іншим єпархіям, книга Філарета є найкращою та повноцінною. Вона містить важливий матеріал з історії Слобожанщини. В ній детально описано військові поселення, повіти, села і міста Харківщини та Сумщини, подаються відомості про топоніміку краю, наводяться численні документальні матеріали, а також оповіді та легенди.

Не менш важливе видання з історії Слобідської України: «Список населенных мест по сведениям 1864 года XLVI. Харьковская губерния» Спб, 1869. Книга видана Центральним статистичним комітетом міністерства внутрішніх справ. У I розділі книги надаються такі загальні відомості про Харківську губернію як: топографічний огляд, гідрографічний огляд, клімат, сухопутні сполучення, історич-

ний нарис, народонаселення, сільськогосподарська промисловість. У II розділі розглядаються міста Харківської губернії і наводяться цифрові дані про кількість будинків, мешканців, церков, учбових та благодійних установ, базарів, ярмарок, фабрик та заводів. Далі наводяться відомості по повітам. Книга має велику карту Харківської губернії. В кінці видання є алфавітний покажчик населених місць. Завдяки цьому виданню можна дізнатись будь-яку інформацію про усі населені місця Харківської губернії.

Початковий період історії Слобідської України та створення слобідських полків один з найцікавіших періодів цього регіону.

Виникнення слобідського козацтва пов'язане з заселенням і освоєнням протягом 17—18 ст. великої території між кордонами трьох держав — Росії, Речі Посполитої та Кримського ханства. На освоєних землях переселенці створили своєрідну адміністративно-територіальну і військову організацію — Слобідські черкаські полки. «Название полков слободскими, — писав один із перших їхніх істориків І.К. Квітка, — произошло от поселившихся слобод, кои переименовано местечками, название черкасами потому, что первоначальные семейства, пришедшие для поселения сумского полка, вышли из повета Черкасского, староства Чигиринского, бывших в польском владении, за которыми и из других областей оных, а также Харьковский и Ахтырский полки приняли наименование вообще черкасами» [6, с. 5].

Полки були учасниками майже усіх воєн, що вела Росія. Їхні бойові подвиги відзначені всіма почесними нагородами що існували в царській армії.

Політична та воєнна історія Слобідських полків також змальована у творі П.Головинського «Слободские казацьки полки» СПб, 1864.

Історія Слобожанщини та Харківського полку одна з головних тем творчості Альбовського Є.О. — кадрового офіцера, письменника, краєзнавця другої половини 19 — поч. 20 ст. Згідно родинній традиції, він вступив на військову службу в Харківський слобідський полк. В той час широке розповсюдження здобула полкова історіографія. Для вивчення історії полку знадобились поїздки до архівів Москви, Харкова, розшук та вивчення документів. В процесі своїх досліджень Альбовський познайомився з Д.І. Багалієм, який підтримував молодого історика та дав в його розпорядження важливі архівні матеріали та особисту бібліотеку з багатим зібранням старовинних книг.

У 1895 р. в Харкові виходить перша книга Є.Альбовського «История Харьковского слободского казачьего полка. 1651—1765». Через

два роки в 1897 р. у Мінську вийшла друга частина історії Харківського полку до кінця 19 ст. Монографія Є.О. Альбовського виходить за межі воєнної історіографії. Це дійсно науково-історичне дослідження, яке відтворює реалістичну картину військового та цивільного життя Слобідської України в 17—18 віках.

Для вивчення історії Слобідської України корисною може бути книга «Краткий очерк истории Харьковского дворянства Л.В. Илляшевича» Х., 1885. Книга написана спадковим дворянином Харківської губернії, Л.В.Ілляшевичем. Вона розкриває сторінки Харківського дворянства з моменту заснування міста і до 1880 р.

Довгі роки представники Харківського дворянства ставали воїнами, захищавшими Вітчизну, будівниками храмів і монастирів, службовцями державних установ. Зображення гербів і дворянських грамот, список осіб, внесених в Дворянську родословну книгу Харківської губернії в 1786 р. все це може бути додатковим матеріалом у вивченні історичного минулого Слобожанщини та створенні музейних експозицій.

Найповніше втілення історичне краєзнавство Слобожанщини знайшло в творчості видатного українського історика і громадського діяча, академіка УАН (з 1918) Багалія Д.І. (1857—1932). Наукова спадщина Д.І. Багалія включає понад 500 публікацій.

Центральне місце серед них посідають дослідження з історії Слобідської України. Багалій ввів до наукового обігу чимало архівного матеріалу. Його праці поклали початок систематичному науковому вивченню історії Слобожанщини.

Д.І. Багалій мав певний план вивчення історії краю, котрий передбачав дослідження заселення, соціально-економічного та культурного розвитку. Цей план отримав свій повний вираз в промові Д.І. Багалія «Заселение Харьковского края и общий ход его культурного развития до открытия университета» з якою він виступив на університетському акті в 1889 р. Першим важливим кроком в здійсненні плану стала публікація в 1887 р. «Очерков истории колонизации и быта степной окраины Московского государства» Т. І. История колонизации» М., 1881. Провідним в цій монографії є описи місцевості, географія населення, політико-адміністративний поділ. Ця робота була удостоєна премії Петербурзької Академії наук. Другий том нарисів на жаль не вийшов, але замість нього були опубліковані численні статті та замітки Д.І. Багалія, присвячені окремим питанням — торгівлі, духовній та матеріальній культурі, землеволодінню. Всі вони були згодом перевидані у вигляді двох окремих збірників: «Очерки из русской истории Т. І. Статьи

по истории просвещения и культуры» Х., 1911, «Очерки из русской истории. Т. 2. Монография и статьи по истории Слободской Украины» Х., 1913.

Наступним кроком у вивченні Д.І. Багалієм історії Слобожанщини стало створення у співавторстві з Д.П. Міллером двотомної праці «История города Харькова за 250 лет его существования» Х., 1905, Т. 1; Х., 1912, Т. 2. Ця праця охоплює майже усі сторінки історії Харкова на протязі двох з половиною віків. Другий том доповнює окремий додаток «Альбом старинных планов г. Харькова, снимков его видов и портретов его деятелей»

Серед кращих творів Д.І. Багалія: «Історія Слобідської України» Х., 1918. Ця робота з історії Слобожанщини охоплює період з моменту його заселення і до початку ХХ ст. Вона включає в себе важливі проблеми історичної географії та етнографії краю, його соціально-економічного і політичного розвитку, історію духовної і матеріальної культури, побуту населення. Написана простою і зрозумілою українською мовою з деякими діалектичними особливостями, характерними для Слобожанщини, насичена фольклорно-етнографічним і ілюстративним матеріалом.

Це перша велика робота Д.І. Багалія, написана українською мовою. Створюючи цю роботу, Д.І. Багалій переслідував просвітницьку мету. «Історію Слобідської України» — підкреслював він, — треба знати і нашій інтелігенції, котра працюватиме серед слобідсько-українського населення, і самому народові, котрий своєю кров'ю обороняв цю країну од ворогів» [2, с. 3].

Багату творчу спадщину, яка має велике значення для вивчення історії і культури Слобожанщини залишив М.Ф. Сумцов (1854—1922) — видатний український етнограф, літературознавець та громадський діяч.

Перу дослідника належать численні праці й розвідки з етнографії, історії російської та української літератури, народної творчості, нариси з історії окремих губерній і повітів України, мистецтва, педагогіки, освіти та культури населення України.

Історією Слобожанщини вчений цікавився упродовж усієї наукової діяльності. Найширшою щодо кількості висвітлених в ній питань є робота «Культурные переживания» (1889—1890). Це велике за обсягом дослідження у формі окремих нотатків з родинних і весільних українських обрядів, ремесел і промислів, одягу та їжі селян, музичним інструментам, громадським організаціям, святам, іграм, обрядам і повір'ям. Для цієї праці характерна спроба не просто опису і порівняння різноманітних народних звичаїв, а прагнення

розкрити через «культурные переживания» українського селянина, його неповторну душу і зрозуміти його.

Малою енциклопедією Слобожанщини вважають працю М.Ф. Сумцова «Слобожане. Історико-етнографічна розвідка», яка вийшла у видавництві «Союз» у 1918 р. Для М.Ф. Сумцова ця узагальнююча праця була найдорожчою. У передмові до книги автор зауважував: «На цю книжку треба дивитись з такого погляду, як на першу спробу наукового викладу що до еволюційного життя Слобожанщини на протязі трьох віків, по можливості з усіх боків — станового, промислового, що до торгівлі, побуту, сім'ї, школи, переселення, словесності і т. д.» [15, с. 5].

Дійсно, в цій книзі М.Ф. Сумцов змальовує всі сторони життя слобожан: заселення краю, розвиток хліборобства, промисловості, торгівлі, сімейний побут, звичаї та обряди, розвиток науки і мистецтва, наводить короткі відомості про діячів слобідського фольклору. Книга написана чудовою мовою, має ілюстрації.

Дослідження М.Ф. Сумцова містять цінний фактичний матеріал, а відомості з питань побуту і духовної культури українського народу можуть бути добре використані в музейній роботі.

Всі названі книги давно вже стали бібліографічною рідкістю і тим приємніше, що бібліотека ХІМ має в своїх фондах ці раритетні видання. Ці книги — важливі історичні джерела, бо в їх основі лежать унікальні документи. І по сей час вони не втратили своєї науково-пізнавальної цінності і мають важливе значення для науково-дослідної, експозиційної та науково-освітньої роботи музею.

Література

1. Аксаков И.И. Исследование о торговле на украинских ярмарках. — Спб, 1858. — 381 с.
2. Альбовский Е. История Харьковского слободского казачьего полка (1651—1765) // Харьковский сборник. Вып. 10. — 1896. — С. 1—117; Вып. 9. — 1895. — С. 1—100.
3. Багалій Д.І. Історія Слобідської України. — Х., 1918. — 308 с.
4. Багалей Д.И. Очерки из истории колонизации степной окраины Московского государства. — М., 1887. — 614 с.
5. Багалей Д.И., Миллер Д.П. История города Харькова за 250 лет его существования. — Т. 1. — Х., 1905. — 568 с.
6. Головинский П. Слободские казачьи полки. — Спб, 1864. — 246 с.
7. Записки о Слободских полках с начала их поселения до 1766 года. — Х., 1812. — 24 с.

8. *Илляшевич Л.В. Краткий очерк истории Харьковского дворянства.* — Х., 1885. — 168 с.
9. *Квитка Г.Ф. Повести и рассказы. Т. IV. Статьи исторические.* — Х., 1901. — 478 с.
10. *Описи Харківського намісництва кінця XVII ст.: Описово-статистичні джерела.* — К., 1991. — 220 с.
11. *Потрашков С.В. Слобідські полки. Історія, героїка, атрибутика.* — Х., 2009. — 167 с.
12. *Ригельман А. Летописное повествование о Малой России.* — М., 1847. — 101 с.
13. *Слобідська Україна. Короткий історико-краєзнавчий довідник.* — К., 1994. — 80 с.
14. *Слюсарский А.Г. Социально-экономическое развитие Слобожанщины XVII—XVIII вв.* — Х., 1964. — 459 с.
15. *Список населенных мест по сведениям 1864 года. XLVI. Харьковская губерния.* — Спб., 1869. — 208 с.
16. *Срезневский И.И. Историческое обозрение гражданского устройства Слободской Украины со времени ее заселения до преобразования в Харьковскую губернию.* — Х., 1883. — 24 с.
17. *Сумцов М.Ф. Слобожане. Історико-етнографічна розвідка.* — Х., 1918. — 239 с.
18. *Топографическое описание Харьковского наместничества.* — 1788. — 170 с.
19. *Филарет (Гумилевский) Историко-статистическое описание Харьковской епархии.* — М., 1857—1859. — Отд. 1—5.

КОЛЕКЦІЯ КНИГ І БРОШУР РАДЯНСЬКОГО ПЕРІОДУ У НАУКОВО-ДОСЛІДНІЙ, ЕКСПОЗИЦІЙНІЙ ТА НАУКОВО-ОСВІТНІЙ ДІЯЛЬНОСТІ МУЗЕЮ

*Л.В. Никипоренко,
завідувач сектора зберігання
відділу науково-фондової
роботи ХІМ*

Колекція книг і брошур радянського періоду відіграє значну роль у науково-дослідній, експозиційній та науково-освітній діяльності музею і представлена різноплановими виданнями.

Видання післяреволюційного періоду (1917—1919 рр.) підрозділяються на дві великі групи. Це брошури під авторством В.І. Леніна — «О международном положении», «К лозунгам», «Очередные задачи Советской власти», «Успехи и трудности Советской власти»,

«Новые данные о законах развития капитализма в земледелии», «Новая экономическая политика», «Мировой империализм и Советская Россия», «Ответ буржуям на пять вопросов», «Две речи на первом Всероссийском съезде по внешкольному образованию» і книги, що характеризують партійно-державне будівництво, — «Протоколы VI съезда РСДРП(б)», «Учредительный съезд Всероссийского крестьянского союза», «Сборник декретов и постановлений по народному хозяйству» (жовтень 1917 р. — жовтень 1918 р.), «Собрание узаконений и распоряжений рабочего и крестьянского правительства» (1918 р.), «Декрет Всероссийского Центрального исполнительного комитета от 30.X.1918 г. об обложении сельских хозяйств натуральным налогом», «Первый Всероссийский съезд профессиональных союзов. (7—14 янв. 1918 г.). Стенографический отчет с предисловием М. Томского», «8 съезд Российской коммунистической партии большевиков. 18—23 марта 1919 г.».

1920-ті роки, тобто політичне та суспільне життя після Жовтневого перевороту, ілюструють книги та брошури «Собрание узаконений и распоряжений рабочего и крестьянского правительства за 1920, 1922 г.г.», «Собрание узаконений и распоряжений рабочекрестьянского правительства Украины за 1921 г.», «10 съезд РКП (б). 1921 г.», «14 конференция РКП (б) 27.4.—29.4.1925 г.», «5 пленум ЦКК созыва 13 съезда РКП (б). 10—12.9.1925 г.», «Политический отчет ЦК 15 съезду ВКП (б)», «5 съезд Советов. Бюллетень № 22. Постановления. 1929 г.».

Окремо стоять історико-політичні праці: Д. Ерде «Революция на Украине», Й.В.Сталіна — «Об индустриализации страны и о правом уклоне в ВКП(б)», «К вопросам аграрной политики в СССР. Речь на конференции аграрников — марксистов 27.12.1929 г.» [3, 194].

Динаміку розвитку політичного життя країни у радянський період відображають журнали «Летопись революции», що вийшли окремими книжками у 1924—1929 рр.

У 1920-тих рр. виходять друковані праці вчених — етнографа М.Ф. Сумцова («География Украины»), фізіолога В.Я. Данилевського («Труд и отдых. Социально-физиологический очерк», «Жизнь и солнце», «Исследования по физиологии генитальных гормонов», «Физиология людини», «Физиология труда», «К вопросу о физиологическом обосновании гипнократизма», а також «Наукові записки Харківського технологічного інституту імені В.І. Леніна» (1924—1929 рр.) [4, 133].

Для розкриття в експозиційній діяльності умовної теми «1930-ті — 1940-ві роки. Передвоєнне життя» в нагоді стане збірка книг і бро-

шур, таких як: праці Й.В. Сталіна («Головокружение от успехов», «О работе в деревне», «На хлебном фронте», «К вопросам колхозного движения», «О задачах хозяйственников», «Новая обстановка — новые задачи хозяйственного строительства», «Речь на 1-ом Всесоюзном съезде колхозников — ударников», «Итоги первой пятилетки», «Отчетный доклад 17 съезда ВКП (б). О работе ЦК ВКП (б)»; праці П.П. Постишева («Национальный вопрос в реконструктивный период», «Шесть условий т. Сталина — основа большевистских побед», «Итоги 1933 сельскохозяйственного года и очередные задачи КП (б) У», «Цветет и крепнет индустриально-колхозная Украина»), «Збірник законів та розпоряджень робітничо-селянського уряду України», стенографічні звіти та резолюції 15, 17, 18 з'їздів ВКП (б) [4, 339].

Художньо-образне відтворення передвоєнні роки знайшли у творах І. Ле («Міжгір'я»), М. Сказбуша («Жива абетка», «Смерть комісара Андрія»), П. Панча («Вибрані твори», «Голубые ешелоны»), Н. Забіли («Вибрані поезії», «Тракторобуд») [3, 280].

Тема Другої світової війни представлена наказами і законодавчими актами — «Приказ Народного Комиссара обороны № 55 23.2.1942 г.», «Приказ Народного Комиссара обороны № 130 1.5.1942 г.», «Приказ Верховного Главнокомандующего № 195 1.5.1943 г.», «Приказ Верховного Главнокомандующего № 20 1.5.1945 г.», «Стенографический отчет заседания Верховного Совета СССР 18 июня 1942 г.», «Собрание постановлений и распоряжений правительства СССР. 1944 г.», інформативними збірками «Бойцы войск НКВД на фронтах Отечественной войны», «История 3-ей отдельной железнодорожной бригады» і творами письменників О.М. Толстого («Русский характер», «Смелчаки», «Хождение по мукам»), Б.Л. Горбатова («Алексей Куликов, боец. Из фронтовой жизни», «Непокоренные»), К.М. Симонова («Бой на окраине», «Русское сердце», «Сын артиллериста»), М.П. Бажана («Клич вождя»), О.П. Довженка («Ночь перед боем»), драматургів О.Є. Корнійчука («Фронт»), М.Л. Кропивницького («Вибрані твори»), поета М.Т. Рильського («Слово про рідну матір»).

1950-ті роки — це роки повоєнної відбудови, що і знайшло відтворення у наступних матеріалах: праці Й.В. Сталіна («Анархизм или социализм», «Вопросы ленинизма», «О Великой Отечественной войне Советского Союза», «О диалектическом и историческом материализме», «Относительно марксизма в языкознании»), «Сообщение Государственного планового комитета СССР и Центрального статуправления СССР об итогах выполнения 4-го (первого послевоенного плана СССР на 1946—1950 г.г.)», «Труды Харьковского авто-

мобильно-дорожного института» (1950 р.), «Бюллетень Украинского научно-исследовательского института растениеводства, селекции и генетики» (1958, 1959 pp.), «Труды радиофизического факультета Харьковского ордена Трудового Красного Знамени государственного университета имени А.М. Горького» (1959 р.), «Труды Харьковского политехнического института имени В.И. Ленина» (1959 р.), твори письменників І. А. Багмута («Господарі охотських гір», «Служу Радянському Союзу», «Щасливий день суворівця Криничного» українською, болгарською, китайською, польською, чеською мовами), О.В. Донченка («Василько», «Галаганчик», «Голубой винтик», «Золота медаль», «Золоте яечко», «Лесничиха», «Путешествие на мельницу», «Хлопчик з дітбудинку», «Юрко Васюта»), І.Л. Муратова («Буковинская повесть»).

Для розкриття великої експозиційної теми «1960-ті — 1980-ті. Суспільно-економічний розвиток та державне будівництво» є досить велика збірка книг і брошур, що розкривають підпорядковані цій темі підтеми, а саме: «Сільське господарство» («За високу культуру землеробства» (1965 р.), «Миллионный» (про ХТЗ ім. Орджоникидзе, 1967 р.), «Наука» («150 лет Харьковскому ордена Трудового Красного Знамени сельскохозяйственному институту им. В.В. Докучаева» (1967 р.), «Труды института Южгипроцемент» (1964 р.), «Труды УкрНИИ птицеводства» (1966 р.), «Материалы III-ей научно-практической конференции кафедр украинского института усовершенствования врачей» (1967 р.), «Труды УкрНИИгаза» (1967 р.), монографії інституту проблем кріобіології та кріомедицини АН УРСР), «Партійне та державне будівництво» («XXII съезд Коммунистической партии СССР, бюллетени № 1-22» (1961 р.), матеріали XXVI з'їздів КПРС і КПУ, «Бюллетень №1 совместного заседания Совета Союза и Совета национальностей на седьмой сессии Верховного Совета СССР» (1965 р.)), «Розвиток промисловості» («Люди трудового подвига» (1967 р.), серія «История фабрик и заводов» (1975 р.)), «Освіта» (підручники з математики, російської мови, букварі (1970-ті pp.)), «Література» (твори письменників І.А. Багмута. — «Голубой лес», «Три повести», І.О. Виргана — «Питиме зілля», «Вибрані твори», Р.Ф. Полонського. — «Артем повертається», «Допоможіть богам морів» [4, 12].

Таким чином, колекція книг і брошур дає чіткий зріз економічного, суспільно-політичного життя СРСР, України, Харкова протягом 1917—1991 pp.; є джерелом для плідної праці в галузі науково-дослідній, експозиційній та науково-освітній діяльності.

Література

1. Дикань А. Герои Харьковщины. — Харьков, 1997. — 351 с.
2. Апальков А.К. Подвиг во имя Отчизны. — Харьков, 1985. — 710 с.
3. Історія міста Харкова / О.Н. Ярмиш, С.І. Посохов, А.І. Епштейн та ін. — Харків, 2004. — 686 с.
4. Карнацевич В.Л. 100 знаменитых харьковчан. — Харьков, 2005. — 510 с.
5. Кеворкян К.Э. 100 знаменитых харьковчан. — Харьков, — 368 с.

ТРУДОВІ НАГОРОДИ СРСР У КОЛЕКЦІЇ ХІМ

Г.В. Пашкова,

ст. науковий співробітник ХІМ

Нагороджування людей за їх досягнення перед вітчизною відбувалось ще за давніх часів. Наприклад, вже у 9—11 ст. російські князі нагороджували військових золотими гривнями, золотими ланцюжками, хрестами, зброєю, латами тощо. Потім стали нагороджувати землею, маєтками, дорогоцінностями, шубами, кафтанами, кубками, чинами, орденами, селянами. Наприкінці XIX ст. у Росії існувала досить широка система нагородження. Засновником системи нагородження у Російській імперії вважають Петра I, який запровадив три ордена і створив систему нагороджень. У 1698 р., першим був запроваджений орден Андрія Первозваного яким нагороджували цим орденом за військові досягнення і державну службу; у 1714 році — орден Катерини (або орден «Освобождения»), для нагородження осіб царської родини або наближених до царського двору; у 1725 р. — орден Олександра Невського для нагородження представників вищого генералітету. Потім був запроваджений орден Георгія Победоносця (1769 р.) для нагородження генералів, адміралів і офіцерів. Орден Володимира був запроваджений у 1782 р., яким нагороджували генералів, адміралів і офіцерів, чиновників [1, с. 23].

Після закінчення Великої Вітчизняної війни першочерговим завданням було відбудова зруйнованої держави у 1941—1945 рр. Тяжким наслідком війни стало скорочення чисельності трудових ресурсів, особливо кваліфікованих кадрів. Величезні матеріальні втрати були вражаючі: по всій державі зруйновано більш 1710 міст і містечок (на території України 714 міст і містечок), 70 тис. сіл. Загальний збиток налічував понад 2,6 трлн руб., матеріальні втрати тільки України дорівнювали 100 мільярдам доларів за даними

УІНРРА. Київ знищено на 85%, Харків — 70%. Втрати в економіці: знищено більше як 16 тис. промислових підприємств, 28 тис. колгоспів та 870 радгоспів. Для виведення республіки з цього катастрофічного стану четвертим п'ятирічним планом 1946—1950 рр. для України було передбачено 20,7% загальносоюзних капіталовкладень. Значна їх частина була спрямована у вугільну промисловість. Погіршилась і демографічна ситуація. Тільки на території України протягом січня 1941 — липня 1946 рр. населення зменшилось більш як на 9 млн чоловік.

До кінця 40-х рр. було відновлено довоєнний рівень промислового виробництва у вартісних показниках. За фізичним обсягом рівня виробництва 1940 р. вдалось досягти лише в середині 50-х рр.

Президія Верховної Ради видала низку Наказів щодо присвоєння звання Героя Соціалістичної Праці и нагородження орденами і медалями СРСР за конкретні трудові показники. Також в найбільш важливих галузях народного господарства Наказами вводились нагородження орденами і медалями СРСР деяких категорій працюючих за вислугу років. Нововведення в системі нагородження Радянського Союзу було створено для підтримки та стимуляції труда радянського народу на найбільш важливих ділянках роботи по відновленню і розвитку народного господарства, скорочення текучості кадрів і закріплення кваліфікованих кадрів в різних галузях промисловості, науки, народної освіти. Все це відіграло важливу роль у розвитку та відновленні народного господарства Радянського Союзу. Завдячуючи сумлінній праці народу, четвертий п'ятирічний план (1946—1959 рр.) був виконаний у промисловості достроково, за чотири роки і три місяці, а валова продукція промисловості у 1950 р. перевищила довоєнний рівень на 73%, замість встановлені планом 48%. У наступні роки Радянської влади система нагородження стрімко розвивалася.

Колекція музею досить широко представлена нагородами радянського періоду за трудові досягнення, і складає понад 135 медалей.

Хоча Орден «Трудового Красного Знамени УССР» відноситься до нагороди за військову доблесть, його затвердження стало початком радянської фалеристики і створення радянськими республіками своїх нагород. Історія Ордена «Трудового Красного Знамени УССР» розпочалась з постанови V Всеукраїнського з'їзду Ради який відбувався з 25 лютого — 3 березня 1921 р. у Харкові. І затверджений він був Президією ВУЦВК від 20 квітня 1922 р. В колекції музею зберігається один екземпляр Ордена «Трудового Красного Знамени

УССР», яким був нагороджений у 1922 р. Якуба П.С., робітник заводу «Серп и молот» у Харкові.

Орден «Трудовое Красное Знамя» затверджений Постановою ЦВК і РНК СРСР від 7 вересня 1928 р. Цією ж постановою затверджений Статут ордену. Далі в статут вносились зміни Постановою ЦВК і РНК СРСР від 7 травня 1936 р. і Наказами Президії Верховної Ради СРСР від 19 червня 1943 р. і 16 грудня 1947 р. [4, с. 30]. Нагороджували орденом як окремих людей, так і заклади, підприємства, колективи. Першими, нагородженими орденом «Трудовое Красное Знамя», стали механіки Військово-Повітряних Сил Радянської армії Федотов В., Шлагін А. і Квятковский М., за активну участь в рятувальній експедиції з розшуку дирижабля «Італія». Перший колектив, який був нагороджений цим орденом, став колектив Кіровського заводу в Ленінграді. Вже у 1977 р. нагороджених орденом «Трудовое Красное Знамя» було більше 1 млн чоловік. У колекції зберігається 22 екземпляра ордену, одними з нагороджених були Рубін П.Г. заслужений діяч науки і техніки, та Проскура Г.Ф., завідувач кафедри Харківського політехнічного інституту.

Орден «Знак Почета» запроваджений Постановою ЦВК СРСР від 25 листопада 1935 р., постанова була доповнена Наказом Президії Верховної Ради СРСР від 19 червня 1943 р. Нагороджували орденом як окремих людей, так і колективи за високі показники у промисловості, сільському господарстві, на транспорті, в торгівлі, за особливе досягнення в науково-дослідницькій, культурній і спортивній діяльності [4, с. 30]. Першим нагородженим цим орденом у 1935 р. був голова колгоспу «Батыр», Янгіюльського району Ташкентської області Артикбай Тилябаєв за трудовий героїзм і успіхи в підняття врожаю бавовни. Перший колектив, який був відзначений цією нагородою, був мартенівський цех № 2 Макіївського металургійного заводу ім. Кірова. Колектив був нагороджений за перевиконання плану. Було нагороджено орденом «Знак Почета» понад 1 млн чоловік. У колекції зберігається 13 екземплярів, одними з нагороджених були Чіріков Н.Г., кадровий машиніст депо Основа ім. Кірова м. Харкова, Шевчук Н.В. старший майстер Харківського станкозавода № 8932.

Медалі «За трудовую доблесть» і «За трудовое отличие» затверджені Наказом Президії Верховної Ради СРСР від 27 грудня 1938 р. Цим же наказом затверджено положення про медалі та їх опис, потім в положення медалей були занесені зміни у 1943 р. і 1947 р. [2, с. 116—118]. Медалями нагороджували робочих, колгоспників, службовців, інженерно-технічних, робітників транспорту, будівництва,

торгових і кооперативних організацій, культурних та наукових закладів, які показали сумлінну працю, високі показники у розвитку науки, техніки, культури, промисловості, сільському господарстві. Медалями «За трудовую доблесть» і «За трудовое отличие» було нагороджено більше 2 млн. чоловік. Медалі «За трудовую доблесть» у колекції зберігається дванадцять екземплярів, одними з нагороджених були Плавська Є.А., учасниця 1-го з'їзду Ради України, голова ЦК Червоного Хреста, Ніконоров І.Н., учасник соціалістичного будівництва на Україні. Медалі «За трудовое отличие» у колекції зберігається 4 екземпляри, одними з нагороджених були Гуськов П.В., кадровий робітник Харківського паровозобудівного заводу, Зуєв М.В., учасник бойового підпілля на Харківщині у 1918 р.

Медаль «За доблестный труд в Великой Отечественной войне 1941—1945» була запроваджена Наказом Президії Верховної Ради СРСР від 6 червня 1945 р. Цим же Наказом затверджено Положення про медаль та її опис [2, с. 190]. Нагороджували цією медаллю: робітничий, інженерно-технічний персонал та службовців промисловості і транспорту; колгоспників і спеціалістів сільського господарства; робітників науки, техніки, мистецтва та літератури; робітників радянських, партійних, профспілкових та інших громадських організацій, які забезпечили своєю самовідданою працею перемогу Радянського Союзу над Німеччиною у Великій Вітчизняній війні (1941—1945 рр.). Всього було нагороджено медаллю «За доблестный труд в великой отечественной войне 1941—1945» майже 16100 тис. чоловік. Ця медаль у колекції представлена сорока сьома екземплярами, нею були нагороджені Єрохіна М.С., заслужений вчитель УРСР, Соболев Д.Н., заслужений діяч УРСР.

Медаль «За восстановление угольных шахт Донбасса» затверджена Наказом Президії Верховної Ради СРСР від 10 вересня 1947 р., цим же наказом затверджено положення про медаль та її опис (в яке було внесено доповнення від 23 червня 1951 р.). Відновлення Донбасу після визволення було однією з народногосподарської задачі першочергової важливості. Нагороджували медаллю: робітників, інженерно-технічних і господарських робітників і службовців підприємств та закладів Міністерства вугільної промисловості західних районів СРСР і Міністерства будівництва паливних підприємств, які приймали участь у роботах по відновленню вугільної промисловості Донбасу протягом одного року. Усього медаллю «За восстановление угольных шахт Донбасса» було нагороджено понад 46 тис. чоловік. У колекції музею сім екземплярів, одними з нагороджених були Маруда Д.І. за сумлінну працю, високі виробничі

показники та заслугу по відновленню вугільної промисловості Донбаса, Приполко К.М., кадровий робітник Харківського заводу «Свет Шахтера».

Медаль «За восстановление предприятий черной металлургии юга» затверджена Наказом Президії Верховної Ради СРСР від 18 травня 1948 р., цим же Наказом затверджено Положення про медаль та її опис [3, с. 106]. Положення про медаль було доповнено Постановою Президії Верховної Ради СРСР від 23 червня 1951 р. Відновлення підприємств чорної металургії на півдні Держави стала однією з найважливіших народногосподарських задач, вирішення яких розпочалось відразу після визволення цих районів від фашистських загарбників. Цією медаллю нагороджували: робітників, службовців, інженерно-технічних і господарських робітників за видатну роботу, високі виробничі показники та заслуги у відновленні чорної металургії півдня. Медаллю «За восстановление предприятий черной металлургии юга» було нагороджено понад 68 тис. чоловік. У колекції зберігається п'ять медалей, одними з нагороджених були Моргунов В.Ф., учасник встановлення радянської влади на Харківщині, Поляков А.О., учасник громадянської війни на Україні.

Медаль «За освоение целинных земель» затверджена Наказом Президії Верховної Ради СРСР від 20 жовтня 1956 р. Цим же наказом затверджено положення про медаль та її опис [3, с. 108]. У вересні 1953р. на Пленумі ЦК КПРС СРСР було прийнято рішення про освоєння цілини земель. На початку 1954 р. сотні тисяч юнаків і дівчат виїхали в райони освоєння цілени куди вже була спроважена велика кількість техніки. За 1954—1956 рр. було освоєно майже 36 млн гектарів цілиних земель. Нагороджували цією медаллю селян, робітників радгоспу, МТС, будівельних та інших організацій, членських, профспілкових і комсомольських робітників за добру роботу на освоєнні цілиних земель в районах Казахстану, Сибіру, Уралу, Поволжя та північного Кавказу, які працювали не менш ніж два роки. Всього медаллю «За освоение целинных земель» було нагороджено майже 1,4 млн чоловік. У колекції зберігається п'ять екземплярів, одними з нагороджених були учасники освоєння земель Чумаченко Д.А. та Хромов І.В.

Медаль ювілейна «За доблестный труд в ознаменование 100-летия со дня рождения В.И. Ленина» була запровадження Наказом Президії Верховної Ради СРСР від 5 листопада 1969 року. Нагороджували нею передових робітників, колгоспників, спеціалістів народного господарства, робітників державної служби і громадських організацій, діячів науки та культури за високі показники в ході під-

готовки до ленінського ювілею. Це єдина нагорода, яка після смерті нагородженого могла залишитися в його родині. У випадку втрати медалі або посвідчення нагороджений має право носити планку зі стрічкою до медалі встановленого зразка. Дублікати медалі і посвідчення не видавались. У колекції зберігається одинадцять таких медалей. Одними з нагороджених були Рубан В.К., слюсар-складальник МС-4, Тягко І.І., робітник колгоспу ім. Леніна Краснокутського району Харківської області.

Медаль «За строительство Байкало-Амурской магистрали» затверджена Наказом Президії Верховної Ради СРСР від 8 жовтня 1976 р. Цим же наказом затверджено положення про медаль та її опис [3, с. 111]. Медаллю нагороджували активних учасників будівництва Байкало-Амурської залізничної магістралі, залізничної лінії Тайшет-Лена, об'єктів виробничої бази житлово-громадського призначення за відмінну роботу на будівництві, висококваліфікована виконання проектно-розвідувальних робіт, на підприємствах, організаціях, закладах, які обслуговували будівництво та будівників. Нагороджувались службовці, які пропрацювали на будівництві не менш трьох років. Всього медаллю «За строительство Байкало-Амурской магистрали» було нагороджено близько однієї тисячі чоловік. В музейній колекції, нажаль, жодного екземпляра медалі немає, але є вісім значків, які належали учасникам будівництва БАМУ: Ткачу Н.І. заслуженому будівельнику, та Баєвій О.М.

Медаль «Ветеран Труда» затверджена Наказом Президії Верховної Ради СРСР від 18 січня 1974 р. [2, с. 193]. Нагороджували цією медаллю за багаторічну сумлінну працю в народному господарстві, у сфері науки, культури, народної освіти, охорони здоров'я, в державних закладах і громадянських закладах. Нагороджувались робітники, колгоспники, і службовці при досягненні пенсійного віку як знак визнання їх трудових заслуг. Медаллю «Ветеран Труда» було нагороджено понад 1 млн чоловік. У колекції зберігається вісімнадцять екземплярів, одними з нагороджених були Тамарова Н.В. народна артистка УРСР, Кожевников В.Л., механік водій 21 танкової бригади Радянської армії.

Фалеристика у музейній колекції відіграє важливу роль, предмети можуть використовуватися у різнопланових експозиціях та виставках, як для колекційного, так і для ансамблевого показу. Радянський період представлений у колекції досить повно, і відображає досягнення народу у різних галузях: народному господарстві, науці, культурі, спорті, за військові досягнення та тощо.

Література

1. Всеволодов И.В. Беседы о фалеристике. — М.: Наука, 1990. — 336 с.
2. Колесников Г.А., Рожков А.М. Ордена и медали СССР. — М.: Воениздат, 1978. — 310 с.
3. Сборник законодательных актов о государственных наградах СССР. — М.: Известия, 1984. — 304 с.
4. Журнал «Нумізматика, фалеристика». — січень — березень. — 2002.

БАТАЛЬНИЙ ЖИВОПИС В КОЛЕКЦІЇ ХАРКІВСЬКОГО ІСТОРИЧНОГО МУЗЕЮ

Ю.А. Михайловська,
науковий співробітник ХІМ

В музеї історичного профілю зберігається багато різноманітних предметів, що відображують його приналежність до певного регіону. Окрім речових предметів, в колекції історичного музею є предмети зображувального типу — живопис та графіка. Для повноти освітлення тематики виставки чи експозиції дуже часто використовують зображення батальних сцен та військового побуту. Не виключенням став і Харківський історичний музей. В колекції музею зберігається живопис батального жанру різної тематики і відображує різні історичні події.

Всю колекцію батального живопису Харківського історичного музею можна поділити за хронологією зображених сюжетів військових подій. А саме: батальний живопис Київської Русі, батальний живопис «Козацької доби», участь українських козацьких формувань у Північній війні 1700—1721 рр., участь українських військових загонів у Семирічній війні 1756—1762 рр., батальні сцени з подій Русько-Турецької війни 1774—1778 рр., батальні сцени з Вітчизняної війни 1812 р., війна з Туреччиною 1877—1878 рр., епізоди Русько-Японської війни 1904—1905 рр., революційні події 1905—1907 рр., Перша Світова війна 1914—1918 рр., революція 1917—1921 рр., події Другої Світової війни 1939—1945 рр.

Загальновідомо, що батальним живописом чи баталістикою називають жанр, присвячений військовій тематиці, війнам, боям і сценам військового побуту. Митців, що працюють у цьому жанрі називають баталістами. Баталістика є розділом історичного живопису, коло сюжетів якої становлять важливі події в житті народів, такими

є і військові події. Батальний живопис тісно пов'язаний та переплітається з портретним жанром [2, с. 13].

Завдання батального живопису полягає в тому, щоб передати та зберегти важливий, характерний момент битви, її пафос, героїку. Діяльність художників-баталістів постійно пов'язана з життям армії і флоту, що сприяє розширенню рамок мистецької діяльності, доповнюється сценами з військового побуту, а також узагальненими образами воїна та фронтовими замальовками.

Формування батального живопису як жанру почалось ще у XVI—XVII столітті, але зображення, що переносили на полотна митці, можуть бути як сучасними для самого митця, так і відображувати військові події Східної Європи у стародавні часи. Вітчизняний академічний батальний живопис формувався за принципом: акцент на полководці-військовому, якого зображували ближче до центру, на фоні батальних подій, битви чи поля після битви [1, с. 115]. У більшості своїх робіт митці передавали психологічний стан війська при різному розгортанні подій на полі битви, підготовці до битви, побуті звичайного воїна, та його ставлення до самої війни як способу вирішення дипломатичних та політичних проблем.

Найбільш ранній історичний період, відображений в колекції батального живопису Харківського історичного музею, сягає часів Київської Русі. Митці відображують народно-героїчну епопею боротьби Київської Русі з кочівниками різних часів. Однією із особливостей зображення батальних сцен цього періоду є народний героїзм, який іде поряд з билинним перебільшенням. Про це говорить малюнок «Перемога Кожем'яки над Печенігом у 982 р.» худ. невідомий (Ж-964). Воїн руський переміг печеніга-велетня, який був родом з м. Чуфут-Кале. Також на зображеннях, які розкривають події тих часів, можна побачити княжу дружину, яка протистоїть половцям «Перемога Руських князів на р. Сулі у 1107 р.» худ. невідомий (Ж-959), «Бій дружини В. Мономаха з половцями на р. Сальниці у 1111 р.» худ. Левіна Е. І. (Ж-1013). Також треба приділити особливу увагу княжим міжусобицям, які продовжувались до середини XIII ст. та стали поштовхом до періоду Руїни на території Київської Русі. Так малюнок «Повстання в Києві у 1147 р.» невідомого художника (Ж-962), зображує невдоволення народних мас князем Ігорем Ольговичем, що вилилось в сутичку. Озлоблення киян було настільки великим, що навіть вже мертве тіло князя було бито і поругане.

Наступним великим блоком батального живопису в колекції Харківського історичного музею є період «Козацької доби». Відображаючи період, митці прагнули змалювати на батальних полотнах

процеси боротьби за об'єднання України та здобуття незалежності. Прикладом є картина «Бой Богуна з Чернецьким» худ. Самокіша М. С. (Ж-83), де автор змалював як козацьке військо відстоювало свою мету та ідею одержання незалежності для України від польсько-магнатського панування. Художники також не обійшли теми селянсько-козацьких повстань та сутичок з польською шляхтою. Прикладом є картина «Повстання селян в Галиції під проводом Мухи у 1490 р.», худ. Луценка В. І. (Ж-1077). Одним з видів оспівування героїв тих часів — є складання дум та пісень про героїчні сутички та військові події. Картина «Схватка козака Голоти» худ. Васильківського С. І. (Ж-967) була написана за сюжетом «Думи про козака Голоту», де сміливий і відважний козак на одинці зміг перемогти татарина, захищаючи кордони своєї Вітчизни. Також треба зазначити, що митці-баталісти не обійшли ще одну історичну подію: домовленість польської шляхти з козаками про допомогу в обороні від нападів турків на свою територію, запропонувавши козакам побудувати фортецю поблизу турецької фортеці Трапезунд, так і народилось полотно «Взяття Трапезунда запорізькими та донськими козаками у 1623 р.» худ. Шматька Л. А. (Ж-617). Не можна не відзначити участь козаків безпосередньо у війнах з Туреччиною задля того, щоб попередити напади на територію України, її розорення, — картина «Битва за Перекоп» невідомого художника (Ж-434) відображує похід козацького війська під проводом Івана Сірка на Туреччину у 1670 р.

Ще однією важливою та великою темою є участь українських козацьких загонів у війнах Російської імперії. Першою темою, що висвітлюють художники-баталісти в колекції Харківського історичного музею, є Північна війна та участь в ній українських загонів на боці як Російської імперії, наприклад: «Взяття Нотебурга, 1702 р.» худ. Схонебека А. (Ж-818), так і на боці польської армії та армії козаків: «Бій зі шведами» худ. Самокіша М. С. (Ж-830), «Бій під Веприком харківського полку зі шведами» худ. Д'яченка І. О. (Ж-615), «Перемога біля Превалочної, 1709 р.» гравера Ламерсена Н., копія з картини худ. Мартена Н. (Ж-819), «Битва біля с. Лісне, 1708 р.» гравера Ламерсена Н., копія з картини худ. Мартена Н. (Ж-816). На картинах та гравюрах переможці зображені у традиціях російської школи живописного мистецтва, коли головний полководець був зображений в центральній частині полотна на фоні баталії, що розгортається чи розгорталась.

Окремо стоїть участь харківських військових козацьких формувань у Семирічній війні 1756—1762 рр. з Прусією та її коаліцією,

де козаки брали участь на боці Російської імперії та антипруської коаліції. У колекції Харківського історичного музею зберігається картина: «Харківські козаки в бою при Грос-Егесдорфе, 1757 р.» худ. Самокіша М. С. (Ж-880)

Під час зображення теми боротьби з французькими інтервентами академічна художня школа починає відходити від традиційних, умовних композицій з полководцем в центрі, а зображує більш детально загальну картину бою, змальовує народно-героїчну епопею, подвиг народний у Вітчизняній війні 1812 р. [6, с. 54]. Прикладом може стати картина, що зберігається в колекції Харківського історичного музею, «Повстання Чугуєвських військових поселенців» худ. Вихтинського В. І. (Ж-658), що змальовує до чого привела необміркована політика Російської імперії з створення резервних поселень для поповнення регулярної армії для потреб Вітчизняної війни 1812 р. та закордонних походів 1813—1814 рр. Митець зображує жорстоке подавлення опору поселенців царській армії та арешт найбільш активних представників повстання проти системи військових поселень.

В період війни Росії з Туреччиною 1854—1855 рр., художники-баталісти відобразили жорстокість завойовників та ту самовідданість, з якою російські воїни відбивали напади турків під Севастополем. У Харківському історичному музеї зберігається картина «Оборона Севастополя» худ. Парчевського В. В. (Ж-722), де зображений барикадний бій чорноморських моряків у Севастополі з турецькими солдатами.

Тема Русько-Японської війни 1904—1905 рр. представлена в колекції Харківського історичного музею картинами художника Мазуровського, на яких присутній настрій похмурого відчаю. Картина «Епізод із Русько-Японської війни» (Ж-13) зображує динаміку бою, переслідування японськими солдатами російських та засідку, яку прикривав загін для відходу на інші позиції. Картина «Епізод бою в Русько-Японській війні» (Ж-468) відображує окопну оборонну лінію фронту та тилловий побут. На картині «Епізод з Русько-Японської війни» (Ж-466) зображено наслідки поля битви, поранені, померлі чи помираючі російські солдати та покинутий обоз біля фортеці, під стінами якої йшли жорстокі бої. А картина «Русько-Японська війна» (Ж-465), зображує околицю поселення, вулицями якого їдуть верхи озброєні воїни. Митець намагався передати характер війни з різних її боків, розкрити єдність військ Російської імперії, їх кмітливість у веденні бойових операцій, показав, що російська армія — це був налагоджений апарат, у якому відбувались певні події, велась бо-

ротьба, займались побутом і пораненими, незважаючи на кількість супротивника та на те, що вони вели війну не на власній території.

В період Русько-Японської війни на території Російської Імперії почали розвиватись, безпосередньо переходячи до дій, революційні рухи. По містах і селах підіймались повстання за повалення імперського режиму. Так почалась так звана Перша російська революція 1905—1907 рр. В батальному живописі того часу, що представлений в колекції Харківського історичного музею, відображається дійсність класової боротьби між панівним та умовно-вільним класом. Митцям важливо було передати максимально правдиво і широко всі воєнно-політичні події під час революції. На політичному фоні виникла маса економічних і соціальних проблем, які, насамперед, торкалися робітничого класу та селян. Масові виступи стали основою сюжетів для сцен батального живопису. Прикладом є картини: «Сутичка студентів та робітників з військами та поліцією 19 лютого 1901 р. в м. Харкові» худ. Бичкова Ю. Ф. (Ж-833), «Повстання селян в с. Прелісном Ізюмського повіту на Харківщині у 1905 р.» худ. Вихтинського В. І. (Ж-655), «Повстання селян у Валківському повіті у 1902 р.» худ. Д'яченка І. О. (Ж-613), «Повстання селян в Старому Салтові в листопаді 1905 р.» невідомого художника (Ж-724), «Збройне повстання робітників і селян в Люботині у 1905 р.» худ. Сафаргаліна А. Г. (Ж-727), «Горловське повстання у 1905 р.» худ. Капельникова Н. Р. (Ж-616). Більшість виступів та повстань починалась як стачка, мітинг, забастовка, але коли реакції адміністрації не отримували, то це переростало у збройні виступи, опори місцевій владі та царським військам. Художники намагались чітко передати настрої учасників, як повстанців, так і тих, хто придушував виступи. На художніх полотнах учасники представлені рішучими, діяльними, деякі з них мали сумніви. На іншому боці — війська та поліція з ненавистю, злом, образою ставились до всіх, кого вважали винними в збройних виступах. Торкаючись цієї теми, треба виділити картини «Грудневе збройне повстання в Москві 1905 р. (бій біля горбатого мосту на Червоній Прісні)» худ. Сафаргаліна А. Г. (Ж-669) та «Бой на барикадах в Харкові, 1905 р.» худ. Чернова Л. І. (Ж-534). Тут повстання охопили не лише частину населеного пункту, не трансформувались з мітингу чи стачки, тут були справжні бої за повалення царського режиму, за надання прав та землі селянам, соціальної допомоги робітникам. Митці чітко передають ту настирність, з якою діяли повстанці. Вони, вперше, в процесі збройних повстань висували політичні вимоги.

Події, пов'язані з Першою Світовою війною 1914—1918 рр., знайшли відображення в полотнах художників-баталістів різних пе-

ріодів. Коли митці змальовують події тієї війни, то це можуть бути як великі батальні картини, так і невеликі полотна, де відображені менш масштабні битви та сутички. Саме в цей час у батальному художньому напрямі з'являється новий напрям, що зображує динаміку у рухах учасників баталії на полотні. Художники надихають життям та реалізмом події на своїх полотнах. З'являється почуття прагнення звичайного солдата відстояти своє право на визначення себе до певної державної приналежності [6, с. 74]. Митці, на прикладах картин з колекції Харківського історичного музею, чітко передають емоційний стан будь-якого воїна на портреті, у рухах, жестах. Художники-баталісти приділяють найбільше уваги саме баталії, залишаючи фон умовним, привертаючи увагу до самого процесу воєнних дій. Прикладами можуть бути картини художника Самокіша М. С. «Епізод із Імперіалістичної війни» (Ж-790) та «Бій партизан поблизу Ізюма на Харківщині, у 1918 р.» (Ж-879). Інші митці продовжують дотримуватись класичної школи батального живопису і детально змальовують не тільки учасників бойових дій, але і оточуюче середовище. Наприклад картини: «Епізод з Імперіалістичної війни 1916 р.» худ. Володимирова І. О. (Ж-467) та «Барикадний бій на Виборзькій стороні у 1914 р.» невідомого художника (Ж-277).

В період жовтневого перевороту та громадянської війни 1917—1921 рр. батальний живопис отримав широкий розвиток, відображаючи ідеї захисту соціалістичної Вітчизни, прагнення встановити єдину владу, остаточно знищити пережитки імперського типу управління державою, встановити демократичні права і свободи. Саме в полотнах цього періоду можна побачити єдність армії і народу, єдність робітничого класу та селянства, що виступали за різні політичні та військові сили, але переслідували одну мету — формування великої єдиної держави. Художники-баталісти висунули на перший план образ безстрашного воїна-патріота за свої ідеї. Картини змальовують бойові дії у різних містах по всій державі. У колекції Харківського історичного музею є декілька прикладів батального живопису цієї тематики: «Збройне повстання робітників м. Харкова. Визволення міста від петлюрівців, 3 січня 1919 р.» худ. Капельникова Н. Р. (Ж-753), «Дії селян партизанського загону в Печенігах» худ. Таньпетера К. А. (Ж-746), «Бій з Гайдамаками в Одесі» невідомого художника (Ж-285), «Бій за Арсенал 1917 р в Києві» худ. Бикова Ю. Ф. (Ж-578). Також є картини, які висвітлюють окремі важливі епізоди ходу бойових дій по всій країні: «Епізод бою в громадянську війну 1917—1921 рр.» худ. Володимирова І. О. (Ж-469), «Всі на захист Петрограда, 1919 р. (до боротьби з Юденічем)»

худ. Серова В. О., копія з картини худ. Тоскіна Е. П. (Ж-308), «Епізод бою на Південному фронті, 1920 р.» копія з картини худ. Грекова М. Б. (Ж-45), «Будьоний на чолі кінного війська іде в атаку на білополярів» невідомого художника (Ж-41), «Пархоменко в бою за Донбас» худ. Баришнікова Р. В. (Ж-788). Також є картини, присвячені не тільки бойовим діям, але і повсякденності на війні, як неминучому у будь-якому збройному протистоянні, наприклад: «Арешт царських генералів у лютневі дні, 1917 р» копія худ. Володимирова І. О. (Ж-276), «Зимовий взятий» худ. Кузнецова В. В., копія з картини худ. Серова В. О. (Ж-1039), «Сцена з подій єврейського погрому» худ. Мушкетова К. І. (Ж-30)

В батальному живописі періоду Великої Вітчизняної війни 1941—1945 рр. художники-баталісти намагалися створити психологічно-конкретні образи радянських полководців, офіцерів, рядових, а також узагальнюючі образи, що символізують могутність, непохитну волю і героїзм радянського народу та армії в цілому в боротьбі з німецькими загарбниками. В колекції Харківського історичного музею зберігається багато великих масштабних полотен, що зображують саме запеклу баталію між двома ворогуючими сторонами. Прикладами можуть бути такі картини: «Переправа через р. Дніпро» худ. Балясного В. І. (Ж-1052), «Стояти насмерть» худ. Буднікова О. Г. (Ж-701), «Орловська битва» худ. Осадчука С. П. (Ж-1034), «Корсунь-Шевченківське побоїще», худ. Каплана М. Я. (Ж-1035), «Сталінградська битва» невідомого художника (Ж-531), «Бій під Белгородом» худ. Мартинова А. В. (Ж-293), «Форсування Дніпра» худ. Горпенка А. А. (Ж-244), «Штурм Руського перевалу Радянською армією» худ. Волинцева О. Н. (Ж-243), «За Вітчизну», худ. Беседіна С. Ф. (Ж-323), «Штурм Рейхстагу» худ. Каплана М. Я. (Ж-542), «Розгром німців під Сталінградом» худ. Сабліна П. (Ж-532), «Епізод бою за оборону Севастополя» невідомого художника (Ж-66), «Героїчний подвиг широнинців» худ. Наседкіна А. Л., Парчевського В. В. (Ж-805), «Бій за Харків» худ. Мегмедова Г. І. (Ж-371). На цих полотнах майстри-баталісти зобразили поряд з трагічністю війни, що охопила майже весь світ, ту мужність, впертість, рішучість, яку можна побачити на портретах учасників баталії. Німецьких солдат змальовують не так чітко, як радянських воїнів, іноді вони навіть виглядають принизливо. Автори не мають почуття жалю до німецького солдата. Дуже часто на картинах їх зображення не поступається карикатурному висміюванню.

Поряд з батальними картинами є картини військового побуту та картини, що відображують наслідки війни. Наприклад, картини

художниці Наследишевої Н. І.: «Місто в огні» (Ж-229) та «Ранок. До Харкова у лютому 1943 р. вступають партизани» (Ж-546). Окремо можна назвати картину «Форсування р. Донець» худ. Осадчука С. П. (Ж-533), на якій зображено підготовку радянських воїнів до атаки. Митець чітко відображує у портретах учасників ту зосередженість та напругу, що була важливішою складовою при підготовці та веденню бойових дій. Радянські люди завжди прагнули свободи та визволення під час війни від окупантів. Діяли за допомогою партизанських загонів та диверсій. Особливим прикладом можна вважати тих, хто не зламав свою силу, не загубив стійкість духу у скрутному становищі та підіймався на боротьбу навіть у концтракторі таборі, прикладом є картина «Повстання в концтаборі Ланц-III» худ. Болотова Е. І. (Ж-1331).

Таким чином, ми бачимо, що колекція батального живопису Харківського історичного музею відображує не тільки різні історичні події, але і повністю розкриває розвиток стилів та шкіл вітчизняного батального живопису. Завдяки цьому дослідники можуть собі уявити розвиток бойових дій у різних баталіях. Художники зображували не тільки окремі епізоди бойових дій, характер війни, а і плани та стратегічні пункти, що займали війська супротивників. Завдяки батальному живопису відвідувач музею може наглядно уявити всю ту героїку та трагічність будь-якої війни, починаючи з періоду розвитку та становлення держави Київської Русі та закінчуючи картинами баталій Великої Вітчизняної війни, що стала трагедією як для одного, так і для іншого з ворогуючих блоків.

Завдяки великій експресивності та емоційності, батальний живопис має великі атрактивні властивості та здатен викликати у глядача найрізноманітніші почуття при розгляданні полотна батальної сцени. Без жанру батального живопису у тематичних виставках та експозиціях неможливо передати повноту ходу історичного процесу та виду дипломатичних відносин під назвою війна.

Батальний живопис в колекції Харківського історичного музею користується великою популярністю серед дослідників, бо достатньо відображує воєнні дії в історичних державотворчих процесах.

Література

1. Садовень С.С. Російські художники-баталісти XVIII—XIX ст. — М., 1955. — 647 с.
2. Бродський С. Радянський батальний живопис. — Л.—М., 1950. — 548 с.

3. *Українські радянські художники.* — К.: Мистецтво, 1972. — 563 с.
4. *Словник художників України. Головна редакція української радянської енциклопедії.* — Київ, 1973. — 272 с.
5. *Жолтовський П.М. Український живопис XVII—XVIII ст.* — К.: Наукова думка, 1978. — 326 с.
6. *Дмитренко А. Український радянський історичний живопис.* — К.: Мистецтво, 1966. — 134 с.
7. *Самокіш М.С.* — М.: Советский художник, 1954. — 79 с.

МУЗЕЙНІ ПРЕДМЕТИ З ТКАНИН ТА ШКІРИ У КОЛЕКЦІЇ ХАРКІВСЬКОГО ІСТОРИЧНОГО МУЗЕЮ ТА ЇХ ВИКОРИСТАННЯ В ЕКСПОЗИЦІЙНІЙ ТА ВИСТАВКОВІЙ РОБОТІ

В.В. Буличова,
зав. відділу ХІМ

Музейні предмети, виготовлені з тканин та шкіри, є одним з цінних історичних джерел. Вони допомагають відобразити історію економіки, техніки, декоративно-ужиткового мистецтва, побут людей в конкретні історичні періоди; за допомогою цих предметів можливо також прослідкувати різноманітні суспільно-політичні процеси та участь у них окремих особистостей, краще пізнати наш край через конкретні речові свідчення різних епох та різних поколінь.

Як експозиційний матеріал, колекція багата та різноманітна за змістом, предмети вирізняються високими атрактивними якостями — яскравістю, виразністю та часто високим художнім рівнем виконання, що при використанні в експозиції завжди звертає увагу відвідувачів.

Загальна кількість предметів з тканин та шкіри налічує майже 8 тисяч одиниць. Зазначені музейні пам'ятки мають широкую географію, походять з багатьох територій сучасної України, республік колишнього Радянського Союзу та інших держав, вкладаються в хронологічні рамки кінця 17 — початку 21 ст. і можуть характеризувати широкий спектр явищ та подій.

На сьогоднішній день досліджувані предмети входять до груп зберігання «Тканини», «Шкіра», «Зброя, спорядження» та «Різне», умовно об'єднуються в окремі предметно-тематичні групи, найцікавішими серед яких є етнографічні матеріали, що у свою чергу

розподіляються на предмети народного вбрання та побутові декоративно-ужиткові речі, міське вбрання, формений одяг, облачення духівництва та предмети храмового начиння, зразки тканин та вишивок, прапори, транспаранти, вимпели та стрічки.

В основі збірок народного вбрання, побутових речей та облачення духівництва лежать предмети, зібрані ще на поч. ХХ ст. у різних районах Слобожанщини до XII археологічного з'їзду, який проводився у Харкові з 15 до 27 серпня 1902 р.

Народне вбрання як пам'ятник матеріальної культури не тільки відображає конкретні культурні традиції і тісно пов'язане з соціальною історією і історією розвитку виробництва, але й несе певне утилітарне і декоративне навантаження, вказує на етнічну приналежність власника, відображає вікові відмінності, розповідає про побут та художній смак народу. До того ж кожен предмет цієї системи займає у ній окреме місце, має свою історію, генеалогію, ареал розповсюдження та є своєрідним оберегом.

Незважаючи на те, що у складі колекції зберігаються здебільшого окремі предмети українського та російського жіночого, чоловічого, дитячого одягу і аксесуари до нього, колекція представляє всі складові традиційного повсякденного та святкового народного вбрання: натільний, поясний, стеговий, нагрудний і верхній одяг. Окремою групою предметів, які відіграють особливу роль у комплексі вбрання є головні убори, пояси, взуття.

В основу народного вбрання покладена сорочка, яка серед значної кількості різновидів народного одягу займає чи на найголовніше місце. Навколо неї утворюються своєрідні комплекси з домашнім та верхнім плечовим одягом, взуттям, головними уборами, аксесуарами поясного набору [1, с. 110]. У колекції музею більш менш повно представлені всі типи сорочок, характерні для одягу слобожан впродовж 2 пол. 19 ст. — 20-х рр. 20 ст. Це — одна з найцікавіших і найбагатших збірок ХІМ. Вона демонструє не тільки багатогранність художньої творчості народу, але й допомагає вивчати своєрідність орнаментальних мотивів, їх композиційних побудов і технік виконання [2, с. 25].

Поясний жіночий одяг представлений у колекції плахами, дергами, запасками, паньовами, літниками, андараками, спідницями, фартухами тощо. Плаhti та паньови належать до найдавніших видів поясного вбрання. Плаhti в колекції ХІМ географічно тяжіють до Полтавщини та Харківщини, їх кількість становить близько 30 одиниць, а паньови — 10 примірників, що надійшли у колекцію з Курської області та російських сіл Харківщини і Сумщини — традиційно

характеризують один з комплексів жіночого одягу Воронезької та Курської губерній Слобожанщини.

Серед плечового одягу росіянок характерним елементом є сарафан, який був головним компонентом ще одного комплексу жіночого одягу південноросійських губерній та північно-східної території України. Збірка сарафанів налічує більше 30 предметів, які побутували переважно в російських селах Харківської області, таких як Руська Лозова, Руські Тишки, Стара Покровка, Староверівка. Сарафани виготовлялися з домотканої волосіні, конопляного полотна або купованої тканини та оздоблювались тканинами різних фактур, тасьмою, стрічками, бісером, металевим мереживом, смугами золотного шиття, ґудзиками, металевими лелітками тощо [3, с. 29].

Фартухи були невід'ємною частиною жіночого вбрання, їх одягали до поясного одягу (плахти, паньови, спідниці) та до сарафана, прикрашали ним вбрання під час свят і захищали одяг від забруднення у будні. У збірці фартухів представлені як українські, так і російські взірці, але кількісну домінанту становлять російські фартухи [4, с. 57].

Зразки чоловічого поясного одягу представлені збіркою чоловічих народних штанів і налічують у колекції ХІМ тільки 12 музейних предметів. Серед них 6 пар є складовою частиною українського народного костюму, стільки ж — російського костюма. Географічно у колекції музею представлені штани, які побутували в українських та російських селах Харківської губернії [5, с. 110].

Пояси були необхідним функціональним та естетичним доповненням одягу. І чоловіки, й жінки підперізували стан поясом або крайкою. Більшість українських крайок і поясів, що зберігаються у колекції, оздоблені поздовжніми різнокольоровими смужками. Кінці прикрашалися різними варіантами бахроми або бахромою з китицями. Російські пояси мали в своєму оздобленні додаткові матеріали — металеві лелітки, шовкові стрічки, ґудзики тощо. Окрім тканих, у збірці зберігається значна частина плетених поясів з Полтавщини та Слобожанщини.

Нагрудний одяг в колекції — це безрукавки, керсетки, кофти, літники, холодайки, душегрії тощо (усього більш ніж 60 предметів) Ця група одягу в колекції ХІМ географічно походить з українських та російських сіл Харківської та Сумської областей України, а також з Полтавщини та Чернігівщини. Найдавнішими предметами цієї групи є 2 керсетки з домотканої вовни зеленого кольору, прикрашені червоними «перчиками» з вовняних ниток [6, с. 69].

Верхнє вбрання в колекції представлене свитами, кобеняками, юпками, чинарками, які шилися з домотканого валяного сукна з овечої вовни білого, сірого та темно-брунатного кольорів. Крої та оздоблення їх різноманітні, але в основі вони мають найдавніший спосіб покрою, відомий в різних культурах — тунікоподібний. Шкіряне верхнє вбрання представлене також 2 кожухами, які побутовали у с. Пархомівка Богодухівського повіту Харківської губернії.

Обов'язковим доповненням як до святкового, так і до повсякденного вбрання, були головні убори. У порівнянні з чоловічими, жіночі головні убори вирізняються різноманітністю матеріалу, крою та прикрас кожного з елементів. В суміжних районах Слобожанщини (північний схід Харківської губернії, та південні території Курської та Воронежської губерній) варіативність уборів найхарактерна. Це пояснюється великим етнічним змішанням населення з різноманітними традиціями, що, переплітаючись, утворювали велике різнобарв'я місцевих форм [7, с. 86]. Жіночі головні убори у збірці представлені очіпками, кичками, сороками, пов'язками, кісниками, хустками; чоловічі — солом'яними брилями, шапками з овечого хутра, картузами тощо. У колекції головних уборів зберігається по 30 примірників українських та російських жіночих уборів [8, с. 48], що стосується чоловічих уборів, їх чисельність значно менша.

Хустки виступали як обов'язкове доповнення до складного комплексу жіночого головного убору. Жінки у різний спосіб пов'язували хустками голову або накидали на плечі, обгортаючи стан. У музеї зберігається 55 головних хусток, основний масив з яких складають яскраво орнаментовані кашемірові або шовкові святкові шалі та хустки [9, с. 54].

Важко уявити собі народне вбрання без взуття, яке завжди доповнювало одяг і також, як і верхня ноша, було майже однаковим для чоловіків, жінок та дітей, відрізняючись тільки розміром та прикрасами. Колекція народного взуття в збірці ХІМ досить різноманітна і зараз налічує понад 30 пар та кілька розпарованих предметів, включає в себе жіноче, чоловіче та дитяче взуття, виготовлене переважно зі шкіри, але є у наявності і взуття, плетене з кори, ниток, виготовлене з мішаних матеріалів, наприклад, деревини та шкіри [10, с. 78].

До колекції міського вбрання кінця ХІХ — початку ХХ ст. входять окремі предмети костюму міщан повітових міст Харківської губернії: штани, сукня, кофти, спідниці; одяг купецтва представлений візитною сукнею купчихи, а вбрання інтелігенції відображене чорною

атласною візитною сукнею зі шлейфом, чоловічими костюмами, жилетами, краватками, зйомними комірами і манжетами, фетровими капелюхами тощо; своє відображення у колекції знайшли також взуття і аксесуари — шкіряні рукавички, гаманці, поясні ремені.

Подальші історичні періоди відображені у колекції вбрання ХІМ різноманітними сукнями, чоловічими костюмами, сорочками, головними уборами, взуттям, аксесуарами. Серед цих предметів за хронологічним рядом можна виділити окремі меморіальні комплекси. Наприклад, костюм старого більшовика С.І. Покко, в якому він 1917 р. повертався в Харків з заслання, речі голови ВУЦВК Г.І. Петровського, якими він користувався протягом роботи в Харкові, комплекс жіночого вбрання, що належав А.П. Музиці, одній з засновників комуні ім. Г.І. Петровського у Велико-Бурлуцькому повіті Харківської губернії, комплекси вбрання Д.В. Нерівного, голови колгоспу «Більшовик» Валківського району Харківської області, О.І. Мещанінова, професора медицини, завдяки якому було врятовано багато військовополонених у Харкові протягом окупації 1941—1943 рр., Героя Соціалістичної Праці І.І. Ковалю, директора Валківської МТС, двічі Героя Соціалістичної Праці Г.С. Могильченка, голови колгоспу ім. С.Орджонікідзе Лозівського району Харківської області.

Особливе місце в збірці займає театральний костюм, перші взірці якого надійшли до музею в 50-х роках ХХ ст. Серед них костюми народного артиста СРСР О.І. Сердюка: жупан, в якому він грав роль Івана Богуна в спектаклі О. Корнійчука «Богдан Хмельницький» та кольчужна сорочка — вбрання Микити зі спектаклю І. Кочерги «Ярослав Мудрий»; шаровари народного артиста СРСР І. Мар'яненка, в яких він грав роль Богдана Хмельницького та концертні сорочка, шаровари і пояс відомого кобзаря Г. Ільченка; головна хустка, в якій на сцені грала українська артистка М. Заньковецька та балетна сукня, народної артистки УРСР С. Коливанової, в якій вона танцювала Жизель в однойменному балеті Адама.

Цікавою є збірка форменого одягу кінця ХІХ—ХХ ст. Вона складається переважно з військових одностроїв та спорядження, одягу медичних робітників, залізничників, бійців студентських будівельних загонів, спецодягу робітників різних галузей промисловості тощо. Серед цієї групи предметів слід звернути увагу на форму та спорядження командного складу різних родів військ Радянської Армії періоду Великої Вітчизняної війни. Наприклад, кітель генерал-лейтенанта О.М. Городнянського, командуючого 6 армією, який загинув під час боїв за Харків у 1942 р., кітель генерал-полковника

І.С. Конєва, командуючого Степовим фронтом під час визволення Харкова, форма генерал-майорів танкових військ Д.М. Куликова та І.Н. Шевченка, в якій вони брали участь у Параді Перемоги 24.06.1945 р., шинеля медичної сестри М. Шкарлетової, нагородженої медаллю Флоренс Найтінгейл, гімнастерка військового лікаря М.М. Ляховицького.

Серед музейних тканин виділяються також облачення духівництва православного та католицького культу к. XIX — поч. XX ст. — ризи, підризники, поручі, стихарі, епітрахілі, пояси, омофори, саккос, орнат, предмети так званого нагородного облачення (набедреник, палиця, сулок), храмове начиння: плащаниці, воздухи, покрови, антими́нси, стрічки під ікону, пояси для дзвоників тощо (усього більш ніж 50 предметів). Більша частина з них виготовлена з коштовних тканин: атлас, шовк, оксамит, парча та парчеві тканини, але також є предмети, пошиті з тканини домашнього виробництва та з недорогих фабричних тканин; окрім декоративного оздоблення предмети містять релігійну символіку — намальовані, вишиті або виткані стилізовані хрести, зображення на релігійну тематику [11, с 113].

До побутових декоративно-ужиткових речей традиційно відносяться рушники, білизна постільна (наволочки, простирадла, підзори) та столова (скатертини, серветки), тканини інтер'єрного призначення — занавіски, штори, серветки та доріжки на меблі, килими, рядна та інші зразки предметів селянського та міського побуту к. XIX — поч. XX ст. Серед цих предметів рушники становлять найбільшу групу — понад 400 одиниць. У колекції ХІМ представлені здебільшого слобожанські рушники з українських та російських сіл. Переважна більшість з них вишиті стилізованим квітковим орнаментом у чорно-червоній кольоровій гамі, а деякі — вишиті технікою «білим по білому» — повторюють традиції декору рушників Полтавщини. Збірку рушників урізноманітнюють більш давні за походженням і поширені всіма українськими землями ткані рушники, до яких відносяться і так звані «кролевецькі», виготовлені у с. Кролевці Чернігівської губернії. Вони були розповсюджені переважно Центральною Україною, широко застосовувались у весільному обряді, а у колекції ХІМ їх кількість доходить до 50 одиниць.

Значний науковий інтерес для дослідників становлять майже 90 килимових виробів зі збірки ХІМ, серед яких слід звернути увагу на ворсові килими (коци), виготовлені в Харкові, та низку полтавських і слобожанських безворсових килимів, витканих технікою gobelénového ткання [12, с. 96]. За стилістичним забарвленням більша

частина зазначених килимів виготовлені у народних традиціях геометричної та рослинної орнаментики, але представлені також і так звані «панські», декоровані у барокових традиціях.

Окрему групу поряд з предметами декоративно-ужиткового характеру утворюють пам'ятні та ювілейні хустки, виготовлені на знак різних подій, та хустки-сувеніри, подаровані представниками делегацій країн Європи та Азії і делегацій братніх республік СРСР трудящим м. Харкова і області. Колекція таких хусток у ХІМ становить 40 одиниць зберігання. Тематика сюжетних зображень на них умовно відповідає двом визначним періодам в історії держави, карколомним моментом у якій став жовтень 1917 р. [13, с. 60].

Окрім цілісних музейних предметів, виготовлених з тканин, у музеї зберігається значна частина зразків тканин, вибійки та взірців вишивок для декору одягу, рушників тощо, фрагменти облачення духівництва та елементи для його декору, мереживо монастирської роботи, плетене з металевих ниток, яке може слугувати матеріалом для вивчення різновидів монастирської вишивки та гаптування. Зазначені предмети відрізняються за способом виготовлення ниток (ручний та машинний), способом виробництва тканин, декором, орнаментациєю та кольоровим рішенням. Переважна більшість їх становить значний науковий інтерес, демонструє розвиток технологічних особливостей та багатство технік та матеріалів.

Серед предметів колекції особливе місце займає збірка прапорів та знамен. Унікальним пам'ятником національної символіки є Гетьманський прапор 1686—1688 рр. [14, с. 593], значну цікавість становлять прапори гончарного, калашного, кравецького, ткацького ремісничих цехів ХVІІІ ст., прапор Харківського ополчення періоду Кримської кампанії 1853—1856 рр. та прапори, які до початку окупації Харкова 1941—1943 рр. зберігалися у Центральному Українському музеї революції та громадянської війни і відбивають події, пов'язані з боротьбою проти самодержавства в Російській імперії, встановленням радянської влади, партійним та державним будівництвом, армією, молодіжним рухом тощо. Серед зазначеної збірки слід виділити також радянські прапори періоду Великої Вітчизняної війни 1941—1945 рр., прапори галузевих міністерств, транспаранти, вимпели, стрічки, які відображують розвиток соціалістичного змагання в усіх галузях промисловості, сільського господарства, науки, культури та спорту.

Підсумовуючи викладене, зазначимо, що використання в науково-дослідній та експозиційній діяльності музеїв предметів з тканин та шкіри, які є свідками історичних подій, дає можливість рекон-

струювати на документальній основі оточуюче середовище, події, явища, конкретний образ, тобто відродити історичну реальність, конче необхідну для кращого розуміння сьогодення.

Література

1. Буличова В.В. Українські та російські чоловічі сорочки у колекції ХІМ / Тринадцяті сумцовські читання: Збірник матеріалів наукової конференції «Сучасний музейний заклад: проблеми вивчення, збереження та популяризації національної історико-культурної спадщини». — Х., 2007. — 151 с.
2. Бараненко О.Д. Орнаментальні мотиви слобожанських народних сорочок з колекції Харківського історичного музею / Другі сумцовські читання: Тези наукової конференції. — Х., 1996. — 71 с.
3. Буличова В.В. Колекція російських сарафанів у збірці Харківського історичного музею / Другі сумцовські читання: Тези наукової конференції. — Х., 1996. — 71 с.
4. Буличова В.В. Колекція українських та російських фартухів у етнографічній збірці ХІМ / Шості сумцовські читання: Збірник матеріалів наукової конференції, присвяченої 80-річчю Музею Слобідської України ім. Г.С. Сковороди. — Х., 2000. — 134 с.
5. Буличова В.В. Народний чоловічий поясний одяг у колекції ХІМ / Чотирнадцяті сумцовські читання: Збірник матеріалів наукової конференції «Музей і сучасність: актуальні проблеми музейної діяльності. — Х., 2008. — 135 с.
6. Єрьоміна Т.А. Безрукавки в колекції Харківського історичного музею / Дев'яті сумцовські читання: Збірник матеріалів наукової конференції «Музей і сучасність». — Х., 2003. — 135 с.
7. Буличова В.В. Російські жіночі головні убори у колекції Харківського історичного музею / Треті сумцовські читання: матеріали наукової конференції, присвяченої 95-річчю ХІІ Археологічного з'їзду — Х., 1998. — 108 с.
8. Буличова В.В. Очіпок як складова частина традиційного головного убору заміжньої жінки в Україні (з колекції головних уборів ХІМ) / Четверті сумцовські читання: матеріал наукової конференції, присвяченої 135-річчю з дня народження Є.К. Редіна. — Х., 1999. — 118 с.
9. Буличова В.В. Українські та російські хустки у колекції головних уборів Харківського історичного музею / П'яті сумцовські читання: Збірник матеріалів наукової конференції «Музей: історія і проблеми сьогодення. — Х., 1999. — 78 с.
10. Буличова В.В. Народне взуття в етнографічній збірці ХІМ / Сьомі сумцовські читання: Збірник матеріалів наукової конференції з міжнародною участю «Історія та археологія Слобожанщини в музеях Харківщини. До 100-річчя відкриття Салтівської культури. — Х., 2002. — 113 с.

11. Буличова В.В. *Облачення православних церковнослужителів та священнослужителів у колекції ХІМ / Одинадцять сумцовські читання: Збірник матеріалів Всеукраїнської наукової конференції «Подвигу народному жити у віках», присвяченої 60-річчю Перемоги у Великій Вітчизняній війні.* — Х., 2006. — 122 с.
12. Грайворонська М.В. *Розвиток козарства на Харківщині / Дев'ять сумцовських читання: Збірник матеріалів наукової конференції «Музей і сучасність».* — Х., 2003. — 135 с.
13. Буличова В.В. *Пам'ятні хустки в колекції ХІМ / Десять сумцовських читання. Збірник матеріалів Всеукраїнської наукової конференції, присвяченої 150-річчю з дня народження видатного українського вченого, академіка АН України М.Ф. Сумцова.* — Х., 2005. — 114 с.
14. Савчук Ю. *Знамена українських гетьманів з Палати зброї Московського Кремля.* — Київ, 2003. — С. 593.

ХАРКІВСЬКІ МІСЦЕВІ ГРОШІ У КОЛЕКЦІЇ ХІМ

Н.В. Звержховська,

зав. відділу науково-облікового
документування фондів ХІМ

Місцева грошотворчість виникла як самостійне емісійне явище в Росії ще в роки першої світової війни, коли рубль знецінювався і інфляція захопила економіку Росії. Влітку 1917 р. була видана Постанова Тимчасового буржуазного уряду Росії про обіг різних цінних паперів (облігацій, купонів до них) як сурогатів грошей, що підштовхнула далекі від центру міста до випуску своїх грошей. Жовтневий переворот 1917 р. та воєнні події 1918—1919 рр. поглибили занепад народного господарства країни, призвели до руйнації її грошової системи. Порушилися зв'язки між частинами країни, завезення грошей із державного емісійного центру припинилося, і грошовий голод на місцях (особливо — нестача дрібних, розмінних купюр) призвів до появи різноманітних місцевих грошових емісій.

Всі місцеві і приватні (внутрішні) бони можна поділити на такі умовні групи:

- 1) випуски самоврядувань;
- 2) випуски організацій;
- 3) випуски підприємств;
- 4) випуски добровільних товариств.

«Емісійна діяльність самоврядувань якісно відрізнялася від діяльності інших організацій, що випускали незагальнообов'язкові па-

перові гроші. Найважливішою ознакою такого рода грошових випусків була легальність емісій. Випуск бон узгоджувався з органами центральної влади. Гроші органів місцевого самоврядування вважалися обов'язковими для обігу в межах адміністративно-територіальних одиниць, забезпечувалися майном і прибутками емітента. Крім того, передбачалося покарання за фальшування таких знаків. За допомогою грошових випусків самоврядування поряд з проблемою розмінної кризи розв'язували питання поповнення місцевого бюджету» [8, с. 9].

До цієї групи незагальнообов'язкових грошей відносяться не випущені у обіг «Бони Харківського Губерніяльного земства».

У Харкові нестача грошей стала відчутною вже у березні 1918 р.: багато грошей були вивезені з банків при евакуації влади, а нових надходжень їх до міста з емісійного центру не було; із-за припинення роботи підприємств зникли товари із магазинів, багато грошей осідало на селі, не надходячи в обіг.

У першій половині березня 1918 р. Харківське губернське земство провело нараду усіх фінансових органів губернії про фінансове становище міст і повітів губернії та шляхи його поліпшення, на якій було прийняте рішення про необхідність випуску місцевих грошей, зокрема у дрібних номіналах. Протягом квітня-травня була проведена значна робота: визначені необхідна кількість та номінали бон, досягнута домовленість з Харківською конторою Державного банку про умови їх випуску і забезпечення та домовленість з двома місцевими друкарнями щодо друку цих грошових знаків. Але через непорозуміння з комісією при Міністерстві внутрішніх справ випуск бон був призупинений. Листування між відповідними органами тривало до жовтня, коли до Харкова підійшла Червона Армія. Наприкінці січня 1919 р. Губернське земство припинило своє існування, замість нього був створений Раднаргосп. «Бони Харківського Губерніяльного земства» так і не були випущені в обіг. Але деяка частина їх вже була надрукована і потрапила до мешканців Харкова. Ці грошові знаки були надруковані на цупкому папері без водяних знаків, мали складний багатокольоровий малюнок, були двобічними (один бік — російською мовою, другий — українською), не мали номерів і підписів [1]. На жаль, у колекції нашого музею немає жодного примірника цих грошей.

Фінансова криза і брак розмінних грошей спонукали різноманітні заклади, яким були потрібні обігові кошти, вдаватися до випуску власних платіжних засобів. Фінансова політика, яку проводила радянська влада в рамках «воєнного комунізму», призвела до

створення особливої групи бон, що забезпечували так званий «безгрошовий» обіг державних і кооперативних установ. Появі місцевих радянських бон сприяла і «розмінна криза» 1923 — поч. 1924 рр., що виникла в результаті введення в обіг «червінців», розмінних на золото [7, с. 39—43].

Харків був серед лідерів у випуску місцевих грошей на Україні.

Усього у Харкові випускали гроші близько 80 організацій, було вироблено більше 400 різних номіналів і їх різновидів. В основному вони були в обігу в межах однієї організації чи закладу як оплата за товар або послуги, але деякі використовувалися різними організаціями і навіть мешканцями міста [2, с. 9].

Місцеві бони мали різноманітні назви. Найбільш поширеною (третина з усіх) була «бон» («бона»), далі йшли «чек», «купон», «марка» (і похідні «товарная марка», «разменная марка»), «ордер» (та «товарный ордер», «кассовый ордер»), поодинокі «расписка», «квитанция», «временная квитанция», «разменная квитанция», «контрольный талон», «разменный знак», «заемное письмо». Майже третина цих місцевих грошей взагалі не мали назви, оскільки випускали їх тимчасово, сподіваючись скоро замінити на загальнообов'язкові гроші.

Тимчасовість цих грошових знаків обумовила і їх оформлення. Їх випускали на підручному матеріалі, часто примітивним засобом, використовуючи обгортковий папір. Лише одиниці з них мали філіграні (особливі водяні знаки). Здебільшого ці гроші були однобічними, мали печатку організації-емітента та підписи посадових осіб.

У музейній збірці ХІМ представлені 65 примірників харківських місцевих грошей. Це 52 різні номінали і їх варіанти, що були випущені 14 емітентами, а саме:

— **касовий ордер споживчої спілки «Харківський взаємокредит»** на 1 рубль, з печаткою та 2 підписами.

Спілка споживачів «Харківський взаємокредит», до якої входили в основному заможні мешканці міста, існувала з травня 1918 р. до 1923 р. Вона приймала вклади і векселя, виконувала доручення з купівлі та продажу товарів, позичала гроші та видавала перекази. У 1918 р. спілка випустила гроші для своїх членів — касові ордери, що друкувалися на кольоровому папері поліпшеної якості, були однобічними, мали текст чорного кольору. У обігу вони перебували недовго.

— **чек Харківського ощадно-позичкового товариства «Автокредит»** на 3 руб.

Товариство було створене у грудні 1917 р., мало на меті поліпшення добробуту своїх членів, постачання їм грошових засобів

через кредитування, організацію посередництва в інтересах своїх членів, створення господарських та культурно-просвітницьких підприємств. У серпні 1919 р. товариство випустило у обіг свої гроші — чеки, якими користувалися багато харківських організацій, акцептуючи їх своїми печатками, штампами або наддруками. Вони були однобічними, друкувалися на цупкому папері, мали проставлені номери. Чеки випускалися у вигляді чекових книжок, а у обігу використовувалися поштучно, з печатками і підписами керівників підприємств або організацій. Вони існували до 1920 р.

— **талони Харківської споживчої спілки** у 1 руб. (на одному — наддрук про збільшення вартості знака у 10 разів) та 10 руб, 1923 р.

Харківська споживча спілка («Х.П.О.») була створена у 1920 р. для керівництва постачанням населення Харкова і Харківської губернії. Наприкінці 1921 р. спілка випустила «Внутренние расчетные знаки» великих номіналів, надруковані на цупкому папері, з восьмигранною печаткою (відсутні у колекції). У 1923 р., коли у країні з'явилися нові гроші і змінився їх курс, спілка випустила «Талони» дрібних номіналів (двобічні, на тонкому папері), на яких пізніше, у зв'язку з інфляцією, проставлявся червоний штамп з текстом: «Постановлением Правления Об-ва от 17 июля 1923 г. стоимость настоящего талона увеличивается в десять раз». Наприкінці 1923 р., після впровадження у країні червінцевого обчислення, на талонах ставили червоний штамп з вказанням нового курсу (відсутні у нашій збірці). Талони використовувалися до 7 лютого 1924 р., коли Харківська споживча спілка була реорганізована у ЦЕРОБКООП.

— **товарні марки робітничого кооперативу «Пищевкус»** на 5 та 10 рублів.

Кооператив «Пищевкус» був створений у січні 1922 р. шляхом об'єднання спілки харчовиків та спілки тютюнників. Він мав свої магазини, розподільники, склади, скотобойню, профтехшколу для дітей своїх членів, пункт ліднєпу, клуб, сад «Тіволі», бібліотеку, ресторан, де ціни для членів кооперативу були нижчими на 15%. У середині 1922 р. для забезпечення товарами і продуктами своїх членів кооператив випустив «Товарні марки». Вони були надруковані на напівкартоні, однобічні, з кольоровим малюнком. У 1923 р. «Пищевкус» увійшов до складу Харківської споживчої спілки.

— **марки Харківського Церобкоопу**: «для обліку забора членів» у 1, 2, 3, 5, 10, 20, 50 копійок та 1 карбованець, «для обліку премії» — у 10 копійок.

Харківський Центральний Робітничий Кооператив (ХЦРК, Церобкооп) був створений 5 лютого 1924 р. з метою кооперування робіт-

ничого населення, покращення постачання його продовольчими і нормованими товарами, надання кредитів, і з часом поєднав у собі усі кооперативи Харкова. До 1925 р. до нього входило близько 100000 членів. Церобкоопу належали 49 магазинів, 5 їдалень, 10 хлібопекарень, 20 розподільників, млин, маслоробня, миловарня, взуттєва і щетина фабрики, перукарні та кіоски з продажу курильного приладдя. Для забезпечення своїх членів продуктами харчування і товарами на пільгових умовах Церобкооп випустив свої гроші: на початку 1924 р. — «Товарні ордери», з середини 1924 р. — «Талони» (у колекції ХІМ відсутні). У квітні 1925 р. ХЦРК випустив марки: «для обліку забора членів» та «для обліку премії». При набиранні певної кількості марок член кооператива міг отримати за них товар у магазині або заплатити ними пай. Харківський Церобкооп існував до 1928 р.

— **ордери «Донбасторгу»** на 3 та 5 червінцевих рублів.

Донбасторг був організований у 1920 р. у Донбасі, з центром у Бахмуті (н. Артемівськ), у липні 1922 р. головна контора перемістилася до Харкова. У його віданні були майже всі промислові підприємства Донецького басейну. Донбасторг повинен був постачати гірничозаводській промисловості Донбасу усі необхідні матеріали, обладнання, сировину, продукти харчування, а також реалізовувати продукцію Донбасу. У листопаді 1923 р. за нестачі радзнаків Донбасторг випустив у обіг «Ордери», які приймалися усіма торговельними установами Донецького басейну, а також обмінювалися на радзнаки. Ордери були двобічними, кожний номінал мав свій колір; випускалися книжечками, від яких відривали окремі купюри. Ордерами користувалися 65 підприємств Донвугілля, акцептуючи їх своїми печатками.

— **знаки (без назви) Харківського губернського союзу споживчих спілок «Губсоюз» (колишній «ПОЮР») та його кооперативного об'єднання «Кооперативный труд»** на 250000 та 500000 рублів.

Харківський губернський союз споживчих спілок «Губсоюз» у 1920 р. був перетворений із «Товарищества потребительских обществ Юга России» («ПОЮР»). Він повинен був оволодіти способами керівництва промисловістю, у тому числі і дрібною, кооперувати сільське господарство і кустарну промисловість, допомагати державі у подоланні господарського розладу. У середині 1921 р. у Харкові при Губсоюзі було організовано кооперативне об'єднання «Кооперативный труд», якому належали дротово-цвяховий завод, фабрика кістяних виробів, ремонтно-механічні майстерні, майстерня з ремонту та пошиття взуття, шкіряний завод, миловарня, друкарня та кооперативний банк. У лютому 1922 р. Правління Губсоюзу ви-

пустило гроші (без назви), що друкувалися на цупкому папері, були однобічними, мали номер, дату, печатку та 3 підписи. Наприкінці 1922 р. Губсоюз, а потім і кооперативне об'єднання «Кооперативный труд» були ліквідовані.

— **бони заводу «Електросила» № 1** у 5, 15, 20, 50 коп. та 3, 5, 10 руб.

Завод «Електросила» № 1 (колишній Російсько-Балтійський електромеханічний завод, потім БЕК) — одне з найбільших підприємств міста. У 1922 р. на ньому працювало більш ніж 1000 робітників. Протягом 1923—1924 рр. завод випускав гроші дрібних номіналів, які були надруковані на тонкому картоні, мали печатки заводу та підписи.

— **розрахункові бони Управління господарськими підприємствами ВУЦВК** у 10 та 25 коп. золотом.

Управління господарськими підприємствами ВУЦВК було створене наприкінці 1922 р. У 1923 р. ВУЦВКу підпорядковувалися кондитерська фабрика, друкарня, автобаза, автомайстерні, пральня, їдальні, фотографія, готелі і деякі інші підприємства. Для забезпечення своїх співробітників нормованими продуктами та покращеним харчуванням у їдальнях, а також для спрощення внутрішніх розрахунків у твердій валюті наприкінці 1923 р. Управління ВУЦВКу випустило гроші (розрахункові бони), що друкувалися на папері з водяними знаками, були двобічними (на звороті — цифри номіналу та печатка), мали номер та підписи. Емісія їх була невеликою, в обігу вони перебували короткий час (вилучені вже у лютому 1924 р.).

— **ордери в касу «Студентського кооперативу» при Харківському технологічному інституті** на 1, 5 руб.;

— **чеки з каси** у 1, 3, 5, 10 та 25 рублів **виконбюро профосередку економічного відділення Технологічного інституту** (чорні та червоні).

При Харківському технологічному інституті у різні часи створювалися громадські організації при відділеннях і факультетах, кооперативи для допомоги студентам. Деякі з них випускали гроші, що використовувалися членами цих об'єднань для придбання продуктів харчування і товарів. У 1919 р. був створений «Студентський кооператив», який випустив «Ордери в касу» (однобічні, з чорним шрифтом, з печаткою та підписами), дійсні до 1 квітня 1920 р. Створене у 1923 р. виконбюро профосередку економічного відділення випустило «Чеки» (трьох кольорів, однобічні, з печаткою, без зазначення року).

— **чеки Центрального гарнізонного червоноармійського клубу (ЦГЧК) «Грядущее»** на суму 5 руб., 25 руб.;

— **чеки Центрального партійного клубу (ЦПК)** на суму 50 коп., 1 та 2 руб.

Чеки ЦГЧК «Грядущее» та ЦПК були грошима разового використання для оплати внутрішньоклубних заходів. Вони друкувалися на грубому обгортковому папері, були зброшуровані у книжечки, мали печатку Центрального партійного клубу.

— **знаки (без назви) клубу кооперативних службовців** у 10 та 20 коп.

У 1924 р. Клуб кооперативних службовців, що об'єднував спілки робітників робітничого району Харкова, випустив для членів клубу гроші, які існували до 1927 р. Вони не мали назви, були односторонніми, в обігу в основному були бланки (без печатки і підписів).

Місцева грошовитворчість припинилася після спеціальної постанови РНК СРСР від 29 лютого 1924 р. про її заборону і внаслідок остаточної уніфікації і стабілізації грошової системи СРСР.

Як бачимо, харківські місцеві гроші у музейній збірці ХІМ представлені лише фрагментарно. Але це не принижує їх значення як історичних пам'яток і джерел епохи, які дають можливість дослідити фінансову діяльність органів місцевого самоврядування, історію місцевих кредитних і товарно-грошових відносин, фінансово-розрахункову діяльність кооперативів, матеріально-грошове забезпечення робітників.

Література

1. Абросимов М. Невыпущенные бонны Харьковского губернского земства // *Нумизматика и фалеристика*. — 2000. — № 1. — С. 30—31.
2. Абросимов М.В. *Очерки истории бумажных денег Харькова (каталог)*. — Харьков, 1994.
4. *Бумажные деньги, ходившие на Украине (каталог XX ст.)*. — Чернигов, 1991.
5. Рябченко Б.П. *Полный каталог бумажных денежных знаков и бонн России, СССР, стран СНГ (1769—1994 гг.)*. — Киев, 1995. — 672 с.
6. Тхоржевський Р.Й. *Нариси історії грошей в Україні*. — Тернопіль, 1999. — 238 с.
7. Тхоржевський Р.Й. *Паперові грошові знаки і бони як історико-економічні джерела і об'єкт боністики (1917—1925 рр.)*. — Автореф. дис. — К., 1995. — 46 с.
8. Шишкіна Є.К. *Незагальнообов'язкові паперові гроші (бони) України 1914—1925 років як історичне джерело*. — Автореф. дис. — Дніпропетровськ, 2007. — 18 с.

ВІДОБРАЖЕННЯ СПОРТИВНИХ ДОСЯГНЕНЬ ХАРКІВ'ЯН У ПЕРІОД 1945—1991 РР. У КОЛЕКЦІЇ ФОТОДОКУМЕНТІВ ХІМ

*Т.А. Горлова,
ст. науковий співробітник ХІМ*

Колекція фотодокументів ХІМ дуже різноманітна за своєю тематикою. Значне місце в ній займають фото, присвячені розвитку фізичної культури і спорту на Харківщині у 1945—1991 рр.

До війни Харків мав одну з найкращих спортивних баз у Радянському Союзі. Під час німецько-фашистської окупації уся фізкультурно-спортивна робота у місті та області повністю припинилася, а спортивні споруди були зруйновані. Але відразу ж після визволення Харкова розпочалося відродження спортивного життя у місті: відновили роботу спортивні товариства і організації, розпочалася відбудова зруйнованого. Одночасно спортсмени беруть участь і в спортивних змаганнях, яких в Україні протягом 1945 р. відбулося понад 5 тисяч. Найважливішим заходом року стала Всеукраїнська спартакіада у Києві, присвячена перемозі над фашизмом. Її призерами стали харків'яни — гімнастка Л. Красненко та легкоатлети В. Соха, П. Букреєва, З. Шулякова, Р. Близнецова.

Найвагомішими досягненнями 1946 р. стали перемоги на чемпіонатах УРСР лижника Гризлова О., борця Малинка Г., легкоатлета Раєвського Г. та три рекорди на Всесоюзних змаганнях з мотоспорту Скобеля Н. Наступного 1947 р. чемпіонами УРСР стали 26 харківських спортсменів.

Протягом другої половини 1940-х рр. у Харкові та області розвивалися й командні види спорту. З 1943 р. відродився футбол, у 1946 р. — баскетбол, волейбол, гандбол, у 1948 р. — хокей. Деякі команди показували високі і стабільні результати. Так, збірна Харкова з волейболу у 1945 р. посіла друге місце на Всеукраїнській олімпіаді. Харків'яни виграли також чемпіонати України у 1946—1950 рр., тоді ж чоловічі команди Харкова були визнані найкращими українськими командами на всесоюзних змаганнях.

У ті ж роки на Спартакіаді УРСР першість завоювала харківська команда волейболістів, а збірна команда України з футболу, у складі якої виступали четверо харків'ян, виграла першість країни.

На жаль, в музейній збірці цей період розвитку спорту на Харківщині майже не знайшов відображення. Заслужують уваги тільки деякі фото, а саме: «Українська конференція з футболу», 1946 р.

(ОФ-26037); «Харківська футбольна команда «Динамо», 1949 р. (ФтД-2678); «Харківська гандбольна команда — переможець першості УРСР», 1950 р. (Фт-2676).

У 50—60-ті роки продовжується масовий розвиток спорту. До цього часу вже стали до ладу стадіони, будинки фізкультури, інші спортивні бази. На підприємствах, у навчальних закладах та установах утворюються спортивні колективи, активно ведеться пропаганда фізкультури і спорту. Збільшується кількість спортивних змагань як всесоюзного значення (з 1956 р. проводяться літні Спартакіади народів СРСР, з 1962 р. — зимові, з 1954 р. — Всесоюзна спартакіада школярів тощо), так і місцевого значення (між окремими містами, районами, закладами, промисловими підприємствами).

Не залишилися поза увагою у цей час і харківські спортсмени. На гімнастичних турнірах вищого рівня спортивну честь Харкова і України в ті роки успішно відстоювали Микола і Марія Білоконь та динамівка Красненко Л., яка була чемпіонкою СРСР у вільних вправах. Чемпіонами СРСР серед акробатичних пар були Журавльов В. та Шталь Ю. Успішно виступали на змаганнях велосипедисти Букреев В., борець Малинко Г. (ОФ-27524, 31324), важкоатлет Бездоля Ф.

Характерною ознакою цього періоду стає вихід радянських спортсменів на міжнародну арену. Саме тоді відбувається перехід спорту на професійний рівень, спорт вищих досягнень стає пріоритетним. Цьому сприяла політика радянської держави у цій сфері, що вважалася тоді ключовою у вирішенні проблем воєнно-фізичного, воєнно-прикладного та професійно-прикладного навчання населення, демонстрації переваг соціалістичної системи над капіталістичною.

Ще у 1946—1948 рр. радянські спортивні організації були прийняті до складу міжнародних спортивних об'єднань, що дозволило радянським спортсменам приймати участь у першостях світу та Європи, оскільки до 1946 вони на цих змаганнях не виступали.

Серед чемпіонів світу та Європи були і харків'яни. У 50-ті роки вийшов на льодові доріжки ковзаняр Гончаренко О., який став згодом першим в історії радянського ковзанярського спорту абсолютним чемпіоном світу 1953 р. У 1957 р. золоті нагороди на європейському чемпіонаті завоювали важкоатлети Х. Ягли-Огли у напівсередній вазі та Рудман М. — у середній. А у 1958 р. на чемпіонаті світу зі стендової стрільби переможцем на круглому стенді зі світовим рекордом став Каплун О.

Найвидатнішою подією цього періоду стало отримання у 1951 р. запрошення від Міжнародного олімпійського комітету до участі

у майбутніх олімпійських іграх. У 1952 р. радянські спортсмени стали учасниками XV Олімпіади у м. Хельсінкі.

На цій Олімпіаді у складі збірної СРСР були 25 представників Української РСР. Вони здобули 10 золотих, 9 срібних та 1 бронзову медаль-особисті та командні. [2, с.7]. Серед них гімнастка Марія Гороховська, уродженка Харкова. Вона виграла золоту медаль абсолютної чемпіонки і чотири срібні нагороди у всіх видах багатоборства і стала першою олімпійською чемпіонкою серед українських спортсменів. В музейній колекції є її фото (ОФ-1972).

На XVI Олімпіаді у Мельбурні на золоту сходинку олімпійського п'єдесталу піднявся харків'янин штангіст Ігор Рибак. До виступу на цих Олімпійських іграх він жодного разу на зміг відзначитися на першості країни. А тут Ігор Рибак «виловив» золоту медаль у легкій вазі, встановивши в ривку, поштовху та сумі триборства олімпійські рекорди [2, с. 9]. У ХІМ зберігаються 10 фотографій, присвячених цьому видатному спортсмену (інв. 18952, ОФ-19694, 19695, 19714, 19720, 19726—19729, 19731).

Успішними були виступи харків'ян і на наступних Олімпіадах з 1956 р. до 1968 р. Отримали нагороди та увійшли у п'ятірку найкращих такі харківські спортсмени: волейболісти Ю. Поярков (ОФ-8733—8735, ФТ-379), Ю. Венгеровський (ФТ-378), та В. Матушеवास (золоті призери XVIII (Токіо) і XIX (Мехіко) Олімпійських ігор); Редькін М. (XV Олімпіада, п'яте місце в метанні молота); Дев'ятова Т. (XVIII Олімпіада, бронзова медаль у комбінованій естафеті 4x100 м); Близначев Г. (XVIII Олімпіада, п'яте місце у стрибках з жердиною); Жаботинський Л. (ОФ-26856) (XVIII та XIX Олімпіади, золоті медалі у змаганнях важкоатлетів); Баркалов О. (ФТ-365) (срібний призер XIX Олімпіади у Мехіко, ватерполіст).

У 1970-ті рр. — 1991 р. у розвитку спорту в Україні, зокрема на Харківщині, спостерігається позитивна динаміка. Державна підтримка спорту сприяє його масовості і престижності усередині країни. У ці роки зростає чисельність колективів фізкультури та спортивних клубів на підприємствах, у колгоспах і радгоспах, установах, будуються спортивні майданчики, футбольні поля. У 1970-х рр. у Харкові були введені в дію закритий 50-метровий плавальний басейн європейського класу «Локомотив», легкоатлетичний манеж на стадіоні ХТЗ, водний Палац спорту «Спартак», Палац зимових видів спорту зі стандартною хокейною ареною, басейн «Піонер» і спортивний комплекс «Вища школа». Популярними стають масові спортивно-гімнастичні свята, спартакіади школярів, універсіади, масові дитячі змагання, турніри, присвячені видатним спортсменам:

Шелекетіну Г., Школьніку М., Уграїцькому М. тощо. На фото цього періоду ми бачимо команду переможців Всесоюзного турніру з вільної боротьби на приз пам'яті Героя Радянського Союзу Івана Камишева (1979 р., ОФ-25830), жіночу волейбольну команду Двуречанського району, яка посіла І місце на спартакіаді Харківської області серед сільських районів (1986 р., ОФ-30525), спортсменів товариства «Авангард» БК харчовиків на спартакіаді на честь 50-річчя утворення СРСР (1972 р., ОФ-7430), переможців велогонки на приз газети «Соціалістична індустрія» (ОФ-30602) тощо.

Продовжують радянські спортсмени приймати участь і у різних міжнародних змаганнях. Серед учасників чемпіонатів Європи та світу багато наших земляків.

Так, у 1976 р. у вищій лізі вітчизняного волейболу досить успішно дебютувала відроджена заново команда Харківської Південної залізниці «Локомотив», яка зайняла сьоме місце. Однією з сенсацій наступного року була перемога у багатоборстві на чемпіонаті СРСР зі швидкісного бігу на ковзанах харків'янина Є. Салунського (Фт-370), яку він підкріпив золотою медаллю, отриманою на дистанції 1500 м.

На весь світ прославилися харківські альпіністи С. Бершов та О. Москальцов, які підкорили Еверест у 1982 р. До того ж С. Бершов уперше в світовій практиці здійснив нічне сходження на найвищу вершину планети. В музейній колекції присутні фото, присвячені цій події (ОФ-28921—28924, Фт-2348, 2349).

У 1983 р. Заславська О. перемогла в м. Анкара на Кубку Європи, пропливши стометрівку стилем батерфляй за рекордно короткий час. Тоді ж на чемпіонаті світу з велоспорту в Швейцарії свою першу золоту медаль у командній гонці на 100 км отримав Зинов'єв О., який на наступному чемпіонаті в Італії повторив свій успіх вже зі Ждановим В.

У 1988 р. «Металіст» уперше в історії харківського футболу став володарем Кубка СРСР. Є 2 фото цієї команди (ОФ-26801, 27716).

Були харків'яни і серед олімпійців. У 1972 р. на Олімпіаді у Мюнхені золоті медалі отримали Куришко К. (ОФ-26299), яка випередила всіх у змаганнях на байдарках-двійках (разом з ленинградкою Панаєвою Л.), і неодноразовий чемпіон СРСР з велоспорту І. Целовальников (Фт-371). Бронзовим призером XXII Олімпіади у плаванні на спині на дистанції 100 м став Долгов В., а «золото» завоював велосипедист Мовчан В. (Фт-368). На Олімпійських іграх 1988 р. у Сеулі олімпійською чемпіонкою в естафеті 4х400 м стала бігунка Людмила Жигалова. Її одноклубниця із профспілкового легкоатле-

тичного центру Жупієва О. в забігу на 1000 м зайняла почесне третє місце. Нагороду тієї ж якості у командних змаганнях отримав шпажист Тишко М.

Багато харківських спортсменів отримали почесне звання Заслуженого майстра спорту СРСР. Серед них Кириченко Л. (Фт-362), Ечченко М. (Фт-363), Прокопенко Г.О. (Фт-364), Сергєєв В.Д. (Фт-367), Семенова А.М. (Фт-374), Ткаченко Л. (Фт-375), Соха С.О. (Фт-376), Шелекетін Г.І. (Фт-377) та багато інших.

Отже, ми бачимо, що в музейній збірці фотодокументів чимало цікавих фото, які всебічно висвітлюють розвиток спорту на Харківщині. Серед них можна побачити не тільки окремі фотопортрети видатних харківських спортсменів, а й сюжетні фотознімки, що фіксують найнапруженіші і найцікавіші моменти змагань, товариських зустрічей, тренувань тощо. Це робить можливим використання цієї збірки у повному обсязі для популяризації даної теми.

Література

1. Голощапов Б.Р. *История физической культуры и спорта: Учеб. Пособие для студ. высш. пед. учеб. заведений.* — М.: Издательский центр «Академия», 2001. — 312 с.
2. *Наши земляки-олімпійці.* — Київ: Здоров'я, 1978. — 200.
3. Саморуков Ф.И. *История физической культуры и спорта.* — М.: Физкультура и спорт, 1956.

АГІТАЦІЙНИЙ ФАРФОР У МУЗЕЙНІЙ КОЛЕКЦІЇ ХІМ

О.І. Хасанова,
ст. науковий співробітник ХІМ

Агітаційний фарфор — феномен, який не має аналогів у світовому мистецтві. І хоч він не потребує спеціального подання, все ж таки коротко згадаємо історію його появи. Можна провести паралель з французькими фаянсовими виробами, що випускалися у часи буржуазної революції 1789 р., на яких у карикатурній формі почали відображати символи трьох станів, тріаду великих священних слів — «Свобода», «Равенство», «Братство», пильного гальського півня, що сидить на лафеті гармати, проголошуючи: «Я пою о свободе».

До агітаційних можна ще додати фарфор і скло, які випускалися в Росії після подій Вітчизняної війни 1812 р. із зображенням на виробх портретів героїв та карикатур на французьку армію.

Одже, повертаючись до нашої теми, агітаційним вважався фарфор, який виник відразу після Жовтневої революції 1917 р. Ішов наступний, 1918 р., у країні — голод, розруха. В.І. Ленін в цей час розробляє план монументальної пропаганди. Навесні 1918 р. був виданий урядовий декрет про пропаганду ідей революції силами монументального мистецтва. Відповідно цьому плану, мистецтво повинно було стати активною силою у створенні нового соціалістичного суспільства, нової культури. Художні сили Москви і Петрограда були призвані оформляти свята, агітпотяги, плакати. До агітаційної роботи був залучений і колишній Імператорський фарфоровий завод. Перші вагомні зрушення у пореволюційній діяльності фарфоро-фаянсової галузі пов'язані зі змінами саме на цьому заводі. 3 березня 1918 р. рішенням Колегії Відділу образотворчих мистецтв завод був переданий під відомство Народного Комісаріату Просвіти як дослідницька керамічна лабораторія республіканського значення [4, 53 с.]. З цього часу підприємство почало називатися Державним фарфоровим заводом у Петрограді (ДФЗ, а потім Ленінградським (ЛФЗ)). Коли інші заводи ще лежали у руїнах, діяльна адміністрація ДФЗ, очолювана відомим художником-керамістом С. Чехоніним (народження агітаційного фарфору пов'язують саме з його ім'ям), відстояла право на працю у Комісаріаті землеволодіння [4, 87 с.]. Поруч з Чехоніним працювали такі видатні художники і скульптори, як Н. Данько, В. Кузнецов, Н. Альтман, К. Петров-Водкін, М. Адамович, А. Щекотіхіна-Потоцька та ін. Розписували вони так зване «бельє», тобто фарфорові вироби, зроблені ще до революції та залишені не розписаними. Старі марки (Н-II під орлом з короною, або А-III) зафарбовували зеленим овалом або ромбом, а поруч ставили нову: серп, молот і шестерня.

Змістом розпису блюд, тарілок, сервізів, чашок, ваз та ін. стають революційна тематика і політичний лозунг. Відбувається це тому, що 1917—1920-ті — роки гострої політичної боротьби. В цей час потрібна була пристрасна бойова агітація, а «збудженням» свідомості мас мали слугувати написи — певні «кодування» пролетарів на патріотичний лад єднання. Взагалі, це був самий дешевий і масовий вид агітаційної печаті — прокламація, листівка на фарфорі, де слово було точно звернене до людини. В.І. Ленін особисто доручив А. Луначарському підготувати необхідне підґрунтя за прикладом маніфестів посуду Французької революції (про що ми вже згадува-

ли). Перелік написів до затвердження шукали за конкурсом, виголошеним у липні 1918 р. в «Известиях ВЦИК». Їх ємність, яскравість, глибина виразу мали викресати в душах людей емоційний спалах. Результати конкурсу розглядалися комісією. Як підсумок роботи колег, Ленін затвердив 28 афоризмів [1, 337 с.]. Більшість з них несли ідею зміни старого устрою на новий за умов класової рівності і праці на благо країни. Наприклад: «Кто не с нами, тот против нас» (Макс Штирнер), «Ум не терпит неволи» (Д. Пісарев), Євангельський текст «Не работающий пусть не ест» відомий нам як «Кто не работает, тот не ест», а «Его же царствию не будет конца» — «Царству рабочих не будет конца» та інші.

В композиції блюд, тарілок, декоративний ефект яких — в контрастному порівнянні кольорового текста з білим фарфором, виявлявся талант і поліграфічний досвід художника С. Чехоніна. Чудове знання шрифтів допомагало йому вибирати літери, що чітко читалися, відповідали діловому «газетному» стилю оформлення. Тому саме різниця між фарфором і газетою підштовхувала шукати шрифт більш різноманітний, близький не до печатного, а до мальованого або до пропису. Припускалося налагодити масовий випуск такого агітаційного посуду, зробивши його доступним для народу. А на практиці виходило інакше. Фарфор випускався незначними тиражами — не більш 300 екземплярів, і призначався, головним чином, для експонування на численних закордонних виставках. Починаючи з 1920 р., радянський фарфор побував на виставках в Ризі, Гельсінгфорсі, Берліні, Лондоні, Стокгольмі, Брюсселі, Мілані, Парижі, де завоював золоту медаль [2]. В колекції музею, на жаль, зовсім небагато предметів ДФЗ означеного періоду, але і вони дають нам змогу ближче познайомитися з мистецтвом перших років радянської влади та відчути настрій епохи. Це найбільш відома із тарілок М. Адамовича, одна з самих популярних у радянському фарфорі перших років (1921) — тарілка з портретом В.І. Леніна і лозунгом: «Кто не работает, тот не ест». Цією роботою М. Адамович увійшов в історію нового фарфору, а фарфор — в історію радянського мистецтва 20-х років. Портрет В.І. Леніна був взятий з відомого малюнка Н. Альтмана, у нього ж, з обкладинки книги — півколо і напис «Ленін», із плаката і графіки тих років — червона зірка, що повергла царський герб, у С. Чехоніна — малюнок літер «РСФСР». Корінець картки трудового пайка М. Адамович написав вслід за В. Тиморевим, а кольорові літери лозунгу розбіглися по борту, як на щекотихінських розписах. Літери, які плигають у напису, предмети, що насакають один на одного, — все це передає неспокійний, тривожний ритм часу. До речі, перший номер журналу «Эхо» за

1922 р., розповідаючи про успіхи радянського фарфору за кордоном, доводить такий факт: після одного з обідів у Стокгольмі на імпрізованому аукціоні на користь голодуючих дітей продавали тарілку із зображенням В.І. Леніна. «Присутствовавшие на аукционе капиталисты наперебой набивали цену, мечтая завладеть Лениным» [3]. Мова йшла про таку ж тарілку М. Адамовича.

Цікава манерою свого виконання і тарілка із написом по борту: «Мы превратим весь мир в цветущий сад». Літери на ній переплетені дрібними різнокольоровими квітами (мабуть, відчувався вже потяг до мирного, спокійного життя). За спогадами Н. Данько, така сама тарілка була виставлена у вітрині на Невському проспекті у Петрограді (у Москві на Кузнецькому мосту та у Петрограді на Невському проспекті були спеціально влаштовані вітрини, де виставлялися кращі витвори агітаційного фарфору).

Своєрідною і рідкою за змістом зображеного є тарілка з двома бігунами: червоним і коричневим, між якими колосся, зібрані у сніп, а по борту 2 літери «С». Цей предмет потребує ще свого вивчення.

В цей час ДФЗ випускає багато фарфорової скульптури. Художниками-скульпторами Н. Данько, В. Кузнецовим були створені чудові образи людей епохи революції (говорили, що вони немов витягнули із натовпу перших людей, що попалися на очі, і втілили їх у фарфорі). У нашій колекції зберігаються декілька таких: «Фізкультурниця», «Футболіст», «Матрос з квітами», «Міліціонер». І як доповнення до примірників ДФЗ — чашка із написом: «Да здравствует РКСД X-25-1917 г.», з портретом В.І. Леніна, силуетами воїнів, зіркою, плугом і молотом, глобусом та корпусами заводів//КНП 1918—1923 (на денці).

Слід зазначити, що визначення «агітаційний фарфор» охоплює не тільки вироби ДФЗ-ЛФЗ першого післяреволюційного десятиріччя, але й предмети, виконані на інших фарфоро-фаянсових заводах, які теж мають свій колорит і зустрічаються значно рідше, як правило, не повторюються. Як приклад, у нашій збірці є декілька чашок Дульовського заводу, вироблених на старій формі, із зображенням портрета В.І. Леніна на фоні червоних прапорів, із написом: «Пролетарии всех стран, соединяйтесь!//Вся власть Советам».

Провідним у новостворюваній галузі фарфору-скла Росії на українській території, її «мозоком» і «серцем» у пореволюційний період став Будянський фаянсовий завод. Він мав стратегічне значення для всього СРСР, оскільки інші виробники дешевого фаянсу і напівфаянсу ще лежали у руїнах. У 1922 р. підприємство було включене до складу Всеукраїнського тресту «Фарфор, фаянс, скло». У колекції

нашого музею зберігаються різноманітні за формою і призначенням так звані «документи» свого часу, вироблені Будянським заводом. Розглянемо ж, як історія розвитку країни художньо втілювалася на фарфорі заводу. Так, перші кроки революції яскраво відобразилися у декоративному блюді «Штурм Зимнего» і великій підлоговій вазі із зображеннями В.І. Леніна та легендарного крейсера «Аврора». Наприклад, декілька подарункових чашок делегатам з'їздів з написами:

- «От рабочих промышленных районов Иркутского округа Усолье, Черемхово, Ленских приисков, Свердлово. Делегату Съезда//Привет 15 съезду ВКП(б)/за большевистское единство партии, за пролетарскую диктатуру, 1924 г.»
- «Депутату/съезда//РСФСР/IX Всероссийский съезд Советов/Пролетарии всех стран, соединяйтесь!»
- Чашка, написи на якій нагадують про міжнародний рух допомоги революціонерам: «Дело Ленина переживёт столетия/СССР 1924 г./МОПР/не забывайте нас» (зображений Ленін, герб та руки в'язня на ґратах).

На смерть В.І. Леніна з'являється відоме блюдо худ. [О. Бозлова] із зображенням Леніна і написом: «Ленин умер, но заветы его живы/1870—1924» на дзеркалі та траурною стрічкою по борту.

Відголоски грошової реформи у країні знайшли своє відображення на вазі для фруктів, на дзеркалі якої ми бачимо зображення банківських банкнот «Один червонец» на паперах Укрфарфор-фаянстресту (пер. 1917—1924 рр.). У 1927 р. завод випускає блюдо, присвячене III-му Всеукраїнському з'їзду робітниць і селянок.

Кінець 1920-х — 1930 рр. — закінчилося формування радянської системи народної освіти, загальноосвітня школа стала на шлях так званої політехнізації (насправді — ремісництва). Фаянсовий завод відгукується на це випуском декоративних блюд, присвячених визначним річницям відкриття ФЗУ (напр., «Кращому ударнику в день 10-річного ювілею ФЗУ» із зображенням чоловіка, що виїжджає із воріт заводу, сидячи за кермом трактора).

1930-ті рр. — індустріалізація країни у роки 1-ї та 2-ї п'ятирічок, великі новобудови: ХТЗ, Дніпрогес. Колекція музею зберігає предмети, що відображають цей період: чашка і блюдце із зображенням чоловіка, який сидить за кермом трактора, і написом: «Найкращому ударникові ХТЗ тов. Хохулі В.І. 1933 р.»; блюдо «Днепрогэс им. В.И. Ленина» (Сталін Й.В.) зображений над великою кількістю людей, на фоні прапорів і греблі); блюдо «Вугілля/метал/трактор».

Новими у розписі були також теми спорту (плакетка-монетниця: «Даёшь велосипед, сберкаппы!», тарілку ЛФЗ із зображенням бігунів

ми вже розглядали) і піонерського руху (велике блюдо і ваза супова, оздоблені зображенням піонерів-сурмачів).

Чимало у колекції виробів, на яких багатогранно відгукнулася тема Великої Вітчизняної війни. Це блюдо, на якому можна побачити сміливих партизанів («Бійці» худ. Кондратенка); блюда, що відображають героїзм радянських воїнів під час запеклих боїв («Оборона Одессы» худ. Пешинського В.І., «За Батьківшину»); блюдо «Соколиная тройка» (зображені легендарна полковник В. Гризодубова, майор М. Нестеренко, генерал П. Ричагов); блюдо, присвячене пам'яті героїв-молодогвардійців, до 30-річчя ВЛКСМ худ. Калущького. Цікаві за змістом написів подарункові чашки: «В подяку від народу УРСР/Герою Радянського Союзу/генерал-лейтенантові/ Бондареву А.П./1943 р.» та «В подяку/від народу УРСР/ полковникові/ Андрєєву І.А./1944 р.». Є блюда і вази із зображенням керівників-воєначальників (Й.В. Сталіна, Г.К. Жукова, К.Є. Ворошилова), присвячених перемозі СРСР над фашистською Германією із нанесеною на них радянською символікою (герби, прапори, ордени Слави, Перемоги).

Закінчилася Велика Вітчизняна війна, люди почали відроджувати, відбудовувати країну, і художники-керамісти живо відреагували на всі події життя своїми роботами. І як підтвердження цьому — монументальна, велична ваза «Десять років Перемоги» (цілий рік над нею працювали художники Панасюк С.В., Піманкін Ю.Т., Ніколаєв М.Б., Сень І.П., Мірошніченко А.А.). На цій півтораметровій по висоті вазі з гербом на кришці, на фоні великого ордена Перемоги яскраво відображена всенародна радість, народжена Перемогою. Це і підлогова ваза до відкриття у 1952 р. Волго-Донського судноплавного каналу ім. В.І. Леніна (зображення Й.В. Сталіна та різних ракурсів новобудови). В середині — 2-й половині 1950-х рр. відбулася ряд великих змін у країні: розвінчання культу особи Й.В. Сталіна у 1956 р., низка безпілотних польотів у космос, у суспільстві — важливі трансформації свідомості. На цей же період припадають великі зрушення політичного життя, пов'язані зі Всесвітнім фестивалем молоді у Москві у 1957 р. та новим курсом культурної політики. До фарфору увірвалися мотиви голубів і земної кулі (блюдо «Миру Мир!»), дружбу народів скріпляли образами єднання чорно-червоно-жовто-білошкірих народів (є підлогова ваза «Дружба народів» з таким зображенням). Політ чоловіка у космос також знайшов своє відображення у кераміці: підлогова ваза із зображенням великого мрійника К.Е. Ціолковського на фоні зіркового неба; маленькі вази з портретами Ю.О. Гагаріна, П.Р. Поповича; тарілка з портретами космонавтів-героїв: Ю.О. Гагаріна, Г.С. Тітова, П.Р. Поповича,

А.Г. Ніколаєва. Навіть такий, не дуже перспективний момент у розвитку країни, як масове засівання полів кукурудзою, знайшов свій відгук у кераміці: у музейній колекції зберігається куманець з горлом у вигляді кукурудзяного початка і тулубом, оздобленим її листям; є сувенір «Дівчина і поросята», де дівчина теж у вигляді кукурудзи.

Минають роки, змінюються лозунги, з'являються нові символи, а теми-сюжети продовжують охоплювати практично всі сфери життя людини, країни: масштабні будови, освоєння цілини, трудові звершення робітників і колгоспників. У фондах музею зберігаються примірники такого посуду, напр.: чашка із написом: «Делегату/ VII съезда/потребкооперации/СССР/9 августа/1966 г.»; різноманітні тарілки з сюжетами збирання врожаїв, ВДНХ; блюда і тарілки із зображенням поетів, письменників, композиторів — це теж своєрідна агітація (підвищення культурного рівня). У продовження цієї теми: декоративні блюда: «Дні літератури і мистецтва Естонської РСР в УРСР/26.IX-5.X./1975 р.»; «Дні літератури і мистецтва УРСР в БРСР. 1976 р.» І, звичайно ж, під час проведення Олімпіади у Москві 1980 р. з'являються такі символи, як олімпійський ведмедик та п'ять переплєтених між собою кілець. У колекції є достатньо предметів з цією символікою: скульптури-сувеніри, тарілки, солонки.

Оглянувши невелику частину нашої керамічної колекції, яка зветься «агітаційною», можна переконатися в тому, що, не дивлячись на промайнулий час, фарфор тих років зберігся. І постає питання: чому ж він до цього часу привертає увагу, а з роками все більше, ставши об'єктом музейного і приватного збирання, предметом наукової систематизації та ретельного вивчення? Мабуть, швидше за все тому, що він — один із яскравих документів епохи, безперечний за своєю історичною достовірністю, який доніс до нас настрої часу у сучасній художній формі.

Література

1. Андреева Л.В. Советский фарфор 1920—1930 годы. — М.: Советский художник, 1974.
2. Антиквариат, предметы искусства и коллекционирования. — М., 2002, № 1
3. Строев М. Московский антикварный рынок // Среди коллекционеров. — М., 1923, № 3
4. Школьна О. Фарфор-фаянс України ХХ століття. Інфраструктура галузі, промислова та економічна політика, організаційно-творчі процеси. — Київ, 2011.

ЗМІСТ

ПЛЕНАРНЕ ЗАСІДАННЯ

<i>О.М. Сошнікова.</i> Музей в системі «суспільства споживання»: пошуки нових рішень	3
<i>О.В. Жукова.</i> Перспективи розвитку музейного ландшафту України у створенні музеїв середовищного типу (на прикладі музею «Парк Київська Русь»)	10
<i>Л.М. Орел.</i> Формування нової моделі модернового музею відповідно до вимог сучасного відвідувача	16
<i>А.В. Панченко.</i> Проблеми розвитку музейних закладів Харківської області у роки незалежності та шляхи їх вирішення	25
<i>Т.М. Трофименко.</i> Інтерактивні методи роботи з відвідувачами як різновид музейної комунікації (із практики Харківського літературного музею)	30

ЕКСПОЗИЦІЯ ЯК ОСНОВА МУЗЕЙНОЇ КОМУНІКАЦІЇ

<i>Ю.О. Тітінюк.</i> Концепція режисерської діяльності у формуванні музейної експозиції	35
<i>А.О. Фененко.</i> Використання інформаційних мереж при побудові виставок з сучасної історії	43
<i>М.О. Стрельник, С.А. Сорокіна.</i> Виставка «Десятинна церква. Новітні дослідження» як органічна складова стаціонарної експозиції Національного музею історії України	51
<i>І.В. Мезенцева.</i> Принципи побудови стаціонарної експозиції Національного музею історії України (на матеріалах розділу «Античні міста-держави Північного Причорномор'я»)	57
<i>О.А. Желтобородова, Ю.А. Конюшенко.</i> Музейна презентація видатних сторінок вітчизняної історії (у рамках основних тематичних розділів стаціонарної експозиції з історії краю 9—18 ст.)	63
<i>В.О. Казус.</i> Інтерпретація «хрущовської доби» в музейній експозиції	70
<i>А.О. Мельникова.</i> Висвітлення системи радянської шкільної освіти у новій музейній експозиції як спосіб збереження та поширення досвіду в освітній галузі	77

<i>І.О. Роман.</i> Експозиційне моделювання одного з розділів майбутньої експозиції «Україна на шляху до незалежності» (1985—1991 рр.)	82
<i>М.В. Хоружа.</i> Археологічні виставки Харківського історичного музею: проблеми та перспективи	88
<i>О.Д. Іванов, О.В. Богрова.</i> До питання створення тематичних виставок з історії XIX ст.: аспект популяризації національних надбань та досягнень	94
<i>М.М. Красиков.</i> «Коли місто впритул до серця» (інноваційний та інтерактивний потенціал краєзнавчої виставки)	100
<i>Н.М. Малиновська. І.П. Білоконський (1855—1931 рр.):</i> Можливості залучення постаті і творчості до науково-дослідної та експозиційної роботи музеїв Харківщини	105

КОМУНІКАЦІЙНИЙ ПІДХІД У СТРУКТУРІ МУЗЕОЛОГІЧНОГО ЗНАННЯ

<i>А.В. Панченко.</i> Музеї Харківщини у 2011 році	109
<i>І.П. Шевцов.</i> Сучасний стан розвитку музейних інформаційних систем	113
<i>Н.С. Мартем'янова.</i> До питання про умови особистісно-орієнтованої, розвиваючої освіти у музейному середовищі	119
<i>І.С. Вітрик, Д.Ю. Кордик, Л.О. Коцар, А.В. Цебрук.</i> Екскурсійна робота і основи музейної педагогіки	125
<i>А.В. Юрченко.</i> Археологія в музейній педагогіці	130
<i>І.А. Сніжко.</i> Методика проведення лекцій з історії первісної культури на базі експозиції історичного музею	137
<i>О.М. Пантелєй.</i> Пропозиції з організації презентації етнографічної спадщини Слобідського краю туристам та гостям міста під час проведення Чемпіонату Європи з футболу у 2012 році	145
<i>Б.А. Івченко.</i> Сучасний підхід у висвітленні теми Великої Вітчизняної війни (із досвіду науково-освітньої роботи ХІМ)	150
<i>Д.В. Богданов.</i> Методика проведення оглядової екскурсії містом (з досвіду ХІМ)	155
<i>А.В. Соколов, С.М. Дейнеко.</i> Віртуальні прогулянки старим Харковом	160
<i>К.О. Віардо.</i> Тематичний музейний захід «Харків спортивний» як приклад нетрадиційних форм музейної комунікації (з досвіду роботи ХІМ)	162

ФОНДОВІ КОЛЕКЦІЇ ТА ЗІБРАННЯ В НАУКОВО-ДОСЛІДНІЙ, ЕКСПОЗИЦІЙНІЙ, НАУКОВО-ОСВІТНІЙ ДІЯЛЬНОСТІ МУЗЕЮ

<i>М.О. Малиновський. Діяльність Харківського історичного музею по збереженню та популяризації пам'яток науки і техніки</i>	166
<i>А.Н. Амер. Державний облік музейних фондів та їх наукова документація</i>	170
<i>В.С. Аксьонов, Л.І. Бабенко. Археологічні фонди Харківського історичного музею: історія формування колекції</i>	176
<i>Л.І. Бабенко. Нові надходження старожитностей до Харківського історичного музею</i>	184
<i>В.С. Аксьонов. Деякі результати звірки археологічної колекції Харківського історичного музею (новий погляд на атрибуцію кількох музейних предметів)</i>	189
<i>Д.В. Бадаєв. До 200-річчя Вітчизняної війни 1812 р.: матеріали колекцій та експозиційний досвід</i>	194
<i>С.А. Задніков, В.В. Скирда, М.В. Хоружа. Деякі дискусійні питання щодо атрибуції предметів з колекції Харківського історичного музею</i>	200
<i>О.М. Сабодаш, В.С. Литвиненко. Дослідження колекції ікон з фондів Художньо-меморіального музею І.Ю. Рєпіна: результати, відкриття, нові експозиції</i>	206
<i>Л.Г. Овчиннікова. Поштові листівки із колекції Харківського історичного музею як матеріал для етнографічних досліджень</i>	212
<i>А.П. Голєніщева. Книги XVIII — поч. XX ст. з історії Слобожанщини у фонді бібліотеки ХІМ та їх використання в науково-дослідній, експозиційній та науково-освітній роботі музею</i>	218
<i>Л.В. Никиторенко. Колекція книг і брошур радянського періоду у науково-дослідній, експозиційній та науково-освітній діяльності музею</i>	226
<i>Г.В. Пашкова. Трудові нагороди СРСР у колекції ХІМ</i>	230
<i>Ю.А. Михайловська. Батальний живопис в колекції Харківського історичного музею</i>	236
<i>В.В. Буличова. Музейні предмети з тканин та шкіри у колекції Харківського історичного музею та їх використання в експозиційній та виставковій роботі</i>	244
<i>Н.В. Звержховська. Харківські місцеві гроші у колекції ХІМ</i>	252
<i>Т.А. Горлова. Відображення спортивних досягнень харків'ян у період 1945—1991 рр. у колекції фотодокументів ХІМ</i>	259
<i>О.І. Хасанова. Агітаційний фарфор у музейній колекції ХІМ</i>	263

Наукове видання

**ВІСІМНАДЦЯТІ
СУМЦОВСЬКІ ЧИТАННЯ**

*Збірник матеріалів наукової конференції на тему
«Музей як соціокультурний інститут
в умовах інформаційного суспільства»*

18 квітня 2012 р.

Технічний редактор *Є. Онишко*
Коректор *С. Іващенко*

Підписано до друку 27.03.12. Формат 60х84/16.
Папір офсетний. Гарнітура Minion Pro. Друк офсетний.
Ум. друк. арк. 17,13. Наклад 300 прим. Зам. № 12-21.

Свідectво про внесення суб'єкта видавничої справи
до Державного реєстру видавців і розповсюджувачів
видавничої продукції ДК № 1002 від 31.07.2002 р.

Видання і друк ТОВ «Майдан»
61002, Харків, вул. Чернишевська, 59.
Тел.: (057) 700-37-30

